

Формула Сонця

Микола Руденко

Микола Руденко

Формула Сонця

Роман-трактат

Зошит перший

I. МОЄ ЛИХО

Навіщо я це пишу? І сама не знаю. Лихо нагрянуло зненацька. Воно так обпалило мої нерви, що я зовсім втратила сон. Спершу я шукала людського співчуття, потім сказала собі: не годиться набридати людям, у них свої клопоти. Якби був живий Василь, він узяв би цей тягар на свої плечі. І хоч лиха не поменшало б, та не було б воно таким болючим. І не лякали б мене увечері темні кутки, не гнітила б самотність.

Тепер я знаю, що у світі немає нічого страшнішого, ніж довгі ночі у порожній хаті. Навіть шарудіння миші тебе радує, бо то все ж таки жива істота. Корови давно немає, нікому її доглядати. Собака прижився в сусідів. Я його відпустила, бо навіщо ж мучити тварину? На роботу поспішаю вдосвіта, повертаюсь увечері. Ходьби чимало: до автобусної зупинки три кілометри, а там іще вистояти треба, доки тебе підвезуть. Автобуси переповнені. Одні з клунками на базар їдуть, другі на роботу.

Вчора мені поталанило — повернулась додому о шостій вечора. Підхопили попутною. Зайшла у двір, оглянулась — і серце мені заболіло. Колись тут усе цвіло, а зараз навіть торішнє листя в садку не прибране. Пробиваються крізь нього брунатні паростки півоній, вимучені, немічні. Розгребти б оте листя, розпушити землю — і заворушилися б скарлючені паростки, мов пальчики дитячі, потягнулися б до сонця.

Почала шукати граблі, та ніяк не могла пригадати, де їх приткнула минулого року. А сапку, здається, Макариха попросила та й не повернула. Якось незручно нагадувати їй про це.

Сусіди пораються в садках та городах. Поскидали ватянки, радіють першому теплу. Народ службовий та робочий. Хто в лісництві працює, хто в санаторії, молодші аж у місто подалися. Дорога далека, штовханини багато, а, бач, звикли, ніхто не скаржиться.

Макариха мене помітила, привіталася здалеку. Ой, не хочу я сьогодні чути зітхання та бідкання людські. Сховалася в хаті, випила холодного молока, та й мерщій до лісу.

Нічого я так не люблю, як весняне пробудження лісу. Завжди намагаюся весну випередити — ставлю березові гілочки у воду, на них листя прокльовується раніше, ніж на їхніх лісових матерях.

У беріз ніби зовсім не буває старості — кожна в цей час виглядає нареченою. І навіть суворі сосни, що проносять свою темну зелень крізь морози та віхоли, якось ніби світлішають у ці врочисті години. Так світлішають очі свекрух на чиємусь весіллі.

Від садків тягне гіркуватим димом — там іще допалюють торішнє листя. Падимок

в'ється поміж білих березових стовбурів, клубочиться над тугими стрілками конвалій, тече разом з весняною водою, яка ще й досі лисніє на болоті. На конвалію зараз наступити боязно — здається, наскрізь проб'є ногу. А прийди до цього рівчака через кілька днів — і ти вже не побачиш гострих стріл, націлених у небо. Лагідно зашелестить під ногами свіже листя, зарядять в очах білі, чисті перлини. Попливуть над лісовими пагорбами солодкі пахощі.

Особливо багато конвалій у старих окопах та навколо підірваного, вщент розтрощеного доту. Стирчить залізне пруття, наче ребра якоїсь викопної потвори, що в далекі доісторичні часи населяли землю. Уламки доту, розкидані вибухом, лежать мертвими їжаками серед прекрасного шаленства конвалій, що вирушили в наступ на оцю іржаву мертвоту.

Поволі, дуже поволі затягує земля заподіяні їй рани.

А мої рани?..

Може, тому я і взялася за перо, що рани свої мушу сама вилікувати. Але слова чинять опір, стирчать врізнобіч, тікають із мого зошита, наче краплини живого срібла. І все ж я мушу писати. Бо хіба можна не розказати про смутки і радощі, яких довелося мені зазнати на своєму віку? Та й не тільки про себе я збираюся оповідати.

На цвинтарі теж пахне димом. Могили вкриті барвінком, що також уже розквітає. Дубові хрести почорніли на вітрах та морозах. А Василь лежить під п'ятикутною зіркою. То була його віра.

Минуло багато років, доки я усвідомила, за що саме полюбила Василя. Тепер знаю: полюбила за оту високу святість, з якою він ставився до природи та до людей, що стікали кров'ю в окопах.

Та й не тільки це. Було в нього вчення, над яким він працював багато років. І виходило, що те його вчення також вело до п'ятикутної зорі. Бо то не лише радянська символіка — Василь пояснював, що то символ старовинний, космічний. Коли його не мучили рани, він дуже багато писав. Зірка — тільки знак, символ. Формула Сонця. Що ж до Василевого вчення, то воно стосувалося економіки. Та не все відразу, бо тут двома словами не скажеш.

Про це згодом. Я хотіла лише пояснити, чому на його могилі червоніє п'ятикутна зірка.

Поховали ми його позаторік. Помер від давньої рани.

Я готова була кинути службу, щоб доглядати Василя, як доглядала колись у фронтовому госпіталі. Тоді я була тільки медсестрою, тепер стала лікарем. Але Василь не хотів і слухати про це. Спершу відповідав жартома: мовляв, він тільки полковник, а не маршал, персональний лікар — це для нього забагато. А коли йому надокучили мої умовляння, відповів твердо, з докором:

— Ні, Софіє, сімнадцять років я був щасливий. Хіба цього мало?.. Мені хочеться вірити, що твоє життя також не було жертвою.

Боляче було чути ці слова. Звідки в нього з'явилася думка, що я чимось жертвувала задля нього? Я плакала на його грудях, запевняла, що мала щастя не менше, ніж він, а

Василь перебирав пальцями моє волосся і зосереджено мовчав. Потім я зрозуміла, що йому дуже потрібне оце моє визнання. Хотів упевнитись, що ні його старість, ні каліцтво мене не обтяжували. Може, саме тому Василь і віддавав багато сил нашому маленькому господарству — городець, корова, кури — щоб мати оцю певність: у сім'ї від нього користі не менш, ніж від здорового чоловіка.

Василь мав гарну пенсію, міг би й не бідкатися з цього приводу, але десь, мабуть, у його свідомості жила потаємна думка, що він не дає мені повного щастя. Прагнув надолужити це надмірною турботою про мене, перехоплював усю мою роботу. Люди це помічали, жінки мені заздрили, але в цій заздрості було щось принизливе — нібито я й справді шанувала в ньому лише доброго хазяїна, а не те, що становило його духовну сутність. Та я змушена була змиритися з такими судженнями. І все ж десь у Василевій душі — у якомусь таємному, неприступному закутку — жив колишній селянин. І той селянин підказував: жінка в чоловікові силу шанує, а як сили не стане, то сама тільки жалість залишиться.

Оця прихована думка (чи, може, просто інстинкт селянський) мене глибоко ображала. Невже Василь гадав, що я не здатна побачити в ньому іншу силу — ту, якій не заважали ні кострубата милиця, ні прострелені груди? І я дозволила собі висловити цю образу. По його схудлому обличчю перебігла радість, йому було приємно чути мій осуд. Руки в нього були все ще сильні, мені навіть здавалося, що Василь неодмінно видужає. Стиснув мої пальці, потім поклав мою руку собі на груди і тихо сказав:

— Спасибі, мила... Пробач, якщо образив. Та я не хочу, щоб ти через мене роботу кидала. Не маю на це права. Сергієві не пиши про мої болячки. Може, іще діждусь...

Та не діждався Василь, доки син армію відслужить. Дали Сергієві коротеньку відпустку — на похорон батька. Я навіть не помітила, які зміни сталися в Сергієві. Тяжко мене вразила смерть Василя. Спершу здалося, що життя моє зміст втратило. Тільки тоді отямилась трохи, коли Сергій додому повернувся.

Довго додивлялася: в чому ж саме він іншим став? Сергій і до армії не був надто жвавий, та все ж не відмовлявся від хлоп'ячих веселощів. А тепер ті веселощі його вже не вабили. Стриманий, статечний, зайвого слова не почуєш. Заклопотаний не тим, як йому в житті влаштуватися — до цього він майже байдужий — а до чогось такого докопується, про що інші люди взагалі не думають.

Словом, я цього до ладу пояснити не зумію. Це міг би пояснити лише Сергій.

От, скажімо, почав вивчати теорію відносності. Я дуже зраділа: значить, до екзаменів готується, в інститут хоче вступити. Потім з'ясувалося, що він дбав не про те — вивчав просто для себе, не для екзаменів.

— Хочу знати, як світ влаштований. До Ейнштейна він був схожий на механізм годинника. Ще й досі дехто його таким уявляє. А він зовсім інший!..

Так Сергій пояснив своє захоплення Ейнштейном. Намагався й мені дещо передати. Ми ж бо не розуміємо ось чого: люди мого покоління виховувалися на механіці Ньютона. І це не просто фізика — це світобачення. Через те ми так часто і не розуміємо своїх дітей.

Дещо я осягнула. Ось таке, скажімо: речовина — будь-який предмет! — є лише законсервоване світло. Сергій каже: той, хто цього не здатний уявити, назавжди залишиться сліпим. Може, це й занадто. Але, на думку Сергія, саме тут пролягає межа поміж двома формами світогляду — ньютонівським та ейнштейнівським...

Перший рік він працював у лісництві, потім на баштовий кран перейшов. Тут недалеко від нас почали будувати готель для автотуристів. Дехто мотелем його називає. Це щось нове для нас, а Сергія завжди цікавило нове. На курси поїздив, та й прийняли його на роботу. Все було добре, навіть преміювали на свята.

Аж раптом...

Саме тут сталося те лихо, яке змушує мене писати оці рядки. Може, я їх і пишу для Сергія. Може, колись віддам йому оці зошити, бо добре знаю: ні сьогодні, ні завтра не зможу присилувати себе до розмови, на яку збираюся мало не все життя. Краще це записати, а потім, коли Сергія відпустять, віддати йому, нехай читає. А може, й не віддам, бо ще не знаю, як моя розповідь складеться.

Я наблизилась до найстрашнішого. Загинула людина під баштовим краном. Ой, та чи просто ж людина? Але про це потім. Забрали мого Сергія до в'язниці. Він одразу ж визнав себе винним. А воно ж не так, знаю, що не так! Хіба ж це він припасовує вантаж до стріли? Сергій сидить у своїй кабіні так високо, що вікові сосни звідти мало не луговою травицею видаються.

Було це за півгодини до обідньої перерви, та Яків з виконробом, видно, діждатися не могли, півлітру сіли розпивати. Так розповідають дівчата, які це бачили.

Марина щось помітила, кричати почала, всіх геть порозганяла. А виконроб із Яковом сидять собі на бетонних плитах та лише глузують:

— Чого репетуєш? Підходь, ми й для тебе залишили.

Вона-таки п'яничка, сині мішки під очима, але зараз було їй не до чарки. Мабуть, бачила, що вантаж ось-ось зірветься, і висить він просто над їхніми головами. Стрибнула до них, стусанами почала проганяти, їх виштовхала, а сама відбігти не встигла.

Тепер важко встановити, чому зірвався вантаж і хто в цьому винен. Лише Марина про це могла б розказати. Та в Марини вже не розпитаєш...

Хто ж вона, ця Марина? Чого опинилася на будівельному майданчику?..

Всяка смерть — це страшно. Але Марина...

Я й досі бачу її такою, яка вона була майже двадцять років тому, коли в сплундрованій Вязьмі власноруч підписала документ про своє зречення від материнства. І не розбещеність її до цього привела, не власна легковажність — так склалося в неї життя, що не могла вона бути справжньою матір'ю для Сергійка. Любила дитину — любила над усе в житті! — але саме ця любов і змусила її віддати Сергійка чужим людям.

Нікого в неї не було — ні рідних, ні знайомих. Ніхто не знав, де вона живе, де працює. Та й чи працювала вона де-небудь? Інколи бачили її в місті з простягнутою рукою. Все, що їй кидали перехожі, Марина пропивала. Та коли приїздила до Сергія,

зодягалася хоч і не пишно, зате охайно. Лише одуте обличчя свідчило про те, яким життям жила ця літня жінка. А горілка й зовсім зробила її похилою бабусею.

Ніхто також не знав, чому вона інколи провідувала Сергія. Між ними існувала якась таємнича, незрозуміла дружба. Про це знали тільки ми з Василем. Ми не боронили Марині підстерігати Сергійка десь по дорозі до школи. Пізніше, коли він повернувся з армії, Марина приходила до нього на роботу. Бувало, вона проводила його лісом аж до нашого хуторця. До хати не заходила — боляче їй було чути, що Сергій називає мене матір'ю. Бо таки ж не я — вона його рідна мати!..

Марина сама нас просила ніколи не розповідати Сергієві, ким вона йому доводилася. Називала себе нашою далекою родичкою, та й тільки. Сергій не раз у мене допитувався, чому тітка Марина обходить нашу хату. Йому здавалося, що це ми її колись образили, через те він так її жалів. Марина й сама розуміла, що любити її не можна — можна тільки жаліти, але іншою людиною стати вже не могла. Крадькома виявляла материнську ласку, дуже боялася, щоб Сергій не побачив її такою, якою бачили інші. Грошей ніколи в нього не брала, бо, мабуть, їй соромно було пропивати гроші, зароблені сином.

В той день вона також приїхала автобусом. Дівчата розповідали: сидючи на пні під сосною, Марина не відривала очей від кабінки, в якій інколи можна було побачити постать Сергія. Я й сама не раз отак сиділа, з гордістю стежачи за неквапливими вимахами залізної руки, що ніби продовжувала руку Сергія.

Напевно, й Марина переживала таку гордість. А коли побачила страшну небезпеку, геть про все забула. Мабуть, їй хотілося лихо від Сергія відвернути.

Може, признатися слідчому, що Марина — це мати рідна? Може, це якось допоможе Сергієві?..

Довго в мені оця думка бродила. Потім я зміркувала, що тут немає причин для полегшення його провини. Навпаки, у справі Сергія з'явиться додатковий аргумент для звинувачення: не просто вбивця, а вбивця рідної матері! Хіба може бути щось страшніше?

Ось уже другий місяць триває слідство. До Сергія нікого не пускають, бо такий порядок у них: побачення можна одержати тільки після суду.

А що, як дуже попросити? Ну, скажімо, запевнити слідчого, що моє побачення з Сергієм допоможе з'ясувати справу...

У прокуратурі свої правила, на які ми не маємо права скаржитися. І якщо слідчий, котрий вів цю справу, прийняв мене не одразу, то, мабуть, мав для цього поважні причини. Але він все ж таки мене прийняв, розмовляв чемно й просто, мовби це була розмова десь у скверику. Лише ретельно виголений череп, видовжене аскетичне обличчя, стомлений погляд і велика купа справ, яку принесла йому секретарка, нагадали мені про те, перед ким я сиділа. Вбивство сталося, одна людина відібрала життя у другої, отже, цілком ясно, що злочин мусить бути покараний. Коли я почала домагатися побачення, обличчя слідчого стало суворим і неприступним.

Він сказав:

— У всіх є діти або матері. Ви хоч істерики мені не влаштували, і за те спасибі. А побачення... Законом заборонено. Розумієте?..

Я змушена була погодитись, що мій візит виявився недоречним. Якщо він почне приймати всіх родичів, що вихлюпують на нього свої жалі та ридання, то де ж йому взяти сил і часу для вивчення складних, заплутаних справ? Проте я, мабуть, нічим не відрізнялася від інших родичів, бо відразу ж випалила:

— Мій син не винен! Він не міг бачити, як почепили вантаж. Щось пасторське з'явилося в обличчі слідчого, — може, ота лагідність, з якою він міг розмовляти про гріх та покарання.

— А навіщо бачити? Є правила безпеки, яких слід дотримуватись.

Робилося на хіп-хап...

Все в мені бунтувало, бо добре знаю, що Сергій нічого не робить на "хіп-хап", але я промовчала. Погляд слідчого якось потеплішав, тепер він нагадував співчутливий погляд директора школи, який знає, що матері боляче слухати недобрі слова про сина.

— Заспокойтеся, — сказав слідчий. — Є чимало мотивів, які пом'якшують провину.

Пом'якшують? А що ж це означає?.. Я знаю: якби можна було хоч на кілька хвилин покинути могилу, Марина прийшла б сюди сама і впала в ноги прокуророві. Невже й тоді він би не відпустив Сергія? Мені хотілося крикнути: "Ця жінка — його мати! Вона прийняла смерть за сина. А ви його караєте. Не карайте, бо й на тому світі їй болітиме!"

Але я мовчки підвелася й рушила до виходу. Слідчий також підвівся, провів мене до дверей, вклонився на прощання. Та мені не полегшало від його грічності.

Того ж таки дня я поїхала на будівельний майданчик. Перш ніж ступити на землю, довго штовхалася біля дверей автобуса. Водій сердито крикнув на мене, пасажери невдоволено загомоніли, а я дивилася на кабіну крана, що височіла над соснами. Хоч я розуміла, що робота припинитись не може, але мені було тяжко побачити в кабіні постать незнайомої людини, яка прийшла сюди замість Сергія. І все ж я її побачила. Це була дівчина в синьому комбінезоні. В інший час я замилювалася б її каштановим волоссям, що розвівалося на вітрі, коли вона виглядала з вікна кабіни. І небо над нею, і могутнє рамено баштового крана, і бронзові колони сосен — все це було незвичайним і прекрасним.

Та мені було не до захоплень, я відразу ж кинула оком на вантаж, що, майже не гойдаючись, плив у повітрі над будівельним майданчиком. Нічого незвичайного я не помітила. Все було так само, як і тоді, коли на крані працював Сергій.

Підійшла до дівчат, які готували розчин. Вони тяжко пережили те, що сталося, Сергія всі любили, тому й до мене поставилися із щирим співчуттям.

Гостроноса дівчина в ластовинні, показуючи на вантаж, сказала:

— Вони на Сергія все звалили. Кажуть, петля обірвалася. Надійка всім нашіптує: Сергій, мовляв, сам так просить. А я не вірю. Петля не обривалась. Отой поміст із неї вислизнув.

— Піддон, а не поміст, — поправила її дівчина в хлоп'ячих штанях.

— А Надійка тому нашіптує, що муж і жона — одна сатана.

"Піддон, а не поміст", — чомусь закарбувалося в моїй пам'яті. Дівочий голосок довго мене переслідував, вбиваючи цю істину в мій мозок.

Я була вражена примітивністю піддона. Збиті до купи дошки та й годі. Навіть без стінок. Якщо цеглу неправильно накласти, вона обов'язково завалиться. Справді, все робиться на "хіп-хап". Та хіба ж Сергій у цьому винен? Хіба ж виконроб, який сам ледве не загинув, не бачить, що тут порушуються правила безпеки? Він же, власне, і є головним винуватцем!

І ось тепер справжній винуватець відбувся, мабуть, лише доганою, а Сергій виявився вбивцею. Убив рідну матір!..

... Дедалі я все більше переконуюсь, що Сергій не повинен читати того, що я оце пишу. Коли він дізнається, ким для нього була Марина, це його остаточно зломить. Надто він вразливий...

Написала ці рядки й відклала перо. Солов'ї, мабуть, уже притомилися, лише поодинокі голоси чути з лісу. А на світанку тут таке починається, що з гармат пали — все одно ніхто не почує. З мене сміються, коли я на роботі кажу, що солов'ї до схід сонця будять.

Відклала перо й питаю себе: "Скажи чесно, Софіє, кого ти від гіркої правди оберігаєш — Сергія чи власне серце?"

До самих солов'їв заснути не могла, перед судом совісті стояла.

Що й казати, нелегко нам із Василем було, коли Марина з'явилася. Мабуть, і вона це розуміла. Може, саме тому й не називала себе матір'ю. Видно, каралося її серце. І совість, мабуть, прокинулася, бо відразу нам сказала:

— Я тільки породила, а виростили ви. Та що хочете робіть, а бачитися з ним буду. Бо що ж мені у світі лишається?..

Ми й самі добре бачили, що нічого їй не лишалося. Може, й пила через те. Правда, з чарки воно все й починалося, але то ж таки молодість. Гарна вона тоді була, дуже гарна!..

Тепер Марини немає. Поховали ми її тут же, на нашому цвинтарі. Бо така в мене думка була: якщо колись розкажу Сергієві, хто його рідна мати, то хоч могилу шукати не доведеться.

Так у моїй душі все переплуталось, що й сама собі не можу дати звіту, чому замовчую правду. Знаю лише одне: якщо й казати цю правду Сергієві, то тільки не зараз!..

II. ЄВГЕН МАРКОВИЧ

І ось я знову в кабінеті слідчого. Він уважно слухає мої міркування про порушення правил безпеки. На його обличчі звична незворушність. Нарешті він зупиняє мене:

— Знаю, що таке піддон. Кажете, небезпечно?.. В наш вік усе небезпечно. Скрізь можна загинути, навіть на власній кухні. Необачність із газом — і... Піддон тим і зручний, що без стінок. Подекуди ще й досі цеглу в контейнерах подають, бояться піддонів. Це дуже гальмує роботу мулярів. Доки викладуть із контейнера... Ні, ні!

Справа тут не в піддоні... Скажіть, будь ласка, що вам відомо про стропи? Ваш син стверджує, що стропа обірвалась.

Мене так вразила примітивність піддонів, що я навіть забула про нашіптування Надійки: петля обірвалась, а не піддон вислизнув.

Виходить, якщо обірвалась петля, то винен Сергій, бо це ж він за агрегат відповідає. Якщо вислизнув піддон, винен той, хто стропи під вантаж підводив. А їх підводив Яків...

Та чому ж Сергій вирішив свідчити проти себе?.. Значить, Надійка правду каже: Сергій сам так просить! Комуś він устиг передати це перед арештом...

Мабуть, слідчий порушив якісь там правила, виказавши мені волю Сергія. А може, це був лише потайний хід, — я цього не знаю. Але слова слідчого збігаються з тим, що я чула на будівельному майданчику. Сергій так просить! Ні, я мушу його боронити. Боронити навіть від самого себе.

Я розповіла слідчому про розмову з дівчатами. Це для нього не було новиною. Механічно граючись олівцем, слідчий мовив:

— Та-ак... Знаєте, Софіє Кирилівно... — При цих словах він зазирнув до папірця, що лежав на столі. — Знаєте, для мене тут чимало незрозумілого. Якісь дуже складні психологічні мотиви. Ви хотіли побачити сина. Не передумали?..

Я так поринула у власні думки, що голос слідчого долинав до мене ніби із сусідньої кімнати. Не відразу збагнула, що він казав. Лише згодом запало до моєї свідомості: це ж був дозвіл на побачення! Почала дякувати, але слідчий увірвав:

— Ні, ви хибно мене зрозуміли. Це не зовсім те, що ви просите. Сина ви побачите, але в моїй присутності. Словом, це називається очною ставкою. Вам належить підготувати власні нерви. В даному разі... Повірте, я не менше від вас зацікавлений...

Він не закінчив фрази, мабуть, вона здалася йому недоречною. А я все ще перебувала в такому стані, коли слова пробиваються до мозку мовби через якусь перепону. Отак, як це буває під час прощання на вокзалі: тобі щось кричать із вагона, губи ворухнуться за товстим склом, але ти нічого не чуєш. І тільки потім догадуєшся, що тобі хотіли сказати.

Чомусь мій погляд зупинився на стелі, що змокла під час недавніх дощів. І так виразно проступало там перекошене від тяжких страждань обличчя жінки, — так виразно, що мені стало моторошно. На якусь мить здалося: то було обличчя Марини. То воно мені щось кричало. Може, теж вимагала очної ставки?..

На якусь мить мені здалося, що слідчий мені співчував, — попри всі закони, які нас розмежовували. І, може, йому в цю хвилину уявилась на моєму місці його мати або сестра. Або, скажімо, він вважав, що Сергій не винен. Таке в мене склалося враження від його погляду, коли я трохи отямилась і вже здатна була чути його слова. Я боялася глянути на стелю, дивилася собі під ноги, але обличчя Марини все ще стояло перед очима. Воно ніби ховалося за якоюсь вогнистою сіткою, що рябіла в моїх очах. Мені було боляче від тієї сітки, наче вона своїм мерехтінням обпікала мій мозок.

Слідчий викликав секретарку й наказав виписати мені повістку на наступну суботу.

Отже, через чотири дні я побачу Сергія!

Роботою мене не обтяжували — розуміли, яке в мене лихо. Головний лікар частіше, ніж звичайно, навідувався до моїх палат. Мабуть, боявся, що в мене не вистачить сил, — у хворих були і свої вимоги, й примхи. Санаторій у нас клінічний, тут не просто відпочивають, а лікуються. Я старалася не виказувати своїх мук, та, напевне, мені це не завжди вдавалося. Головний лікар знову заговорив зі мною про переселення — незабаром має звільнитися однокімнатна квартира, я могла б її одержати. Мабуть, йому здалося, що цим він виявляє турботу про мене. Та я це зрозуміла як натяк на те, що останнім часом погано виконую свої обов'язки. Мені рідко випадало добре виспатись.

Якось уранці мене зупинив вахтер на прохідній:

— Микола Олександрович просив, щоб ви до нього зайшли. Він зараз у себе.

Я зайшла до адміністративного корпусу й піднялася на другий поверх. У головного лікаря сидів його заступник по господарській частині, якого я недолюблювала. Коли нарешті Микола Олександрович звільнився, він сам вийшов із кабінету і, пропускаючи мене вперед, сказав:

— Не інакше, як телепатія. Я вже хотів за вами послати. Вами, Софіє Кирилівно, цікавляться високі інстанції.

Головлікар говорив це з відтінком гумору, але було помітно, що йшлося про щось важливе. Я мимоволі підхопила його тон.

— Може, ви хочете сказати, що із ЦК?

— Ви не помилилися. Саме так.

У моєму серці зажеврила надія: ось воно! Нарешті знайшлися люди, що зрозуміли Василеву працю. Він заповів мені якось довести до свідомості вищих посадових осіб його страшне відкриття. Десять останніх років він спав по кілька годин на добу — все писав та писав, створюючи нові варіанти своєї незвичайної праці. Варіанти виникали тому, що Василь прагнув дохідливості — кожна грамотна людина мала зрозуміти його теорію з першого читання. Я намагалася переконати Василя, що він прагне недосяжного — сама тема надзвичайно складна, отож зробити свою працю популярною йому все одно не вдасться.

— Але ж ти зрозуміла, — нервово закусивши губу, гнівливо мовив Василь. — Чому ж ти гадаєш, що інші не зрозуміють?

— Тому, що я давно вже стала тобою, — з посмішкою відповіла я. І лише згодом зрозуміла, що то був не жарт, а глибоко вистраждана істина.

У когось, мабуть, відразу ж посунеться думка в бік атомної бомби — я ж бо назвала його відкриття страшним. Але ж помиляються люди, котрі думають, що земна цивілізація може загинути лише від атомної війни. Василь перед смертю сказав:

— У фундамент нашої держави закладена міна уповільненої дії. Повір мені, Соню, вона здатна накоїти не менше лиха, ніж атомна бомба. Рано чи пізно, але вона вибухне. Ми — це шоста частина земної кулі. Розумієш, Соню?.. Ця катастрофа не обмежиться тільки нашою загибеллю. Тут не можна себе жаліти. Треба стукати до найвищих

дверей. Виженуть — знову стукати. І ніколи не ображатися, бо нашим ворогом є тільки людське нерозуміння. На земній кулі немає жодної людини, котра, зрозумівши, про що тут йдеться, відмовилася б нам допомагати.

Василь і сам намагався переконати працівників ЦК, що Маркс помилився у визначенні джерел додаткової вартості! Так, помилився: енергетичний канал для виникнення додаткової вартості існує в самій природі. Пояснювати її походження експлуатацією праці — хибно. Якраз навпаки: експлуатація призводить до відмирання джерел абсолютної додаткової вартості — тоді настає голодомор, суспільний хаос, руйнація державних підвалин...

Ах, навіщо я оце кажу? Тут треба або написати цілий том (ба, навіть не один!), або мовчати, зціпивши зуби, — адже ж отакі сентенції, які я щойно проголосила, здатні привести хіба що до психіатричної лікарні.

Цього ледь-ледь не скоїлося з Василем, але я умовила професора Ващенка, що подбаю про нього сама. Дивна була ця розмова, дуже дивна. Я запам'ятала її майже дослівно. Вона виглядала так:

ПРОФЕСОР: У вас, Василю Микитовичу, є якась всепоглинаюча ідея? Така, що заповонила вас повністю. Про зміст самої ідеї я не питаю. В даному разі це не має значення. То як, Василю Микитовичу, є така ідея? Скажіть, будь ласка, чи я часом не помиляюся?

ВАСИЛЬ: Ні, не помиляєтесь. Така ідея у мене є.

ПРОФЕСОР: І вона вас мучить. Вам здається, якщо цю ідею не прийме людство, станеться глобальна катастрофа. Так чи ні, Василю Микитовичу?

ВАСИЛЬ: Так. Я в цьому переконаний.

Професор іронічно посміхнувся й кивком голови дав зрозуміти, що бажає залишитися зі мною віч-на-віч. А коли Василь вийшов, Ващенко приязно сказав:

— Постарайтеся заповнити його дозвілля розвагами. Театр, картинні галереї, риболовля. Якщо є змога, поїдьте до моря. Хвороба не становить особливої небезпеки. Згодом минеться. Не хвилюйтеся, я поговорю з ким належить. Вас надалі не турбуватимуть. Але нехай Василь Микитович більше нікуди не пише.

Довго сердився Василь на професора, коли я переповіла його настанови.

— Виходить, нормальними є тільки ті люди, у кого немає жодних ідей. А як же тоді класики марксизму? Чи могли б вони з'явитися, якби й тоді існували отакі психіатри?

Я чомусь вірила: там, у ЦК, нарешті зрозуміють, що казав їм Василь, — бо цього не можна не зрозуміти! Василь гадав, що у партії є лише зо два десятиліття для перебудови. А може, й менше.

Василь наказав: якщо він помре, я повинна передати усе написане ним у власні руки когось із представників ЦК. Вони колись прийдуть — самі прийдуть!

Ось чому після директорських слів про телепатію я одразу ж згадала про ЦК. В моїй душі забриніла радість — забриніла, незважаючи навіть на лихо, яке скоїлося під баштовим краном. Може, таки справді прийшли?

Я, мабуть, виглядала вельми кепсько, бо в очах Миколи Олександровича з'явилося щось тривожне й водночас суворе.

— Даруйте, Софіє Кирилівно... — Він підвівся, по товстому китайському килимі пройшов у куток, до холодильника. Дістав звідти пляшку з нарзаном, наповнив склянку. — Випийте, будь ласка.

Я випила й ніби трохи заспокоїлась — не стільки від нарзану, скільки від співчуття. У мене навіть вистачило сил запитати:

— Невже справді з ЦК?

Я добре розуміла, що увага до моєї скромної персони з боку цієї всемогутньої установи означає лишень одне: прийшов нарешті час для Василевої праці, таки ж прийшов!

— Та ви не хвилюйтеся. Якийсь Коробов. Ви з ним не знайомі?

— Ні, не знайома.

— Він уже в дорозі. Хвилини через десять буде тут. Давно бачилися з сином?

У мені знов усе напружилось, наче вдарила в груди морська хвиля. Не встигла відповісти, як Микола Олександрович заговорив знову:

— Вам потрібен добрий адвокат. Щось у цій справі не чисто. Ваш син — машиніст баштового крана. Він не може відповідати за стропальника. А що каже слідчий? Яке він справляє враження?

— Він мені здається порядною людиною.

По обличчю Миколи Олександровича ковзнула іронічна посмішка — здалося, він щось хотів сказати, але не зважився. Тим часом двері відчинилися, й до кабінету увійшов привітно усміхнений чоловік років сорока. Темне волосся на його черепі помітно відступало до потилиці, створюючи лисину. Але вона ще остаточно не сформувалася. Синій костюм сидів на ньому бездоганно — мабуть, пошитий у майстерні, що обслуговує республіканське начальство. Прибулий вклонився мені не без галантності й подав не по-чоловічому випещену руку.

— Коробов Євген Маркович.

Відтак потиснув руку Миколі Олександровичу й дістав із кишені посвідчення з золотим тисненням. Там значилося, що він є працівник київського обкому партії. Це мене дещо розчарувало, бо Василь завжди говорив про ЦК — не про обком.

Ніби здогадавшись, про що я в цю мить подумала, Коробов квапливо заговорив:

— Я отримав доручення від Центрального Комітету ознайомитися з економічною працею вашого покійного чоловіка. Не дивуйтеся, Софіє

Кирилівно, що відповідь так забарилася. Сучасна наука до того розчленована, що підшукати в одній особі біофізика й економіста не так легко.

Зараз ми таку людину маємо.

— Даруйте, у мене справи, — заквапився Микола Олександрович і вийшов з кабінету. А я тим часом вивчала Коробова. Добре враження

справила на мене його мова. Сподобалося й те, що він доволі компетентно визначив, якому саме фахівцеві належало передати для вивчення

Василеву працю. В ній і справді зливалися в синтезі три науки: економія, фізика й біологія. Я не помилилася, відрубавши в слові "політекономія" першу частину — Василь з гнівом і презирством ставився до цієї, на його погляд, легковажної комбінації слів. Вона, ця комбінація, неприродна так само, як, скажімо, політбіологія або політхімія. Там, де йдеться про закони природи, політика має скромненько мовчати. Якщо ж вона не мовчить, справжня наука гине. Провина Маркса перед нащадками саме в тому й полягає, що він суто наукове схрестив з політичним. Це походило від його намагання за будь-яку ціну створити саме пролетарську економічну науку — замість науки загальнолюдської. У XIX столітті цього ще можна було не помітити, але в другій половині XX століття цього не помічали лише ті люди, які не вміли чесно мислити. Або просто боялися.

Василь про це розмовляв лише зі мною — писав він значно акуратніше, аби не дратувати апологетів марксистської політекономії. Він розумів, що іншої економії, окрім політичної (отже, марксистської), в Радянському Союзі взагалі немає, з цим доводилось миритися. Свою формулу додаткової вартості він назвав Формулою Сонця. Я так звикла до цієї назви, що навіть змайстровану самим Василем валізу, в якій зберігалися його рукописи, також подумки називала Формулою Сонця.

— Що ж вимагається від мене? — Намагаючись не виказувати радості, запитала я посланця високої установи.

Коробов рвучко перевів погляд з великої китайської вази, що стояла в кутку, на мене — і в тому погляді стрільнуло щось несподівано жорстке, навіть нещадне.

— Гадаю, це зрозуміло. Адже ж Василь Микитович заповідав свою працю партії. Чи, може, він змінив свій заповіт?

— Ні, Євгене Марковичу, чоловік не міняв духівниці, — знічено відповіла я, відчуваючи, що мій радісний настрій поволі розвіюється.

— То в чому ж справа? Я приїхав, щоб отримати економічну працю, яка належить партії. Чи, може, ви мені не довіряєте?

Він швидко написав на чистому аркуші число телефону й посунув той аркуш до мене.

— Телефон завідуючого відділом науки ЦК. Будь ласка, зателефонуйте.

Я, мабуть, зашарілася — здавалося, що обличчя мені натерли перцем.

— Куди вам привезти рукопис?

— О-о, ми вас позбавимо цього клопоту. Я готовий проїхати з вами додому. Машина в нас є. Гадаю, Микола Олександрович відпустить вас на годину.

Микола Олександрович, як виявилось, переживав мою розмову з Коробовим у кабінеті Кулика — заступника з господарської частини. Коли ми вийшли до вестибюля, директор також опинився біля нас, готовий виконати будь-яку забаганку обкомівця. Власне, Микола Олександрович обіймав посаду головного лікаря, але всі його називали директором, бо адміністративної роботи на нього лягало більше, ніж лікарської.

— Звичайно, звичайно, — згідливо мовив головлікар, коли Коробов пояснив, чому мені належало відлучитися.

Біля під'їзду стояла новенька чорна "Волга" — саме на таких їздили номенклатурні партпрацівники. Це мене мимоволі заспокоїло, бо підкреслювало значимість Формули Сонця. Вона потрапляє в державні руки, як того й хотів Василь. Настрій у мене знову піднявся.

Євген Маркович відчинив задні дверцята машини й відступив, пропускаючи мене в затишок ошатно оздобленого салону. Сам він звично усівся поруч водія — і машина рушила. Якимось раптово пороснув навальний, важкий дощ — наче ми опинилися на дні величезної, вируючої водойми. "Двірники" не встигали відмахуватися від зливи, що майже повністю поглинула простір. Мабуть, було б розважливіше спинитися й перечекати, але водій почувався доволі впевнено. Він повернув з асфальту в глибину лісу саме там, де належало — дорога до нашого хуторця була одна, отже, він її добре знав.

Прибитий дощем пісок полегшував їзду — за якихось п'ятнадцять хвилин ми вже під'їздили до моєї садиби. На мій подив, машина спинилася там, де я звикла заходити у двір. Я не утрималася від запитання:

— Звідки ви знаєте, де я живу? Євген Марковим засміявся:

— Що ж тут дивного? Василь Микитович на своїх листах вказував зворотну адресу.

І все ж така бездоганна зорієнтованість на місцевості мене насторожила. Дощ трохи вщух, я відчинила дверці машини, аби вийти, але Євген Маркович спіймав мою руку й затримав.

— Не кваптеся. Погляньте, які тут калюжі.

— То що ж робити? Я звична.

— А може, ви й мені дозволите заглянути до вашої господи? До речі, саме час пообідати. У нас тут є деякі припаси.

— Ні, — рішуче заперечила я. — У мене не прибрано. Та й поспішати мушу. Я ще сьогодні не оглядала хворих.

Мабуть, я сказала ці слова таким тоном, що він справив враження на Коробова.

— Шкода. То ви, будь ласка, візьміть мого плаща, бо змокнете.

— Дякую. В мене є парасолька.

Я й справді дістала з сумки парасольку і розгорнула її над головою.

Увійшовши в хату, дістала з-під ліжка важку валізу чи, може, скриньку — так буде точніше. Вона була змайстрована з дерева і ретельно оббита цинковою бляхою. Ключ від скриньки я ховала від Сергія, але в мене немає певності, що син не знає моєї схованки. Складалося враження, що він добре вивчив батькову працю.

Василь оберігав сина від Формули Сонця саме тому, що дуже його любив.

— Ти ж розумієш, Соню, — це вельми тяжке знання. Може, навіть трагічне. Боюся втягувати Сергія в цю справу. Треба йти по партійній лінії. Це єдина дорога. Іншої немає.

Кілька разів помічала, що ключ від скриньки лежав не так, як я його клала. Все збиралася поговорити про це із Сергієм, та щось мене спиняло. А він, мабуть, не наважувався заговорити тому, що порушував батькову заборону.

Згадка про сина відгукнулася в серці мукою. Долаючи її, відімкнула скриньку. Василь навчився друкувати на машинці, аби не втягувати в цю справу сторонніх людей. У скриньці лежало три машинописні примірники й рукописні чернетки, що становили для мене найвищу цінність — розбираючи почерк Василя, я ніби продовжувала з ним розмовляти.

Вирішила віддати Коробову третій примірник. Щось мене в ньому почало насторожувати. Він зустрів мене біля хвіртки в чорному плащі й капелюсі. Відразу ж простягнув руку до повної, добре натоптаної теки, що ледве вміщала Василеву працю. Я не покvapно, на мить затримавши теку в руках, передала її Коробову й пильно зазирнула йому в очі. Він якось вимушено посміхнувся.

— А ви, Софіє Кирилівно, рано обрали собі монастирський режим.

Ви ще молода й вельми приваблива жінка. — Відтак, коли я вже сіла в машину, обернувся до водія. — їдьмо до лісорозплідника. Там непогана альтанка. Якщо Софія Кирилівна до хати не запросила, ми самі її запросимо. А хворих Микола Олександрович провідає.

Машина крутнула вправо й невдовзі спинилася біля альтанки, яку я добре знала — це всього з півкілометра від нашого хутірця. Тут лісництво виводило саджанці, часто-густо працювали поденниці з Безрадичів. Отож потрібен був сякий-такий прихисток, особливо на дощову погоду.

Але я знову була здивована, що альтанку біля лісорозплідника знала не лише я — її чомусь знав також Коробов.

Тим часом Євген Маркович, викладаючи на стіл шинку, консерви та вже налаштовані канапки з ікрою, весело просторікував:

— Бачу, Софіє Кирилівно, вас дивує моя обізнаність з оцими місцями. Не дивуйтеся. Я люблю тут збирати гриби. У райському куточку живе, Софіє Кирилівно.

На столі, що завбачено був накритий целофановою скатертиною, з'явилася пляшка коньяку й пластмасові чарки. Водій, завершивши допомагати господареві, від'їхав кудись у ліс, і ми з Євгеном Марковичем лишилися сам на сам.

— Вам не спало на думку запитати моєї згоди на оцей пікнік? — доволі в'їдливо запитала я. — Тут, до речі, інколи проходять мої сусіди. Що вони подумають про мене?

— А ви їм скажіть, що я ваш адвокат. Ви чомусь не клопочетеся з цього приводу. А даремно. Я таки й справді можу вам допомогти.

У мене мимоволі вихопилося:

— Правда? Хіба ви — юрист? Коробов засміявся:

— Там, де я працюю, — всі юристи.

Що криється за цими словами, я зрозуміла значно пізніше. А поки що вхопилася за

його обіцянку, мов за рятівне коло. Це неправильно, що я не дбала, аби домовитися з досвідченим юристом. Але в юридичній консультації мені сказали, що на ранній стадії слідства адвоката до справи все одно не допускають. Допомогти, звичайно, обіцяли, але вже тоді, коли можна буде вивчити справу.

— Давайте вип'ємо, Софіє Кирилівно. Ви мені подобаєтесь. Чому б нам не дружити? Від друзів шкоди ніколи не буває.

— Якщо вони справжні.

— А ви сумніваєтесь?

— Невже ви й справді можете допомогти? — не вельми себе контролюючи, щебетала я. — Допоможіть, благаю вас! Я добре знаю: він не винен.

— Не хвилюйтеся. Зроблю все можливе. Але ви також повинні мені допомогти.

— Хіба я можу? У цьому світі від мене нічого не залежить.

— Залежить. І дуже багато. Принаймні моя доля від вас залежить повністю.

— Не розумію.

— Гаразд, я поясню, — майже мені в обличчя говорив Коробов. — Центральний Комітет згоден з Василем Микитовичем. Його відкриття — то є велика таємниця партії. Працю належить зберігати в спецсховах Інституту марксизму-ленінізму, а не в хатніх умовах. Бо це таки, погодьтеся, вельми безвідповідально. Ви ж мені, дорога Софіє Кирилівно, не виявили найменшої довіри. Як же я звітуватиму в ЦК?

— Але ж я передала вам Формулу Сонця, — гарячково й навіть дратівливо мовила я. — Запевняю вас, там цілі всі сторінки.

— Так, — не вельми привітно буркнув Коробов. — Передали третій примірник. Два примірники машинопису і чорновий рукопис залишили в себе.

Я була вражена його обізнаністю. По-перше, я не помітила, щоб він розв'язував теку — звідки ж йому знати, що це був третій примірник? І як це можна взагалі визначити — третій, чи, скажімо, п'ятий? Це ж бо залежить від якості копіювального паперу та міри його спрацьованості.

Коробов примирливо заговорив:

— Ну гаразд. Не все відразу. Гадаю, згодом ви самі переконаєтесь, що Інститут марксизму-ленінізму значно надійніше місце для збереження, ніж ваша домівка. До речі, слідчий вам щиро хоче допомогти. Я з ним розмовляв.

Я промовчала, бо не знала, що і як в цьому разі належить говорити. Коробов також про справу Сергія не сказав більше ні слова.

Коли повернулися до моїх воріт, Коробов був стриманий і неговіркий. Він поцілував мені руку на прощання й сів у машину. А я повернулася в хату з думкою: надійно сховати Формулу Сонця можна тільки в землі.

III. У СЛІДЧОГО

Нарешті я діждалася суботи. Справою Сергія займалася не районна, а міська прокуратура. Це свідчило про те, що їй надавали неабиякої ваги.

З дому вийшла іще до сходу сонця. Дорога розбита машинами, ноги в пісок провалюються, босоніжками, наче совками, його черпаєш. Довелося нести їх у руках. Панчохи поклала в сумочку. Недалеко від автобусної зупинки є джерело, там ноги помию.

Біля розбитого доту мене дуже налякав дикий кабан. Це був старий звір, який колись, напевне, водив власне стадо. Тепер з'явився новий вожак, стадо пішло за ним, а старий мусив доживати віку в самотині. Мисливці називають таких кабанів одинцями. Дикі кабани на людей не нападають, але одинець згодом так лютіє, що з ним краще не зустрічатися. На спині їжакуватий гребінець із щетини, — наче в окуня, — масті бурої, серед дубових стовбурів одинця й помітити важко. Ноги тонкі, навіть дивно, як вони витримують отаку вагу.

Горе необачному мисливцеві, якого підстеріг одинець! Запах порошу так його роз'ярює, що він стає не менш небезпечним, ніж тигр.

І хоч від мене, звісно, не пахло порохом, та я раптом подумала: а чи, бува, одинцеві якісь ліки не нагадають порох? Ліками я пропахла наскрізь.

Одинець прийнявся, його маленькі очиці байдуже глянули на мене, із пащі вихопилося чи то хропіння, чи хрюкання. Почухав бік об уламок бетону, що колись був викинутий вибухом із доту, і, важко перевалюючись, пішов собі у молодий сосняк.

Я потім довго думала про одинця. Власне, я навмисне зосередила на ньому думки, — щоб дочасно не ятрити душу тим, що мене ждало у слідчого.

Час від часу поверталася думкою до Євгена Марковича: щось у ньому було не від партійного працівника, а... Боялася доводити цю думку до її логічного завершення, бо це б означало, що листи до ЦК потрапляють в установу, куди порядні люди не пишуть.

Один машинописний примірник і товсту паку списаного Василем паперу сховала у целофанові мішки (грубі, надійні) й закопала в сараї, де Сергій нарубані дрова складав. А другий машинописний примірник залишила в обкованій бляхою скриньці. Тягнуло мене інколи перечитати той чи той розділ...

До прокуратури приїхала саме тоді, коли там починався робочий день. Літні чоловіки й молоденькі дівчатка йшли на роботу весело, перекидаючись привітаннями та дотепами, їх не обтяжувало те, що через кілька хвилин вони перетворяться на добре відрегульований апарат. Мене завжди вражало це бездушне слово. А, бач, звикло вухо і звук мозок, і слово вже не вражає, не дряпає серця.

Ось і сам слідчий пройшов повз мене. Високий, на лисині шкіра злущується, комірець сорочки розстебнутий. В руках він тримав газету, в яку були загорнуті полуниці. Вигляд зовсім не діловий, ніби слідчий щойно повернувся з прогулянки. А може, й справді перед роботою він трохи поблукав по місту, милуючись каштанами. Так само, як я, ідучи до автобусної зупинки, милуюсь берізками та конваліями. І все ж мене це чомусь кольнуло, наче він мусив невідступно думати про мого Сергія — і тільки про

нього! — бо як можна думати про щось інше?..

Мимоволі підвелася з лави, ступила крок до слідчого. Але він кинув у мій бік відчужений погляд, сухо сказав:

— Вас викличуть.

Тяжко було чекати цього виклику. Чомусь мені здавалося, що Сергій давно вже десь отам, за дверима, які зачинив переді мною слідчий. Та минуло з півгодини, потім година, а слідчий і не думав мене викликати. До нього забігала секретарка з якимись паперами, вона також була неприступна, наче жила в іншому світі, що був відмежований від звичайного життя невидимою стіною.

Вкрай вимучена отим чеканням, вийшла на подвір'я. Воно здалося мені незатишним, сірим, навмисне пристосованим до тієї відчуженості, яка тут панувала поміж службовцями та відвідувачами. А може, так воно й годиться? Адже ж сюди не приходять шукати радощів. І так недоречно пахло полуницями, які продавали біля воріт.

На подвір'я в'їхала машина, схожа на ту, в якій розвозять хліб. А проте я швидко зрозуміла, що ця машина мала зовсім інше призначення. Мені підказали це заґратовані віконця.

Спершу із машини вийшов водій. Він був зодягнений у військову форму, на погонах дві червоні смужки. Потім відчинилися металеві двері, звідти зіскочив на землю солдат з іграшковою гвинтівкою. Таких гвинтівок я ще не бачила — це було щось нове, незнайоме. Штик, схожий на кинджал, висів на поясі у солдата. В роки своєї молодості я не зовсім розуміла, чому очі у літніх жінок наповнюються вологою, коли вони дивляться на солдатів. Тепер і в моєму серці щось тужно защеміло, бо цей хлопець, який втілював у собі суворість і силу держави, чимось був схожий на мого Сергія. І, мабуть, так само, як і Сергій, він повернеться додому вже не хлопцем — армія прилучить його до великих турбот, якими живе суспільство.

Солдат виструнчився біля металевих дверей фургона, мовби в цю мить звідти повинен був вийти якийсь великий начальник. У дверях з'явилася Сергієва голова, потім...

Як важко мені оповідати про те, що сталося потім! Кілька днів, що проминули після того, як секретарка виписала мені повістку, я жила лише одним — болючим, напруженим чеканням зустрічі з Сергієм. Слідчий сказав, що зустріч відбудеться в його присутності, я привчила себе до цього, але чомусь із моєї уяви випала оця жахлива подробиця: Сергія приведе озброєний солдат, як водили колись по нашій землі полонених чужинців. І ота модерна гвинтівка, і штик на солдатському поясі, і всі кулі, всі набої, які держава видала солдатові, призначені не для чужинця, а для того, щоб Сергій не зробив жодного недозволеного кроку.

Не знаю, як я виглядала в цю хвилину, але мені здалося, що земля вислизнула з-під ніг, я нічого не бачила довкола себе, тільки голова Сергія гойдалася в моїх очах, заступивши собою і солдата, і в'язничний фургон, і саме небо. Напевне, я безтямно кинулася до Сергія, а солдат загородив його карабіном, напевне, це було саме так. Я

почула тільки відчайдушний крик:

— Мамо!..

Хтось узяв мене за лікоть, я всім тілом повисла на чийсь руці, і якби не ця рука, я впала б на гарячий асфальт, яким було вкрите подвір'я.

Коли я отямилась, Сергія вже не було. Не було й озброєного солдата. Я сиділа на лаві, якої раніше не помітила, а рука незнайомця тримала біля мого обличчя склянку з водою. Це був той самий водій, який привіз Сергія із в'язниці. О люди, добрі люди! Навіть тоді, коли ви покликані звинувачувати й карати, ви все ж таки люди...

Водій, напевне, служив надстрокову, він був не такий молодий, як солдат. Мабуть, набачився тут усякого.

— Не побивайтесь, мамашо. Ще нічого невідомо. Буває, півроку отак возиш людину, а потім її випускають. За відсутністю доказів.

Він сказав саме ті слова, які мені зараз були потрібні. Я трохи заспокоїлася, знов подумала про те, що не завжди людина може обрати для себе таку роботу, яка дає їй насолоду, — просто треба якось жити, утримувати родину, дбати про дітей. Бо яку ж насолоду мав від своєї роботи оцей водій? Але він був людиною — і цього цілком досить. Упевнившись, що я вже надійно тримаюся на ногах, випустив мою руку й мовчки рушив до машини. А я повагом, ніби пробуючи ногами землю, повернулася до дверей, за якими слідчий допитував Сергія.

Секретарка мене вже розшукувала. Вона навіть нагримала:

— Куди ж ви зникли?.. Проходьте, вас викликають. — Помітивши, що я шукаю в сумочці люстерко, роздратовано повторила: — Проходьте, потім напудритесь. Це вам не театр.

Нехай би вона й нагримала, але навіщо було кидати цю фразу: "Це вам не театр?" Не добрим серцем вона підказана, боляче мені було її чути. За віком секретарка в доньки мені годилася, хоча б це мусило її стримати.

Нарешті я наважилась увійти до кабінету слідчого. На тлі відчиненого вікна, до якого з вулиці впритул підступав каштан, побачила голову Сергія. Сонце наскрізь просвічувало листя, воно горіло зеленим жаром, білі китиці каштанових квітів ледь помітно погойдувалися разом з гілками. Праворуч біля дверей стояв солдат. Не знаю чому, але саме він — його постать, його юне обличчя — були причиною того болісного стану, в якому я зараз перебувала. До слідчого я вже звикла. Крім того, він був зодягнений так, як будь-який перехожий на вулиці. Це дозволяло хоч трохи абстрагуватись від обставин, які привели мене сюди. Але присутність солдата надавала цій зустрічі тієї суворості, якої не можна позбутися ні на мить. Вона тяжіє над кожною думкою, скоує мозок і серце. Вона нагадує про існування такої сили, перед якою воля окремої людини нічого не варта. Ця сила не була чимось матеріальним, її ім'я — Закон. Вона є тільки слово, тільки угода, до якої люди прийшли через державність. Але, мабуть, ніде так не відчуваєш, як тут, що слово, ідея, угода — тобто щось зовсім безтілесне — здатні мати на своєму озброєнні і солдатські м'язи, і кулі, й штики.

Думала я про це тому, що якось треба було опанувати власні нерви. Та ще тому, що переді мною сидів Сергій, який ніде, ні за яких умов не міг відсторонити ці питання...

Рідний мій філософе! Такий ти іще зелений, Сергію, такий по-дитячому беззахисний перед тією силою, що звела нас у цьому кабінеті.

Слідчий, напевне, зрозумів мій стан. Кожним жестом і словом він намагався зняти гніт, який тяжів над нами. Цілком можливо, що це походило не стільки від його людяності, скільки від багатолітнього досвіду. Те, чого Сергій не сказав слідчому, він повинен сказати матері. Чому він так уперто брав на себе провину, якої ось уже близько двох місяців не можна було підтвердити жодними доказами?..

Слідчий посміхнувся якось так, ніби справа вже вирішена і всім нам можна було розійтися по домівках. Але слова його мали зовсім інший зміст:

— Н-ну, продовжимо нашу роботу. Доведеться вам, Софіє Кирилівно, поділити зі мною відповідальність за вашого сина. Нехай так, нехай справді стропа обірвалась. Але де ж вона? Чому її ніхто не бачив?..

Це було те саме питання, яке подумки я також ставила Сергієві. Я дивилася на нього жалісно, благально, в моїх очах, мабуть, стояли сльози, бо Сергій не витримав мого погляду, відвернувся до вікна. Він стежив за рудим шершнем, що настирливо гудів над квіткою каштана. Згодом шершень залетів у вікно, закружляв над головою солдата. Той зняв пілотку, замахнувся нею, але шершень уже гудів над головою слідчого. Слідчий узяв зі столу згорнуту газету і так само незворушно, як він ставив свої запитання, ляснув себе по лисині. Збитий шершень упав на розгорнуту справу, яка лежала на столі. Це, мабуть, була справа Сергія. Потім слідчий узяв цього комашиного лева за прозорі крила і жбурнув у вікно.

Ця незначна подія допомогла позбутися гніту, ми всі якось пожвавішали, навіть Сергій посміхнувся. А солдат, для якого слідчий був зараз головним начальником, ховав свою посмішку за неприродним пересмикуванням щік.

— Н-ну, продовжимо, — лукаво прищурившись, сказав слідчий. — Добра гуля вискочила б на моєму муходромі, якби він устиг вжалити. Це звір серйозний... Ну, Сергію батьковичу, що ви нам скажете?..

Відтак, ніби щось пригадавши, наказав солдатові вийти за двері й чекати його розпорядження. Солдат з підкресленою чіткістю виконав наказ слідчого.

А Сергій тим часом замкнувся. На мене він не дивився, ховав очі, а коли ми випадково зустрілися поглядами, в його зіницях світилося щось гнівне, осудливе, наче Сергій хотів крикнути: "Чого ти прийшла сюди? Тобі не місце тут, мамо!"

В обличчі Сергія не було нічого від Марини. Тому й не дивно, що ніхто не міг підказати Сергієві: ця жінка — твоя рідна мати. Найбільше я боялась Макарихи, яка знічев'я цікавилася родоводом сусідів аж до сьомого коліна. Але й у неї не було сумнівів, що Сергій — мій син.

Упродовж десяти років, які проминули від першої появи Марини і до її загибелі, ми зустрічалися з нею разів зо три, не більше. Розмова між нами якось не складалася, хоч ні вона, ні я не мали одна до одної недобрих почуттів. Це були випадкові зустрічі, одна

із них сталася в річковому порту, в залі для пасажирів, де я застала Марину з простягнутою рукою, в яку люди кидали мідяки. Марина вжахнулася, довго плакала, але від мене не взяла ні копійки.

— Все одно проп'ю, — простогнала вона, припадаючи обличчям до підвіконня.

Марина тоді була твереза, допомогла мені зустріти приятельку, провела нас до трамвая. Коли ми чекали на пароплав, у якому їхала приятелька, Марина чомусь пригадала свого першого чоловіка, що був рідним батьком Сергія. З кожним роком, запевняла Марина, в обличчі сина з'являлося все більше і більше рис, які робили його схожим на батька. Сергійкового батька звать Гордієм, після війни він працював десь у райкомі, але де саме — Марина не сказала. Він нічого не знав ні про неї, ні про Сергія, мабуть, гадав, що вони загинули. Гордій був удруге одружений, Марина не хотіла йому нагадувати про себе, та, власне, вона й права на це не мала. Не дочекалася чоловіка з фронту, а сина віддала чужим людям. Пізніше, коли Сергій підріс, Марина вирішила, що йому в нас краще, ніж було б у мачухи, тому й мови не заводила про його рідного батька. Це лишалося на її совісті, мені досить було того, що не ховаю Сергія від рідної матері. Так я тоді вважала, через те навіть Василеві не розказала про цю розмову з Мариною. Я була певна, що Василь почне розшукувати Сергійкового батька, якого війна розлучила з сином. Совість не дозволила б Василеві жити спокійно, а мені був дорогий його спокій.

Сергій дивився на слідчого, як на ворога. Відчуваючи, що я домагаюсь того ж самого, чого домагався слідчий, Сергій і до мене поставився насторожено. Великі карі очі Сергія несли в собі той смуток, який приходить після тяжких внутрішніх борін і вже лишається назавжди. Може, потім і промайне в очах якась хвилинна радість, але смутку вже не позбутися довіку. Мені ще важко було досягнути, що Сергій щиро, безкомпромісно вважав себе вбивцею. Я бачила лише нещасний випадок, мені здавалося, що так повинен думати й сам Сергій. Слідчий знову запитав:

— Куди поділися порвані стропи?

Сергій підвів голову. Лише тепер я помітила, як запали його щоки. Вони були неголені, заросли чорною щетиною. Широкий монгольський ніс — далека спадщина татарського панування — видався мені іще ширшим, ніздрі начебто збільшились.

— Яке це має значення? — буркнув Сергій. — За кран відповідаю я, ніхто більше. Аварія сталась у мене. Чого ж ви ще хочете?..

— Заарештований! — похмуро кинув слідчий. — Вам належить відповідати, а не ставити запитання. Відповідайте: куди поділися порвані стропи?..

— Їх замінили, — ухильно відповів Сергій.

— Хто?..

Сергій мовчав. Я добре знаю, як важко йому присилувати себе до неправдивого слова.

— Я сам, — зрештою відповів Сергій, уникаючи мого благального погляду.

— Коли ж ви встигли? — обурено вигукнув слідчий. — Під цеглою лежала мертва людина, а ви в цей час міняли стропи. Дивно, дуже дивно. Тоді скажіть, куди ви їх поділи?

— Це моя особиста справа.

— Хто бачив, коли ви їх міняли?

— Ніхто не бачив.

Слідчий безпорадно розвів руками, мовляв, подивіться на цього дурня, йому добра бажаєш, а він сам собі лихо чинить.

До мене слідчий не звертався. Напевне, я була потрібна тут лише для того, щоб розчулити Сергія, викликати ті почуття, яким належало зломити його впертість. Або, може, не маючи іншого виходу — хтось же мусив відповідати за смерть людини! — слідчий хотів застрахувати себе на той випадок, якщо суд заперечить звинувачення. Тоді я справді могла б засвідчити, що ніхто не силував Сергія брати провину на себе. Навпаки, слідчий домагався її спростування. Але спростувати її він також міг лише при наявності переконливих доказів. Отож виходило так, що головним доказом у цій справі поки що лишалося зізнання самого Сергія. А він уперто свідчив проти себе. Слідчому це було зрозуміло так само, як і мені.

— Ви давно дружите з Яковом Грицаєнком? — запитав слідчий.

— З дитинства.

— Це правда, що вони з виконробом у цей час пили горілку?

— Я цього не бачив.

— Але інші бачили.

— То в них і питайте.

Я не знала Сергія таким, яким він був зараз. Це зовсім інший Сергій! В нього був лагідний, аж занадто м'який характер. Про таких кажуть: хоч до рани прикладай. Звідки ж взялася оця їжакувата зухвалість? Я мимоволі потягнулася до його колін, мені хотілося обхопити їх руками, припасти до них головою, щоб виплакати всі болі, всі муки мої. Та я своєчасно опанувала себе. В очах Сергія з'явилося щось схоже на мовчазний наказ: "Зупинися, мамо!" — і я знов опустила на стілець. Слідчий уважно глянув на мене, мовби оцінюючи, яку владу мають над Сергієм мої сльози, і спроквола, долаючи якісь вагання, підвівся за столом. Виглянув за двері, покликав солдата.

— Мені треба зайти до прокурора, — кинув він солдатові, а той мовчки хитнув головою.

Пізніше я дізналася, що це було порушення процедури допиту, слідчий не мав права залишати нас удвох із Сергієм. Та, мабуть, у нього були якісь свої міркування. Напевне, він сподівався, що його відсутність допоможе мені розбудити в душі Сергія ті спомини, які кличуть до рідного дому — туди, де кожна грудочка землі, кожна стеблина обзиваються до тебе рідними голосами.

Зненацька подумала: а чи не вплинула на Сергія трагедія, що сталася в нашому хуторці? Він таки ж був не байдужий до Ганнусі — доньки Макарихи. Скоїлося незбагненне й страшне — Ганнуса наклала на себе руки — повісилась на горищі.

Макариха звинувачувала в тому Сергія — буцімто він її занапастив. Ніхто не повірив Макарисі — всі гадали, що Макариха сама в тому лихові була винна. Та чи немає зв'язку між поведінкою Сергія під час слідства й отим лихом? Може, якось усе це поміж собою в'язалося?

Слідчий вийшов, солдат відвернувся до стіни. Тепер я могла дати волю своїм почуттям. Я впала на груди Сергія, мої сльози котилися йому на руки. Мені здалося, що він також не утримався від сліз. Та коли я підвела очі й побачила його обличчя, що нависало наді мною, сліз у Сергія вже не було, його погляд здавався мені надміру тверезим, як буває в людини, що встигла про все подумати і все вирішити.

— Синку, навіщо ти так? — прошепотіла я. — Це ж неправда!..

— Правда, мамо.

— Ти ж не винен, я це знаю.

— А хто винен?.. Тітки Марини немає. Де ви її поховали?..

Лише тепер я почала розуміти, що Сергій не просто бере на себе чужу провину — він справді вважає себе винним. Я поставила йому те саме запитання, на яке він не відповів слідчому:

— Куди ж поділися порвані стропи?..

Сергій обережно вивільнив свої руки, посадив мене на стілець і спокійно, тоном старшої людини, яка хоче, щоб її нарешті зрозуміли, сказав:

— Я інакше не можу.

Смуток, яким були переповнені його очі, відступив кудись у глибину душі, брови метнулися вгору, губи ворухнулися, ніби Сергій щось іще хотів сказати, але так і не сказав. Тепер він здавався цілком спокійним. Та я бачила, що це не так. Я дивилася на його стрижену голову, на бліде, виснажене обличчя, і серце моє краялося від болю. Як йому можна допомогти? Той суд, що був десь зовні, що походив від людей, від держави, його не лякав. Сергій про нього просто не думав. Отже, його слід боронити від самого себе. І якщо ця оборона матиме будь-який успіх, то лише в такому разі можна подбати про оборону юридичну. Раніше я цього не розуміла — думалося, що перед самим собою він не відчуває провини.

— Де ви поховали тітку Марину? — перепитав Сергій.

— У нас поховали...

— А Надійка як?.. Хвилюється, мабуть. Скажи їй, нехай забирає Якова від матері. Бо добра їм не буде. Обов'язково скажи. Вона все зрозуміє. А стропи... Хто ж Якова мусив навчити, коли не я? Він і сам мало не загинув...

Я подумала: що ж це — відчуття провини переплітається з турботою про товариша? Чи, може, то були намагання боротися зі злом засобами добра? Друзі побачать, що за них страждає невинна людина, це рано чи пізно розбудить їхню совість, вони й самі стануть чистіші та чесніші. Та я, грішним ділом, не вірила, що Якову дуже болить за долю його друга. І хоч Макариха, його мати, не раз приходила до мене, щоб висловити свої співчуття, але ж я добре знаю ціну її бідканням.

Сергій дивився на мене ясними очима, навіть посміхнувся з тим лагідним смутком,

який свідчив про внутрішню заспокоєність.

— Не можу інакше, мамо.

Більше він нічого не сказав, а я не допитувалась. Я знала, що в Сергія дуже розвинене почуття власної гідності, яке вимагало від нього цілковитої певності в чистоті кожної думки, кожного бажання та помислу. Сама лише думка про те, що він, рятуючи себе, зраджує друзів, отруїла б йому все життя. І хоч насправді це зовсім не так, але Сергій час від часу переконував би себе, що друзі постраждали через нього.

Коли ми прощалися, Сергій уже повністю опанував себе, був бадьорий, розмовляв зі мною так, наче попереду була не в'язниця, а, скажімо, плавання навколо світу. Попросив зберегти його зошити, в яких він занотовував свої спостереження та роздуми. Він і так знав, що я їх збережу. Згадку про них я зрозуміла як дозвіл ознайомитися з його нотатками. Він просиджував над ними всі вільні вечори.

Мені важко було ховати сльози, але я намагалася посміхатись, бо розуміла, що Сергій вимагав від мене мужності. І лише вийшовши на вулицю, дала волю своїм сльозам. Перехожі співчутливо озиралися на мене, але відразу ж відвертали обличчя, бо ніколи не слід допитуватись у жінки, чому вона плаче. Рідко в нас, жінок, трапляється таке лихо, в якому можна чимось допомогти. Найчастіше жінка плаче тоді, коли їй ніхто допомогти не здатний.

І так само я нічим не могла допомогти Сергієві. Він сам собі оголосив вирок, від якого оборонятися не бажав.

Вже на вулиці пригадала, що забула подякувати слідчому за побачення із Сергієм. Але слідчий повернувся від прокурора такий заклопотаний, що йому було не до моїх подяк. Він оголосив, що я вільна, відразу ж занурився у папери, а солдат негайно виструнчився. Все людське мало увірватись, запанував закон.

Слідчий залишив Сергія в себе. Мабуть, він сподівався, що після розмови зі мною Сергій стане більш згідливий, і це добре, що я не бачила, як солдат виводить його до в'язничного фургона. Ми мали змогу попрощатися в кабінеті, тепер аж до суду побачитися нам не випаде.

Я все ще не зовсім розуміла поведінку Сергія. З точки зору слідчого, вона була неприродна. А з моєї?.. Нічого певного про це я поки що сказати не могла.

Сергій згадав про Надійку. Чому він так заклопотаний її долею? Можливо, у Сергія були до неї такі почуття, про які я нічого не знала? Ні, мабуть, не в цьому справа. Тоді що ж тут найбільше важило, — може, дружба з Яковом? Цілком можливо. Та й виконроба Сергієві було жалко. На його руках дружина, двоє дітей і сліпа мати. І все ж мені здавалося, що не ці мотиви визначали його поведінку. Щось тут було значно глибше.

Можливо, я все тут спрощую чи ускладнюю, але, намагаючись уявити самокатування, якими займався Сергій, мимоволі мусила шукати ту точку зору, про яку він, звичайно, в нашій розмові не згадував. Вона перебувала десь поза розмовою, як щось само собою зрозуміле. Сергій завжди боявся патетики. Я мусила вгадувати те, що він хотів висловити.

... Найбільше, чого мені зараз хочеться, то просто виплакаться. Пішла на могилу до Василя, впала обличчям у росяний барвінок. Ой, Василю, друже мій кремезний! Ніяке лихо з тобою лихом не було, та й не могло бути. Всьому ти умів дати раду, все на світі міг пояснити. Ні до чого ти не був байдужий, звичайна росинка тобі розповідала про світобудову, а в пшеничній зернині ти вгадував творчу силу Сонця.

Коли стемніло, повернулася до хати, відчинила шафу, намацала мундир з полковницькими погонами. То ж лихо моє колись було, бо дівчата, мої ровесниці, гадали, що я й заміж вийшла через оті погони. Василь моїм подругам здавався старим, а для мене був не старий! Я не помічала, що молодша від нього на двадцять два роки. А може, він не дозволяв мені цього помічати? Жила в ореолі високої святості, наче ніколи із храму не виходила. А склепінням у тому храмі було тільки зоряне небо. І душа його так високо літала, що почувала я себе ластівкою поруч орла.

В комірчині нашттовхнулася на саморобну милицю, яку він сам змайстрував для себе, бо не любив скрипучих протезів. Та й каліцтва свого не хотів ховати. Жив так, як простіше й зручніше.

Взяла милицю, мимоволі поклала на ліжко — і щось тепле, щось Василеве полилося в серце. Ніби він був поруч. Ось-ось опуститься його лагідна долоня на моє волосся. І в чеканні цього дотику я заснула.

IV. МАКАРИХА

Прокинувшись, не відразу збагнула, що лежить на моїй подушці. Косе проміння сонця, пробиваючись крізь листя бузку, що росте біля самого вікна, тріпотіло рожевими плямами на білій стіні. Деревина, яку я цілу ніч пригортала до грудей, була тепла від мого тіла. І чомусь мені полегшало на душі, наче я відплатила тобі добром, Василю, за все велике й світле, що ти зробив для мене. Підняла милицю, довго роздивлялася, ніби не бачила її раніше. Босоніж вийшла в сіни, відчинила комірчину, повісила милицю на стіні.

Тоскно мені було і водночас щось привітне, лоскітне обмивало мою душу — щось таке, як світанкове небо, безтілесне, але живе й трепетне, мовби справді ти не помер, Василю, а лише розчинився у природі і всю її заповнив собою. І куди б я тепер не подивилася, до чого б не доторкнулася — всюди є частка твого ества і душі твоєї, Василю.

Пригадала, що сьогодні неділя, отже, можна й не квапитися на роботу. Можна послухати солов'їв. То все ж таки щастя, що є оцей ліс і довга дорога до автобусної зупинки. На роботі мене жаліють за побутові незручності, а я вже так вросла в оцей клаптик зеленого світу, що він здається мені тим Всесвітом, про який любили сперечатися Василь і Сергій. Тут усе наше — моє, Василеве, Сергієве — наше у звуках, у трепеті росяного листя, у витьохкуванні солов'їв.

Хто ними диригує? Дивно, якщо диригента немає, бо такої злагодженості не почуєш навіть у оркестрі. Співає прозора душа природи, співає солов'їними голосами. Солов'їха сидить на яйцях, а соловейко її розважає. Твориться нове життя — зовні сіреньке, непримітне — і природа оспівує його творення. Але ж як оспівує!..

... Про що я, власне, пишу? Не знаю. Переповнюють мене почуття болю й радості. І радість моя не має пояснення. Ні, я помиляюсь, бо таки можу пояснити, чому сьогодні легко на душі. Адже воно є — те велике, що зробив Василь. Було щось гіпнотичне у Василевій скриньці, де зберігалася Формула Сонця. Вона інколи нездоланно кликала до себе — і тоді я відмикала скриньку, діставала акуратний машинопис і прочитувала кілька сторінок. Не якісь наперед задумані, а просто з тієї сторінки, котра відкривалася мені випадково. То було щось схоже на ворожіння. О ні, звісно не так. То була розмова з великою людиною і, може, навіть святою. Я не соромилася так думати про Василя, бо йому відкривалося те, що могло б порятувати наш народ. А може, й справді порятує. Тільки ось лихо: звідки в мене взялося оте відчуття, що Василева праця потрапила до непевних рук? Мабуть, треба якось зібратися з духом та провідати мого колишнього чоловіка, якого мені так важко згадувати. Юркові все це відомо просто за службовим обов'язком: секретар обкому з агітації та пропаганди. Але за мить я вже відкинула цю думку: не зможу, все одно не зможу. Є дії, до яких людина не здатна себе присилувати навіть заради високої істини. Бо хіба має право торкатися високої істини рука нищої людини?

На цей раз, розгорнувши Формулу Сонця, я натрапила на таку сторінку: "... слабкість його наукової аргументації в прославленому "Капіталі". Скажімо, Енгельс у такий спосіб захищав Марксову теорію додаткової вартості: якби капіталіст віддавав робітникові геть чисто все, що той виробляє, то звідки б узялися резерви для розбудови виробництва? Капіталіст неминуче б збанкрутував — ось чим би це завершилося. Звідси, мовляв, випливає, що додаткова вартість народжується із додаткової праці робітника, за яку капіталіст нічого не платить — отже, фактично вона народжується із експлуатації праці.

Хоч це дуже дивно, але ж саме на отакій логіці вибудована трудова теорія додаткової вартості — тобто теорія Маркса. Та ми маємо право запитати: якщо капіталіст віддаватиме робітникові додаткову вартість і тим самим припинить розбудову виробництва, то куди ж ми з вами потрапимо? Не інакше, як у доісторичну епоху.

Мушу застерегти читача: Маркс взагалі хибно визначає джерело додаткової вартості — не людська праця стоїть у її підвалинах, а сама природа: додатковий енергетичний канал, котрий природа заклала у злаки. Йдеться про пшеницю, кукурудзу тощо. Далі ми це розглянемо детальніше, а тут спробуємо прийняти трудову теорію додаткової вартості в Марксовому варіанті й поглянемо, до яких суспільних наслідків має призвести ця квазінаукова логіка.

Маркс і Енгельс висновують таке: треба ліквідувати капіталістів — і тоді додаткова вартість залишиться робітникам. А щоб вони, капіталісти, не відвоювали своє право на додаткову вартість, необхідно створити робітничу державу — тобто має запанувати диктатура пролетаріату.

Отже, там, де все відбувалося на підвалинах цілковитої добровільності (робітник продавав свою працю, капіталіст її купував і нарощував прогрес), тепер панує тотальне

наси́льство. Апарат наси́льства програмується теоретиками марксизму як засіб впровадження теорії в реальне життя. Без будь-якого передбачення (бо так диктує та ж сама природа) він розростається на весь обшир додаткової вартості — і повністю її поглинає. Експлуатація трудівника втрачає будь-які обмеження, бо він втрачає право продавати свою працю. Тепер апарат наси́льства вже майже не купує працю — він бере її засобами терору. Йому вигідно створювати сотні тисячі концтаборів, бо в них праця зовсім нічого не варта. У носіїв Марксової теорії виникає ілюзія, що в такий спосіб вони наближають побудову комунізму, а жертви... Жертви також запрограмовані класиками марксизму. Про кількість жертв там не було мови — отже, все відбувається цілком науково, без інтелігентських сентиментів.

Тепер уяви, читачу, що Маркс помилився у визначенні джерел додаткової вартості — насправді вона народжується не з додаткової праці, а з додаткового енергетичного каналу, закладеного природою в злаки. Чим же має завершитися цей багатолітній кривавий експеримент? Ось чим. У всій без винятку природі панує закон збереження й перетворення енергії. Апарат наси́льства відбирає у селянина плоди його праці до останньої зернини. Занепадає скотарство, в землю не повертається випита з неї енергія — і через кілька десятиліть вироджується гумусний шар землі. Настає перманентний голод...

Так виглядає міна уповільненої дії, закладена Марксом у гранітні підмурки нашої держави. І хоч у нас поки що вітрини гастрономів не відлякують своєю порожнечою, але партія повинна зрозуміти, що... "

Далі я читати не могла. І хоч не вперше перечитую ці рядки, темніє в очах від жаху за те, що має статися з нашим народом. Та заспокойся, Софіє, не станеться! Партія не дозволить. Якщо вірив у це Василь, то звідки ж у тебе право не вірити?..

Пробую зрозуміти, що мені належить зробити. Відчуття таке, що є дуже важлива справа, якої я ще не зробила. Думаю, пригадую, але нічого згадати не можу.

Зодягнулася, підійшла до вікна. Ранок видався погідний, напрочуд гарний. Дерев'я вгорнулися в прозорий туман, що залягає на галявинах рухливими озерцями. Просто перед моїми очима стоїть хата Макарихи, а точніше, хата на хаті. Таке враження складається тому, що другий поверх Яків надбудував пізніше, поставивши на цегляні стіни незграбну дерев'яну споруду. Невідомо, де діставались оті дошки, що пофарбовані у небесний колір. Цеглу в нас роздобути легше, ніж дерево. Та сусіди підказали Макарісі, що цегляної надбудови зводити не можна, підмурки не витримують, за першої ж повені стіни осядуть. А воно, бач, навіть дерев'яна надбудова виявилась важкою. Навіщо Макарісі ота надбудова? Живе вона сама, бо Яків з дружиною в санаторному селищі квартиру одержали. Правда, влітку наїздить до Макарихи чимало дачників.

Макариха підгортає картоплю. У людей тільки посходила, а в неї вже цвіте. Ніби в Макарихи на городі й весна почалась раніше. Помідори із парників висаджені, редиска соками наливається, вже й на базар пора. Та й полуниці вже поспіли. Це, звісно, не гріх. Колотиться Макариха з ранку й до вечора, сама спину не розгинає і Якову з

невісткою спочину не дає. Тож ніяк ту копійку нетрудовою не назвеш. Одного не розумію: навіщо Макарисі стільки грошей? Всі ж знають, що Якову нічого не перепадає. Обіцяє Макариха мотоцикла синові купити, бо щодня після роботи до матері на город поспішає, а воно ж таки далеченько. Працює Макариха сторожикою біля санаторних човнів. Добу сторожує, а три доби вдома, бо за одну добу їй чотири робочих дні записують. А від кого ж ті човни стерегти? І вдень, і вночі виспатись можна. Отож у неї досить часу для базарювання. Не те, що в інших хуторян.

Ось і невістка із хати вийшла. Хуторець іще спить, бо в робочий день рідко людям виспатись випадає. Шкода мені Надійку, знала я її ще школяркою, та й зараз вона дитиною виглядає, їй би теж поспати, бо натомлюється на роботі, відра з розчином тягає, а це ж не вода — розчин значно важчий. Що не кажіть, а ми, жінки, не для такої роботи народжені.

Рано в Надійки руки за grubili і синці під очима з'явилися, рано прокреслилися зморшки і ніс загострився. І хоч у ній ще дитяче вгадується, та вже можна помітити й таке, що в тридцять років жінку старою робить.

А Макариха сапку в землю встромила, розігнулася й кричить на невістку:

— Ти ще й досі не прочухалась? Я вже й корову видоїла, і порося нагодувала, а невісточка вилежується. Бери налигача та корову виводь.

Де він таку нечупару викопав?..

— Не кричіть, мамо, — вкрадливо, несміливо кидає Яків. — Вона сьогодні нездухає.

— Еге ж, і по ній видно. Все ждете, що мати на хліб заробить.

За хатою Макарихи три берізки стоять, мов сестриці з лісу вибігли, та й зупинилися раптово, налякані чимось. Далі починаються луги росяні, що переходять у болото. Увечері оте болото жаб'ячими голосами із солов'їним лісом змагається. Чи Макариха коли-небудь чує солов'їв? Я певна, що вона їх просто не чує. Жодної квітки на її городі не побачиш, бо навіщо, каже Макариха, бур'ян розводити?

Нарешті я зрозуміла, що мені належало зробити. Серце підказувало: піди до Якова, побалакай з ним, він же виріс у твоїй хаті, бо завжди від матері тікав, біла вона його немилосердно. Невже в ньому не прокинеться совість? Невже можна отак зректися товариша?..

Нашвидку причепурилася, вийшла з двору, попрямувала до трьох берізок. Там уже Надійка корову на налигачі водила. Можна було й не водити, нехай собі пасеться, та порядок-такій заведено у нас. Бо оці ліси для людського відпочинку призначені. А корови нібито природу псують.

Навколо берізок трава витолочена, рвані газети біліють, биті пляшки дитячим ногам каліцтвом погрожують. Босоніж тепер у ліс не підеш. Пішли якось позаминулого року підгірські дівчатка по конвалії — далеко від лісу живуть, не знають, скільки тут битого скла — та на руках свою подружку до шосейної дороги винесли, в лікарню повезли. Ото тільки відразу після війни ліс був такий небезпечний, як зараз. Тоді на мінах діти калічилися...

Саме про це я й заговорила з Надійкою, бо не знала, з чого розмову почати. А вона дивилася на мене так, наче й слів моїх не чула. Маленька вона, ще й досі в дитячому магазині одяг для себе підбирає. І тоненька, ніжна, мов стебельце ковилове. З листя папороті віхтика склала, біля коров'ячої голови вимахує. Так, мабуть, мух від Якова відганяє, коли той п'яний засне. На слова мої відповіла неохоче:

— Не тямлять вони, що роблять, стилиги нещасні.

Слово "стилиги" з запізненням у нашому хуторці прижилося. Молодь одягається по-міському, на київських вулицях молодих хуторян від міської публіки не відрізниш. А слівце оте у нас тепер прикладають до тих, що автомобілями в ліс наїжджають, траву витолочують та смітники всюди після себе залишають.

Вимахує Надійка зеленим віхтиком, рої мошви, мов жива сажка, кружляють у повітрі. Надійка, видно, одеколоном "Гвоздика" натерлась, мошва його не любить, а корову хіба від цього лиха порятуєш?

— Бондарчуки вчора свою дорізали, — каже Надійка. — Бачите, як ніздрі обліплює?.. Так, бідна, мошвою надихалася, що легені вже й повітря не приймали. Сьогодні м'ясо на базар повезли.

Розуміє, мабуть, Надійка, що мені з Яковом побалакати хочеться. Наперед знає, про що мова буде. Хоча й шкода їй Сергія, та чоловік, звісно, дорожчий. Я вже шкодую, що спинилася біля неї, бо обидві ми відчуваємо себе пригнічено — ніби мертва Марина стоїть поміж нами. Нарешті Надійка не витримала:

— Ви зараз до Якова не ходіть. Краще потім туди прийдете, — на квартиру.

І відвернулася від мене. Я розумію Надійку, мучить її совість, бо знає вона, що вбивство сталося з вини Якова. Мені боляче за неї, не владна Надійка совість свою від гніту звільнити. Так вона й буде тепер очі від мене ховати.

І все ж я не послухалась — обійшла берізки, повернула до їхнього двору. Штовхнула хвіртку, підійшла до корівника. Макариха саме теля напувала. Побачила мене, руки об спідницю витерла, заспішила назустріч. Коли Макариха посміхнеться, в її очах з'являється стільки доброти, що кожен, хто її не знає, прийме її за жінку доброї, лагідної вдачі.

— Ой, Софіє Кирилівно, прохोдьте, прохोдьте. Таке лихо, ще й досі торішня повинь у печінках сидить... А ви прохोдьте, голубонько. Сама хотіла до вас забігти, молока занести. Ви ж без корівки лишилися. Часто я Василя Микитовича згадую. Тепер таких людей немає. Що за чоловік був! Ніякої роботи не цурався, наче простий мужик. Та й прості мужики тепер запаніли. Прийде з роботи — і ні за холодну воду. А Василь Микитович, бувало, і щавлю сам нарве, і борщу наварить. І мене шанував, не так, як інші. Добрий був чоловік, царство йому небесне. Та й синок від нього розуму набрався...

Все ніби й правда. Неправда тільки, що Василь Макариху шанував. Вітався, звичайно, бо таки ж сусідка, але часто, бувало, вголос роздумував: звідки отакі люди беруться?

Світиться Макариха своєю нещирою добротою, а сама стоїть поперед мене, стежку

до Якова заступає. Через її плече бачу його бугристу спину, що на сонці потом лисніє, бо Яків, оголений до пояса, великою грабаркою накидає пісок у ящик, — мабуть, розчин готує. На мене ніби й уваги не звертає, але ж по обличчю видно, що крізь землю провалитись готовий.

А Макариха солодко щебече:

— Синочок ваш — праведник великий. Може, й справді немає Бога, не знаю. Але люди без Бога запоганіли, бий мене хрест. Раніше по селах які мужики були? Батько мій покійний, Карпо Гаврилович, бідкався: "Де вже тим бідним воликам воза витягнути?... Так засів, що й сам не подужаю". Тепер не той мужик пішов.

Яків крадькома до нашої розмови дослухається. Про що він думає зараз? Невже й досі матері боїться?

Повернутися б мені та вийти з двору, бо Надійка правду казала: при матері з Яковом не побалакаєш. А про що, власне, я говорити з ним хочу? Все вирішено, Сергій провину взяв на себе. То навіщо ж мені чужу совість ворушити? І все ж таки хочеться упевнитись, що за добру людину Сергій страждає. Колись, може, і Яків груди свої за товариша підставить. Чого в житті не трапляється?

Макариха, мабуть, зрозуміла, що я покликати хочу Якова. Вся доброта її раптом щезла, очі позеленіли, хижістю налилися. Крикнула так, ніби не на мене, а на Якова хижість ота спрямована:

— Ну чого розминаєшся? Чого розминаєшся, телепню? Гадаєш, сонце тебе ждатиме? Біжи до Грицька, тачку попроси. Я ж тобі ще вдосвіта казала.

Яків розігнув спину, піднятим плечем спітніле обличчя витер. Ненароком на мене глянув і одразу ж очі в землю потупив.

— Йому самому тачка потрібна. Глину біля воріт скидали.

— Потім перевозять, — гримала Макариха. — Як штани перешити, до кого біжить? Своя робота не роблена, а сусідонькам догоджаю. Ану біжи — одна нога тут, друга там.

Яків знає, чому мати з двору його спроваджує. Звик до її крику, ніби так воно й годиться, щоб мати його на людях лаяла. Але зараз йому соромно. Ставний, м'язи під шкірою грають, іще до армії двопудовою гирею хрестився, а все ще від голосу материнського тремтить. Нап'яв на себе сорочку і вайлуватو поплентався з двору. Десь, мабуть, у лісі пересидить, доки мати якось від мене відчепиться.

А Макариха тим часом у хату мене затягнула, саморобного вина на стіл поставила.

— Ви, Софіє Кирилівно, мене не цурайтесь. Як до Сергія зберетесь, я курку зарубаю. Хоч він у вас і не хрещений, а я завжди його за хрещеника мала. Може, й мене візьмете. На двох ваше лихо розкладемо.

Темно й незатишно в її хаті. І вікна великі, а темно. Мабуть, тому, що горіх під вікнами розрісся. Заради отого горіха Макариха сибірського kota завела, бо лісові білочки весь урожай обносили. Любила я, грішним ділом, спостерігати, як вони це

роблять.

Воно ж відомо: зірвеш недостигим — зернятко в шкаралупі зморщиться, висохне і, дивись, горішок порожнім виявиться. Колись Макариха такими горішками з підгірськими дівчатками за поденщину розплачувалась. Пройде, бувало, по селу, намовить школярюк, щоб цибулю чи полуниці випололи. Лазять дівчатка цілими днями на колінах, а вона потім по чотири горішки вкладе їм у долоньки та й виштовхає з двору. Тут же дівчатка розгризуть свій заробіток, кинуть лушпиння їй під ворота, більше їх не заманиш. Чотири горішки та й ті порожні. А Макариха наступного року в іншому селі полільник вербує...

Горіхи в Макарихи не визрівали тому, що вона зривала їх передчасно. Білочок треба було випередити. Мені з вікна видно, коли на її паркані перші лісові розвідниці з'являються. Макариха також за ними стежить: значить, незабаром треба горіхи обривати. Проте майже щороку таке траплялося: прокинеться Макариха вранці, а на дереві саме листя лишилося, білочка точніше від людей визначає, коли горіх досягає зрілості. Тоді з вечора й до ранку блискавичні тіні снують між гілками.

Якось удосвіта я бачила їхній гурт, що вже докінчував справу. Одні на дереві зелену шкірку з горіхів облущують — швидко, швидко, мов на токарному верстаті, горіх у лапках обертається — другі виносять здобич за паркан, передають хвостатим носильницям, що птахами з дерева на дерево перелітають і зникають десь у гущавині лісу. Нікому ще не випадало розшукати їхню схованку. А вона ж, мабуть, десь недалеко, біля самого хуторця.

Дивлюсь я на Макариху і себе питаю: чому ж я оце за її столом сиджу? Чому не висловлю те, що думаю про неї? Гірко мені, дуже гірко. Вона злом усе своє життя заповнила, а Сергій заради спокою в її хаті незаслужену кару прийняв. Щоправда, не за Макариху, а за її сина та за невістку, але чи кращі вони від неї?

І Марина була б жива, якби не кинулась Якова рятувати. Що то вже за життя було у Марини — не мені судити. Та, мабуть, кожне людське життя має якусь цінність. Цінне воно хоча б стражданням своїм, бо Марина таки ж страждала. Та ще любов'ю материнською, що була понівечена, вся в ранах болючих, але ж то таки любов!..

Жалко всіх їх стало — і Макариху, і Якова, і Надійку. Сергія не жаліла — таких людей, як мій Сергій, жалість лише ображає. Душа його завжди повним життям живе. Вона знає, заради чого на землю прийшла. А що знають оці безкрилі душі? Про Бога переді мною розпиналась, про духовність балакала, та що вона має від отієї духовності? Навіщо народилась, заради чого живе?..

Чомусь пригадалось дитинство Сергієве. Ми вже тоді у моїй хаті поселилися, бо Василь усе своє життя в армії комісарив, хати в нього не було. Сергійкові сьомий пішов, вже його до школи готували, читати навчали потроху. А Василь запевняв мене, що не варто його літер навчати, у школі свої правила. Треба дати хлопцеві добре загартування, бо школа далеко, аж у Підгірцях, кілометрів за п'ять від нас. Як закрутить узимку, всі дороги позамітає, дорослі по пояс у сніг провалюються, а діти змушені в темряву виходити, бо пізно світає. Отож ми дозволяли Сергійкові цілоденно в

засніженому лісі бавитися, прорубувати ополонки, рибалити, з найкрутіших пагорбів на лижах спускатись. Бувало, провалиться десь у мерзлу калюжу, одяг на ньому задубіє, аж торохтить. Я вже певна, що запалення легенів дитина схопить, а Василь лише посміхається — мовляв, нехай добрим солдатом росте. Сердилась я за це на Василя, а проте Сергійко ні разу й не захворів.

Якось він провалився на болоті, весь обмерзлий додому повернувся, в мене серце ледве не вискочить, почала стягувати чобітки з нього, а Сергійко прикипів очима до шибки, ні холоду не відчуває, ні слів моїх не чує. А коли переодягнула, не на піч поліз, куди я його посилала, так біля вікна й залишився.

Я не розуміла, що саме прикувало його увагу. А на шибці такі візерунки мороз намалював, що не всякий художник зуміє. Я вже їх бачила, око моє до них звикло, та й ніколи мені додивлятись. А Сергійко змусив мене глянути на них пильніше, бо мені хотілося розгадати, що він там помітив незвичайного. То були дерева з дивовижними гілками, які нагадували листя папороті. Я не знала, чи бувають такі дерева — лише потім Василь пояснив, що майже такі самі ростуть в Австралії. Але враження в мене було таке, що я ці дерева десь уже бачила, їх не може не бути, надто вони природні. І якщо навіть на всій планеті таких не знайдеш, то все одно десь вони мусять рости. Може, на якійсь іншій планеті. А мороз виявився лише бездоганим фотографом, він узяв десь у безмежному Космосі оці образи, і, ніби граючись, кинув їх на наші шибки.

Сергійко довго марив цими деревами — мовляв, коли виросте, обов'язково розшукає той ліс, де вони ростуть. Був він збуджений, щось кричав уві сні, а ми з Василем теж не спали, і, як це часто траплялося, Василь пояснював мені, як він розуміє походження життя.

Пізніше, коли Сергійко подорослішав, вони з Василем часто пригадували отой ліс на шибці. Він став для них прикладом, який, з їхнього погляду, здатний пояснити виникнення рослин, тварин і навіть людей. Природа має певні закони руху, і саме ці закони, як мороз на шибці, створюють відповідні форми живих організмів, що виявляються найбільш доцільними. Зрештою, ці закони зводяться до вічного взаємоборства поміж теплом і холодом, світлом і пільмою тощо.

Я згадала про це тому, що в мозку моєму сиділа цвяхом колюча фраза, кинута Макарихою: "Духовності мало, самогону багато". Може, й правду каже Макариха? Але ж вона й сама потихеньку самогоном торгує. Тож виходить, що, знаючи правду, Макариха свідомо діє їй наперекір.

Саме тут, у хаті Макарихи, визріла в мене думка не просто записувати все те, що я переживаю, а розповісти послідовно про своє життя. Я була справді щаслива, бо у моєму житті були такі люди, як дядько Сашко та Василь.

З цим рішенням я й вийшла з хати. Макариха провела мене до хвіртки, була вона улеслива й запобіглива, як завжди. І, як завжди, на її обличчі лисніла та облудна добросердечність, яка дозволяє їй легко обдурювати справді добрих людей, бо такі люди швидше себе в чомусь засудять, ніж дозволять собі щось недобре про іншу людину подумати. Отак і Сергій — любить він Якова, вважає його справжнім другом,

засуджує себе за те, що не навчив підводити стропи, тому й сталося лихо. Ой, Сергію, багато ж тобі доведеться розчарувань пережити! Такі, як ти, довго лишаяться наївними та надміру довірливими, їх тяжко вражає непорядність людська. Тяжче, ніж рани фронтові. Знаю це, добре знаю, бо саме таким був мій Василь...

— Курку зарубаю, — каже Макариха на прощання. — Оту, попелясту. Коли збираєтесь? Як через тиждень, то я ще відгодувати її встигну. В мене пшенички трохи є. Тут комбайнер один до мене навідується. Колись до Надьки женихався, ніяк забути її не може. Яків сопе, а я собі думаю: сопи, сопи, дурню, тільки добрих людей із хати не виганяй. Не відвалиться шмат від твоєї Надьки, як Лавруха оком на неї кине. Від цього не вмирають. А як добрі люди стежку до тебе забудуть — ото вже збитки!.. Ви тоді скажете, разом поїдемо. Рідного сина так не люблю, як вашого Сергія. В батька вдався, святої душі хлопець.

Слухаю Макариху, а сама собі думаю: отак ти й рідну доньку на той світ звела, проклятуща бабо! Шмат не відвалиться, а комбайнер тим часом пшениці для курей підкине.

V. НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Не знаю, чому мені спало на думку повертатися додому через санаторне селище. Може, сама того не тямлячи, мала на меті спіймати попутну машину. Біля гаража зненацька наштовхнулася на Кулика. Він дуже зрадив — розкинувши руки, мов для обіймів, заспішив мені назустріч.

— Софіє Кирилівно! А ми вас шукаємо. От і добре. Тепер я вас не відпущу.

— Тобто? — вимушено посміхаючись, мовила я. — Мій робочий день закінчився.

— Прекрасно! Запрошуємо вас до нашого гурту. Сьогодні у Валерії Дем'янівни день народження.

— Чого ж ви не попередили? Я не готова.

— О-о, не турбуйтеся! Кращий подарунок — ваша присутність. До того ж... У мене є цікава пропозиція. Це стосується вашого сина.

Якось не одразу збагнула я ці слова. Мені здалося, що Петро Іванович збирається повідомити щось нове про Сергія. Зв'язки в нього були досить широкі — він не пропускав жодної нагоди познайомитися з впливовими людьми, які лікувалися в санаторії.

— Кажіть зараз, — прошепотіла я, майже задихаючись.

— Ні, не тут. Дуже прошу... Валерія Дем'янівна теж буде рада. Крім того, на вас чекає... Зараз побачите!..

Я покірно пішла за ним. Валерія Дем'янівна — його дружина. Вона працювала в бухгалтерії санаторію. Давно вже нарікали співробітники, що Кулик усі відповідальні посади пороздавав своїм найближчим родичам. Головбухом працювала двоюрідна сестра Валерії, гаражем завідував дядько самого Кулика. Взагалі ж, якщо добре покопатись, то виявиться, що майже вся господарська служба трималася на близьких чи далеких родичах Петра Івановича. Проте численні комісії, які перевіряли санаторій, ніколи не виявляли жодних зловживань. З кадрами сутужно — здебільшого це були

люди з довколишніх сіл. Отож доки все тихо та спокійно, Микола Олександрович змушений миритися з цим становищем.

Петра Кулика я знала ще хлопчиком. Він був молодший від мене років на вісім. Воювати йому не довелося. Але те, звичайно, не в докір. Скромний, сором'язливий, спритний до всякої роботи, він здавався мені зразком добропорядності та діловитості. Шофер, механік, газозварник — на всі руки майстер! — Петро одразу ж здобув загальну любов у нашому колективі. Отож, коли заступник головного лікаря вийшов на пенсію, я сама порадила Миколі Олександровичу, щоб він висунув на цю посаду Петю Кулика. Йому тоді не було ще й тридцяти років. Закінчив десятирічку, а це для здібної людини не так уже й мало.

Та десь через рік Петра Івановича не можна було впізнати. Він одразу ж розповнів, з'явилася неабияка статечність і, що найгірше, гоноровита зверхність у ставленні до підлеглих. Тепер він здавався принаймні полковником, котрий щойно переодягнувся в цивільне. Від милого енергійного Петрика, яким він нещодавно був, у нього залишилася голубоока посмішка, але нині її бачили тільки ті, від кого залежала його доля. Перед іншими його обличчя відразу ж кам'яніло. Треба віддати належне: дисципліну він умів підтримувати. Вмів також налагодити забезпечення. Та яка ж разюча різниця між ним і фронтовим інтендантом, котрого змінив Кулик на його посаді! Той був простий, людяний, ніколи не підкреслював свого права на пошану. Шанували його не за посаду, а саме за людяність. А Петро Іванович ходив по землі так, буцімто ніде й ніколи не зникала над його головою золота табличка з повним найменуванням його посади. Ніби вона в повітрі над ним плавала. І хоч він був лише заступником Миколи Олександровича, та інколи здавалося, що й сам головлікар готовий витягнутися перед ним у струнку.

В поведінці Петра Івановича було чимало такого, що викликало недоброзичливі кепкування. Так, скажімо, головлікар ніколи не обідав на санаторній кухні. В селищі, де живуть працівники санаторію, є добра їдальня. Власне, доброю вона стала відтоді, як з'явився в нас Микола Олександрович. Під час обідньої перерви він щодня ставав у загальну чергу, нікому не дозволяв навіть піднести його тацю до столика. Тут же, поруч нього, сідали санітарки або кочегари, він розмовляв з ними як рівний з рівними. Напевне, оця звичка залишилася в нього із фронтових часів. Що й казати, любили його за це! Та й не тільки за це — Миколу Олександровича було за що любити. Я, грішним ділом, називала його аристократом, але то був духовний аристократизм, який не відгороджувався від народу — в тім, на мою думку, він і полягає, щоб навіть у дрібницях утверджувати ідеали рівності та братерства.

Але колишній робітник Петро одразу ж не погодився з отим панібратським ставленням до підлеглих, як він, мабуть, подумки називав побутові звички Миколи Олександровича. Не знаю, чи була між ними розмова про це, але Кулика більше не бачили в їдальні для співробітників. Він приходив на санаторну кухню і змушував обслуговувати себе з королівськими почестями.

І вже зовсім смішно виглядав початок його робочого дня. Від квартири до

адміністративного корпусу метрів чотириста. Але Кулик мав тепер у своєму розпорядженні легкову автомашину. Отож він спершу вирушав до гаража, який містився не ближче, ніж кабінет, а звідти їхав на роботу машиною. Не дивно, що він так швидко розповнів — за черевом уже й власних черевиків не бачив.

Тепер, мабуть, зрозуміло, як мусила я себе почувати в компанії його родичів. І все ж не відмовилась від запрошення. Може, й справді Куликові щось відомо про мого Сергія?..

Двері нам відчинила сама Валерія Дем'янівна — молода, вродлива жінка, що також встигла передчасно розповніти. Треба віддати належне: уміють вони триматися — оці аристократи шлунку. Вишукана люб'язність, чарівна посмішка, солодкі слова...

... Я вчора поставила три крапки, а сьогодні продовжую. Трапляється ж отаке, не хотіла ж я, дуже не хотіла виводити на цих сторінках людину, з якою пов'язаний найважчий спомин воєнних часів! Зустрічалася з нею інколи — здебільш випадково, але ж ніяк не сподівалася, що побачу її на квартирі Петра Івановича.

Але спробую бути послідовною. Спершу впало в око вмеблювання. Шафи сяяли полірованими боками, горіхова гірка заповнена кришталеvими виробами та китайською порцеляною. Великий килим, на якому стояв стіл зі стравами, був покритий целофановою плівкою — щоб гості його не забруднили. Це одразу ж видавало, як ставляться господарі до свого добробуту.

Звісно, добрими меблями тепер нікого не здивуєш. Але гірко помічати, що деякі люди вбачають в цьому ледве не якусь нову релігію! їм здається, що оті килими та поліровані меблі — найголовніша ознака сучасної культури. Якщо це справді так, то ти, Софіє, ще й досі лишалася на рівні предків, бо з твоєї хати не зникли навіть рогачі. Кулики це, безперечно, знали. І, звісна річ, я в їхніх очах не мала жодної вартості.

Але ж як розкішно був накритий стіл! У кришталеvій вазі палахкотіла червона ікра — хоч ложкою її греби. Марочний коньяк, віскі, дорогі вина. Рідкісний балик, котрий ми видаємо хворим тоненькими пластівцями, тут лежав дебелими кавалками. Бляшанки з крабами — теж не абиякий делікатес! — стояли і на столі, й на буфеті...

Боже, невже Кулик ніскільки мене не соромиться? Чи, може, він гадає, що я не розумію, звідки це бралось?

Я вже хотіла обернутися й вийти, але зненацька в кутку біля вікна помітила знайоме обличчя. Та ще яке знайоме! Це ж він — Юрко, Юрій. Той самий Юрій Тихонович, про якого я намагалася ніколи не згадувати, але він час від часу ніби навмисне з'являвся на моїй дорозі.

Юрій Тихонович — це ж біль мій і сором мій тяжкий! Я потім зрозуміла, що то було не кохання. Нікого, окрім Василя, я не кохала протягом усього життя. А Юрій... То були хвилини відчаю, якогось запаморочення, хвилини, коли я почувала себе безмірно самотньою. Мені здавалося, що я рятуюсь від внутрішнього заціпеніння, — я таки справді змушена була рятуватися! — а Юрко допоміг. Але те, що потім сталося...

Ні, про це справді краще не згадувати!.. Юрій Тихонович підвівся з крісла і, наблизившись до мене, подав руку, на якій не вистачало трьох пальців. Орденські

стрічки на його грудях пояснювали, де він дістав поранення. Цих стрічок у нього аж три поверхи. Але мені не треба пояснювати — ось у чому лихо!..

— Здрастуй, Соню.

— Здрастуйте, — сухувато мовила я.

— Я все знаю. Мені Петро Іванович розповів.

— Що ви знаєте?..

— Про Сергія. Тому й приїхав. Заспокойся, Соню. Якось допоможемо. Якщо фронтовики почнуть одне одного забувати... — Він знітився, обличчя почервоніло, але одразу ж на ньому з'явилася непроникна суворість. — Ну, то давнє. Потім, Соню, стільки було пережито!..

Саме оце ж мене й утримувало від остаточного вироку. Ми довго брели по кривавих дорогах війни, дуже довго! І цілком можливо, що Юрко встиг спокутувати свою провину. Бо те, що я про нього знала, сталося в перший рік. Але ж як він познайомився з Петром Івановичем? Що їх поєднувало?..

Мені здавалося, що про духовну спорідненість тут не йшлося. Попри всі вади Юрій був надзвичайно освіченою людиною. Перед ним почуваєш себе так, ніби ти ніколи нічого не вивчав. Він володіє феноменальною пам'яттю. Колись у Кінешмі, під час війни, Юрій у колі акторів, побившись об заклад, почав напам'ять читати "Фауста". Читав мало не до ранку. Міг би читати й далі, та всі поспішали на службу. Парі, звичайно, він виграв...

— Софіє Кирилівно! Юрію Тихоновичу! — защебетала господиня. — Сідайте до столу.

Я ще раз оглянула стіл та гостей. Всі вони почувалися так, ніби змалку звикли до царських делікатесів. Окрім мене та Юрія, тут були тільки родичі Куликів. Вгодовані, самовпевнені, вони трохи ніяковіли, але не переді мною, звичайно, а перед Юрієм. Це була людина досить відома — кандидат економічних наук, постійний автор столичних часописів. Що ж, писати він умів. Дивно, що й досі не став професором. А проте ось уже понад рік, як Юрій Тихонович Смоковський здобув посаду третього секретаря обкому.

Чому все ж таки вони мене не бояться? Ні, це обурливо! Невже Кулики певні, що я не розповім Миколі Олександровичу? Потім я подумала: Кулик уміє ховати кінці в воду. На сусідній базі є відомчий буфет, у якому інколи продаються оці делікатеси. Дивись, іще й квитанції приготував: 100 гр. кетової ікри, 200 гр. балика, 2 бляшанки крабів. Доведи потім, що тут цього добра було значно більше! Хіба ж ти важила?..

Я дуже люблю краби. Під час війни їх видавали в рахунок так званого сухого пайка. Люблю, що там казати! Черговий лікар мусить брати пробу на санаторній кухні. Інколи на закуску хворим видається трохи крабів. Отож я, мов дитина, часом ловлю себе на тім, що мені хочеться попросити ще... А тут — бери, їж, скільки душа бажає!

Та навіть краби у цій хаті мене не вабили. Ми якось уже звикли до того, що за їжу нікому не слід дякувати. Предки наші щодня дякували Богові. Це ж не заправка машини паливом — це акт не лише фізичний, але й моральний. Тут споживається те,

що колись було живим. А ми його змєртливи. І треба справді володіти високим духовним правом, щоб, позбавивши життя якісь витворені природою організми, ти міг задовольнити свій власний. Всі ці істоти тепер беззахисні перед людиною. Але хто ж ти є сама, земна людино? Якщо ти володієш якоюсь великою метою, то природа вибачить тобі оцю згубну жорстокість. А якщо твоя мета полягає лише в тім, щоб наповнити власний шлунок — що ж тоді? Тоді просто всі здобутки наших рук — зброю, потужні машини — слід бачити лише як засоби в боротьбі за існування. Щось дике, тваринне... Жахливо!

Чи варто доводити, що насправді я була значно кращої думки про людство? Та все ж в отакі хвилини мимоволі тебе огортає смуток. Тягнемоя до високого добробуту, але заради чого? Ось він, високий добробут. Та яка від нього радість? Щоправда, тут він крадений. А якби навіть не крадений, то хіба ж мені легше було б дивитися на оцих селянських дітей, що почали наслідувати гірші риси провінційного панства?

Сковорода відчував себе щасливим без оцих делікатесів. Спіноза відсудив велику спадщину, а потім, утвердивши своє право на неї, зрікся на користь сестри, яка з ним позивалася. Сам же заробляв на хліб важким ремеслом гранувальника алмазів. І був безмірно щасливий.

Петро Іванович, взявши мене за лікоть, повів у сусідню кімнату. Заговорив солодко, вкрадливо, — майже так само, як Макариха.

— Ви не хвилюйтеся. У нас із Юрієм Тихоновичем є спільний знайомий. Ми з ним уже розмовляли.

— Хто це? — дивлячись йому у вічі, підозріливо запитала я.

— Ну, це не має значення. Треба, щоб ви повірили. Я знав, що мені ви не повірите. Через те й умовив Юрія Тихоновича...

З болем подумала: невже Юрко розповідав цій людині про наші взаємини? Це було давно, дуже давно. Але ж навіть оте давнє не хотілося виказувати Куликові. Щоправда, тут ховатися ні з чим: Юрко був моїм першим чоловіком. Недовго — кілька місяців. І все ж він був перший! Для жінки це багато важить.

В цей час до кімнати зайшов Юрій. Петро Іванович багатозначно посміхнувся і зник за дверима. Юрій присунув стільця, взяв мене за руку.

— Давай поговоримо, Соню. Я приїхав сюди заради тебе. Треба ж колись поговорити. Скажи відверто: ти ніколи не шкодувала, що в нас так склалося?..

— Ні, Юрію. Не шкодувала.

— А я завжди шкодував. Ну, та не в цьому справа... Ти мені казала, що Сергій... Що ви його усиновили. Це правда?..

— Чому ти про це питаєш?

— Тому, що ти дуже горда. Могла й не сказати правди.

Мені ніколи не спадало на думку, що в Юрія може з'явитися отака дивна підозра. І все ж це було приємно. В ньому промовляла щирість людська, батьківська заклопотаність — той душевний порух, який облагороджує кожную людину.

— Ну що ти! — посміхнулася я, не ховаючи вдячності. — Сергій на два роки

старший від... Від тієї дитини, яка могла в нас бути.

Він з полегшенням зітхнув.

— Можливо. Але в такому віці два роки... їх можна й не помітити.

— Хіба ти його бачив?

Юрій відповів не одразу. Щось у ньому боролось. А може, він уже привчив себе до думки, що Сергій — його син, і тепер йому важко було цього зрікатися?

— Так, я знайомий з Сергієм, — почав він нарешті. — Сергій був у мене на лекції, в Будинку вчених. Він подав мені записку з запитанням. Це стосувалося Юстуса Лібіха, його вчення про спадну родючість ґрунтів. Я попросив залишитися. Довго ми з ним сперечалися. Чесно кажучи, він мене здивував своїми судженнями про природу. Звідки це в нього?..

Потім зайшла Ніна. Це моя донька. Вона слухала нашу суперечку. Напевне, їй сподобався Сергій. Словом, вона запросила його додому. Так ми й познайомились. Я ще не знав, що це твій син. Та згодом до мене заїхав Петро Іванович... Тепер ти, мабуть, розумієш, чому я допитуюсь?.. Мене мучило оце питання: а раптом вони брат і сестра?..

На якусь мить у його заклопотаному обличчі я побачила того самого Юрія, котрого знала в Кінешмі. Забулося все лихе, на серці потеплішало. Зрештою, я не самотня — ось іще людина, котра бажає Сергієві щастя. І Ніна — невідома мені Ніна! Мені трохи кольнуло, що Сергій нічого про неї не розповів. Але я легко йому це пробачила.

Юрій Тихонович тепер дивився на мене допитливіше, ніж до своєї несподіваної сповіді. Він розумів: якщо раніше я й ховала від нього правду, то далі ховати не зможу.

— Ні! — твердо сказала я. — Сергія ми справді усиновили. Але він цього, звичайно, не знає. І я дуже прошу...

Мені важко було стримати сльози. Юрій зрозумів, що саме мене хвилювало.

— Звичайно! Про це можна було й не казати... Ну що ж... Спробую дещо для нього зробити.

Я витерла хустинкою очі.

— Не треба нічого робити, Юрію. Сергій не винен. Якби він хотів бути виправданим, то й сам би себе захистив.

Юрій помовчав. Мені здалося, що він трохи нервує. Та ось, підвівшись і спроквола пройшовшись по кімнаті, Юрій сказав:

— Гаразд. Тобі видніше.

Якось я досиділа в компанії, що була мені осоружна. Відчувала, що Юрка також гнітила атмосфера обожнення власного побуту. За столом ні про що інше не говорили, окрім чеських меблів, китайської порцеляни та перських килимів. Що вони справді перські, я сумнівалася, але господарям дуже хотілося в це вірити.

Смоковський тримався зовсім не так, як можна було чекати від секретаря обкому — хай навіть третього. Господар уже помічав, що Юрій Тихонович чимось невдоволений, але не міг втямити, що саме йому не подобалось — Кулик, власне, саме так уявляв розмови за столом, де трапляється гість високого рангу. Йому випадало навіть бувати на званому обіді у близьких родичів Хрущова - ну, скажімо, в його

старшої дочки Юлії Микитівни та її чоловіка, директора оперного театру Гонтаря. Вони тут недалеко будували дачу (справжній палац), а Петро Іванович інколи їм допомагав. Він у цих справах людина незамінна. Отож не дивно, що його часом запрошували в гості високопоставлені особи. Кулик готовий заприсягнути, що вони, ці особи, за столом розмовляли про те ж саме, про що теревили його гості, котрі майже всі були родичами. Чим же він не догодив Смоковському? Юрій Тихонович тримається так, наче біля його вуха деруть виделкою по склу.

Між іншим, я була інформована про розмови за столом Юлії Микитівни і тому, що ними дуже захоплювалася дружина Кулика (мовляв, які прості люди!), і тому, що я непогано знала Юлію Микитівну та її чоловіка — вони поселялися інколи в палаті-люксі, а це, на жаль, одна із моїх палат. Там три великих кімнати і чомусь два туалети. Дехто із лікарів у дружньому колі жартував: не завадило б нашим хворим пошити піжами з відзнаками. А відзнаки мають бути такі: піжама без унітаза в петлицях мусить належати секретареві райкому, бо люди цієї категорії користуються загальним туалетом. Секретареві обкому належать петлиці з одним унітазом, секретареві ЦК — по два унітази.

До речі, згадана палата-люкс належала третьому секретареві ЦК та особам його рангу. В яких умовах жили, відпочивали й лікувалися перший та другий секретарі ЦК КПУ, ми не знали і не мали права знати. Догадувалися, що в їхніх петлицях мало налічуватися не менше, ніж по чотири унітази.

Гадаю, щойно наведені жарти дещо уточнюють стосовно характеру нашого санаторію. Безумовно, у сталінські часи ми б не наважилися отак жартувати.

Правду кажучи, мені було приємно, що Смоковський нудьгував так само, як і я. Нарешті Кулик щось там зміркував (легко здогадатися, що саме) — і за допомогою доволі прозорих натяків повів справу до закінчення вечері.

Юрій Тихонович, здавалося, цілком виправдав його здогади, бо вийшов із хати услід за мною. Провів мене до трьох дубів, які ростуть на широкій галявині за селищем і, пильно оглянувши довкілля, що вже зодягалось в сутінки, сказав:

— Нам треба поговорити, Софіє Кирилівно, без свідків. А свідки ходять за вами невідступно.

— Що?! — скрикнула я, вкрай приголомшена його словами. — Які свідки?

— Не кричіть. І головне — не вважайте Смоковського вашим ворогом.

— Своім ворогом, Юрію, я тебе ніколи не вважала. Якщо тобі цікаво, ким я тебе вважала — можу сказати.

Він посміхнувся не без іронії.

— А чого ж? Кажи. Тобі я зобов'язаний життям.

— Я тебе з бою не виносила, — з відтінком осудливої в'їдливості зауважила я. Подумки відзначила, що він до мене звертається то на "ти", то на "ви", але вирішила не надавати цьому значення. Зрештою для нас було природним і те, й те — в залежності від настрою.

— Досить було поскаржитись комісарові...

— Мовчи! — ледве утримавшись, щоб не нагородити його ляпасом, вигукнула я. — Затям ліпше, ким я тебе вважаю. Немилосердним циніком. Ясно?

Він засміявся майже безтурботно.

— Ну звичайно! Ще б пак. Але саме в такій ролі, Соню, я тобі сьогодні й потрібний. Слухай мене уважно. Ти знаєш озеро, що називається Рогулькою?

— Звичайно.

— Тож постарайся бути там у суботу об одинадцятій ранку. Я приїду без шофера. А ти пильнуй, аби не привести за собою хвоста. Невже ти досі нічого не помічала?

— Нічого.

— Свята наївність. З Куликами не дружи.

— Це виключено.

— Ну, а тепер я повернуся до Петра Івановича, аби мати в його очах алібі. Вони саме підготовують на кухні мого водія. До побачення, Соню.

Галантно поцілував мою руку й покрокував назад, до селища. А коли піщана дорога наближалася до лісової гушавини, там щось зашелестіло й захрустіло сухим галуззям. Мабуть, кабан. Та чому ж він мене супроводжує? Хрускіт і шелестіння час від часу повторювались — аж до самісінького хutorця. Пригадала, що таке траплялося й раніше, але я отим лісовим звукам не надавала значення — вважала їх природними.

Чи треба пояснювати, що я тієї ночі майже не спала? Хто ж такий Коробов, який від імені найвищих партійних органів забрав у мене економічну працю Василя? Якщо він працює в обкомі, тоді Юрко, звичайно, його повинен знати.

Відтак накопилася думка: а може, Євген Маркович працює не в обкомі, а в КДБ? Чи, можливо, там і там одразу? Чомусь я такого не припускала, хоч замолоду звикла чути, що КДБ — то є очі й вуха компартії. Але щоб оці вуха маскувалися під диких кабанів, супроводжуючи мене, скромну жінку-лікарку, яку покійний чоловік привчив ставитися до партії, мов до Господа Бога... Та хіба ж таке можливо?

Зрештою йдеться про надзвичайно важливі наукові висновки, які, на думку Василя, повинні врятувати народи Радянського Союзу від апокаліптичного мору і великої крові. І це має статися не через кілька століть, а всього лишень через два-три десятиліття.

Василь здужав упоратися з цією болісною проблемою (Боже, як вона обпікала йому нерви!) лише тому, що в нього були такі друзі й порадики, як дядько Сашко та Осадчий. Вони дали поштовх його думанню, а добре знання "Капіталу" — то вже був професійний обов'язок мого чоловіка. Саме в такому синтезі й могла виникнути пророча Василева праця.

Серед ночі підвелася з ліжка, відімкнула заповітну скриньку. Один примірник машинопису лежав у скриньці, але... Ні, цього не може бути! Мені видалося, що чийсь руки його перегортали. Я мала звичку легенько заламувати кутик сторінки, яку минулого разу перечитувала. Примірник цей вважала робочим, то й поводитися з ним по-робочому. І ось, бач, кутик виявився відігнутим. А може, я не доглянула, помилилася?

Ми вміємо себе обдурювати, аби здобути заспокоєння. Отак і я себе заспокоїла

цього разу. Потім, як завжди це робила, аби моя душа наблизилася до Василеної душі, розгорнула машинопис так, як він буцімто самочинно розгортався — і почала читати. Я ж бо зуміла себе переконати, що це не сама я розгортаю заповітні сторінки — це робить Василь моїми руками. Він хоче підтримати в мені впевненість, що жодної помилки тут немає: додатковий продукт (отже, й додаткова вартість як його віддзеркалення) народжується не просто із суспільної праці — по суті, вони народжуються із природи, а праця лишень сприяє їхньому народженню. Працю належить бачити не як матір, а лишень як бабцю-повитуху додаткової вартості. Отак, скажімо, за допомогою давнього-предавнього водогону (згадайте Маяковського) праця підіймає воду на десятий поверх. Та чи є в нас право оголосити працю матір'ю води? А саме вода в даному разі є і простим, і додатковим продуктом — отже, носієм додаткової вартості. Приймавши Марксову теорію вартості, ми перевершуємо владу та компетенцію земної людини й перебираємо на себе обов'язки Бога. А щоб людська логіка не наштовхувалася на божественні шлагбауми, Маркс вимітає їх геть разом з Богом. Принаймні думає, що вимітає.

Ось я читаю у Василя:

"... Маркс не бачить різниці поміж працею землероба і працею промислового робітника — скажімо, ткача. За Марксом, там і там додаткова вартість створюється однаково — із надлишку людської праці. Якщо казати про ткача, то в цьому разі (хоч і не без застережень) можна погодитися з Марксом: додаткова вартість виникає із праці. Принаймні так це виглядає зовні: ткач отримав 10 кілограмів вовни і виткав із неї 10 кілограмів тканини. Але ж тепер ми вже міряємо вовну не на кілограми, а на метри — отже, міряємо фактично працю ткача. В такому разі можна застосувати бухгалтерські вправи Маркса — тобто показати, що фінансово (й тільки фінансово!) певна частка вартості залишається в кишені капіталіста. Він має право її пропити або використати на розбудову виробництва. Але ж ми добре бачимо, що капіталіст хмеліє від самої розбудови виробництва — така природа його психіки. Інакше він перестане бути капіталістом і опиниться на смітнику.

Судження Маркса про додаткову вартість не мудріші від суджень дитини, яка цілком щиро гадає, що електрика добувається із розетки. Маркс дещо знає про фабричну промисловість, але нічого не знає про глибинну (тобто субстанціональну) природу землеробства. Тут він виявився ментально сліпим.

Вся система аналізу в "Капіталі" надміру прив'язана до грошей. За Марксовим вченням, гроші є засобом виміру людської праці. Нібито й вірно, але так само вірно, як те, що електрика добувається із розетки. Скільки в цій очевидній істині справжньої науки — ось питання!

А що, як раптом виявиться, що гроші вимірюють не саму працю, а щось незмірно глибше, пов'язане з самою природою? Ну, скажімо, біологічну енергію, яку ми витрачаємо у праці. І це справді так, бо сама кількість людської праці нічого нам не каже. Зате як тільки ми починаємо вимірювати витрати й приріст біологічної енергії (обов'язково те й те в глобальному балансі!), наше бачення економічного життя

здобуває виразність. Ми починаємо розуміти, що праця здатна не лише створювати, але й руйнувати. Хіба ж це не вона створила пустелі, де біологічна енергія (тобто сонячна енергія, акумульована в фотосинтезі) взагалі зникає, майже до нуля? Прикладів безліч. І взагалі, хибно спрямована суспільна праця (тобто спрямована не на збагачення людства всіма видами біологічної енергії, а на її винищення, хай навіть заради безміру електричної енергії) здатна привести до перетворення земної кулі на мертву пустелю. Атомні (можливо, навіть термоядерні) електростанції породять енергетичну невичерпність, але ж без сонячної енергії, акумульованої в гумусі, вона ніщо. На цій основі фантасти мають право створювати цивілізацію роботів, але створена природою цивілізація людей має увірватися.

До цієї тези ми ще не раз повернемося, а зараз уважніше розглянемо, в чому полягає докорінна різниця поміж працею ткача і працею хлібороба. Ткач, виготовивши певну кількість тканини, не збагатив біосферу (отже, й людство) новою біологічною енергією. Він лише витратив її певну кількість, котра була закладена в вовні (то ж бо продукт фотосинтезу!) та в їжі, яка надала йому сили для праці. Отже, промисловий робітник не створює додатку біологічної енергії на планеті — навпаки, він її лише витрачає на власну працю і працю машин (вугілля, нафта), аби виробляти нову форму: із дерева виготовляти меблі, із металу — автомобілі тощо.

Тепер погляньмо на працю землероба: кинувши в землю одне зернятко кукурудзи, він отримує сотні нових зерен, яких раніше не було в природі. Так нагромаджується на земній кулі все нова й нова біологічна енергія, що забезпечує працю мільйонів людей. Наростає тваринництво, яке своїм гноєм збагачує родючість ґрунтів — тепер люди навіть перестають помічати, звідки в них береться щедра, різноманітна їжа. Вони віддають усі свої сили й здібності розвиткові науки, техніки, мистецтва. Такий шлях, на відміну від Марксового, робить земну цивілізацію безсмертною.

Як відомо, у Маркса виробництво додаткової вартості характеризується негативно — бо це, мовляв, показує, що в суспільстві панує експлуатація праці. Така формула декому підказала зворотні висновки: бажаєте прогресу — експлуатуйте і якомога нещадніше! Ось що породило сталінщину. Сталін за природою психіки був жорстоким циніком, але він повірив Марксові — й почав переробляти мільйони людей на додаткову вартість — тобто викачувати з них біологічну енергію.

Оце ж і є катастрофа, зумовлена обмеженістю погляду: замість того, щоб добувати біологічну енергію з розвитку фотосинтезу, сталіністи вибирали її безпосередньо із людських м'язів. Як вона туди потрапляє, вони не здатні були досягнути. Тут потрібне було не політичне, а космічне мислення, про що Маркс навіть не догадувався.

Та коли ми бачимо гроші як інструмент для виміру біологічної енергії, додаткова вартість втрачає негативне тлумачення й одразу ж перетворюється на наших очах на енергію прогресу".

Я увірвала читання і впала головою на руки. Що ж тут може бути ворожого для партії? З очей потекли сльози, пальці мої змокрили. Мені зробилося холодно й страшно.

Заснула я, мабуть, о п'ятій, а прокинулася о дев'ятій — так наставила будильника.

Сон мене відсвіжив, я готова була прийняти день, що не обіцяв найменшого спокою. Перш за все обійшла довкола хати, пильно вдивляючись у березняк та кущі ліщини, що підступали до мого городу. Шукала якихось постатей, хоч сама не уявляла, як саме вони мають виглядати. Це було наївно, але ж моє життя здобуло нову якість: за мною стежили чекісти. А в такому разі не може бути хвилини, коли ти маєш право розслабитись. Якщо навіть вони цієї миті не наглядають за тобою, все одно мусиш відчувати на собі їхнє пильне око. Таке життя настало для тебе — і ти мусиш його прийняти.

Зайшла до сарайчика, де була зарита в сухий пісок Василева праця, постояла над нею. Нічого підозрілого не виявила — навпаки, тут добряче наслідили кури, це надавало природності.

На Рогульку треба йти широкою ліською просікою, по якій до нашого хуторця бігли соснові стовпи, несучи нам електрику. Всю дорогу озиралася, але ж марно — мої опікуни, як видно, також мають право на відпочинок.

Юрка побачила здалеку — у синьому спортивному костюмі з білими смугами вздовж тіла він методично закидав спінінг і доволі енергійно крутив катушку. Мене він помітив лише тоді, коли я підійшла до нього майже впритул.

Берег був безлюдний, але Юрко вдавав, що він не знайомий зі мною. Нарешті улучив хвилину й сказав:

— Тут, Соню, нечисто. Отам у кущах сидить один недорікуватий журналіст, який... Я вже перегнав машину в надійніше місце. Йди за мною назирці.

Я хутко відійшла від Юрка, буцімто підходила тільки для того, аби запитати, котра година. Юрко іще хвилин десять грався спінінгом, а відтак обійшов озеро і геть зник з моїх очей. Я шугнула в кущі й також опинилася по той бік озера — на дорозі, що по відкритій заплаві вела до Дніпра. Виявляється, я вірно зміркувала, що мені ліпше триматися дороги.

Юрко вже мене побачив, одразу ж сів за кермо і зник за лозняками. Тепер мені було ясно, де його належало шукати.

І ось ми сидимо над незвичайним озером, що виникло, мабуть, на місці вибуху метеорита. Озеро чимале й таке кругле, ніби природа творила його за допомогою циркуля. А берег озера — такий же круглий насип із викинутих вибухом порід. Насип доволі високий. Довкола нього ростуть дуби, але не так густо, щоб до нас можна було підкрастися непоміченим. Серед кущів нас не видно, зате ми мали змогу оглядати довкілля в радіусі близько кілометра.

Я запитала в Юрка, чому він так далеко покинув машину — чорну обкомівську "Волгу".

— Від машини та ще й службової, — сумно посміхаючись, мовив

Юрко, — шкоди не менше, ніж від запопадливого сексота. Ти не знаєш того, що мені відомо.

— Всі оті радіожучки...

Юрко засміявся, як сміється людина, котра почувається вільно, невимушено. Схоже на те, що він тут, над загадковим озером, жодної небезпеки не відчував.

— А ти, як видно, детективних романів не цураєшся.

— На нічних чергуваннях вони дуже допомагають. — Відтак я набралася сміливості й запитала про головне: — Скажи чесно, ти читав економічну працю Василя? Я ж її передала в обком. Була певна, що вона

одразу ж потрапить до тебе.

Смоковський витримав чималу паузу, з неприродною уважністю розглядаючи общипаного пуп'янка якоїсь незнайомої квітки.

— Ми, люди, таки дуже зазнаємося перед природою. Набудували космодромів — і вважаємо себе богами... Тим часом оцей непримітний бур'янець... Що ми про нього знаємо? Що робить його живим? О-о, це складніше від космодромів. А в дев'ятнадцятому столітті навіть Герцен був певен, що життя можна створити в хімічній лабораторії. Той самий

Герцен, який з презирством ставився до марксидів. Так він називав послідовників Маркса. Мимоволі торкнулась його плеча:

— Юрію, ти не хочеш поговорити про економічну працю мого чоловіка?

— Якби не хотів, то чого б я оце сюди приїхав?.. Власне, в отому співставленні сіренького стебельця й космодромів... Чи, скажімо, атомних полігонів... В цьому він увесь, твій Василь Микитович Горінь. Вбиваємо живе, вбачаючи власну велич у мертвому. Горінь — велика людина, Соню. Але ти передала його працю не в обком.

— А куди ж? Невже в КДБ?

— Саме так. Там давно цікавляться нею.

— Коробов показав мені посвідчення, видане в обкомі партії.

— У них не бракує будь-яких посвідчень. Але ж справа не в цьому, Софіє Кирилівно. Це, зрештою, однаково — в обком чи КДБ.

— Тоді чому ж ти, секретар обкому, боїшся КДБ?

— Тому, що я в даному разі готовий видати партійну таємницю, аби врятувати тебе й Сергія.

Я рвучко обернула голову й пильно, не без внутрішнього здивування, поглянула на Смоковського. Він виглядав молодо й звабно. Припорошене сивиною волосся було не тільки акуратно підстрижене, але й ретельно опрацьоване бритвою на потилиці. Це, власне, був стандарт для людей із Юркового оточення. Мабуть, саме тому літератори й художники відпускали бороди та довге волосся — аби не бути схожими на партапаратників і гебістів. Юрко все ще володів неабиякою чоловічою привабливістю — в нього могла закохатися і вісімнадцятирічна дівчина, й сорокалітня жінка. Я потай догадувалася, що він щедро використовував ці свої переваги, й поспівчувала його дружині.

— Чого ти на мене так глянула? Боїшся провокації? Не бійся, я не Коробов.

— Але Смоковський.

— Благаю тебе, Соню... Знаєш, я тебе по-справжньому любив. Тільки тебе. Більше нікого й ніколи. Отож благаю тебе, Соню — забудь оту дурнувату історію з партквитком лейтенанта. Розумію, тоді ти мені простити не могла. Але ж сьогодні...

— Ти вирішив освідчитися в коханні? — пожартувала я.

— Пізно. Воно випало із нашого човна іще в Кінешмі й затонуло у Волзі. Нехай освідчуються в коханні наші діти. Не знаю, як тебе, а мене це гріє. Інколи думаю: у нас не вийшло — нехай у них вийде.

У моєму серці розпогодилося — я повірила Юркові. Він це зрозумів і заговорив про те, заради чого ми зустрілися.

— Що існує економічна праця полковника у відставці Горіня, я довідався іще тоді, коли завідував ідеологічним відділом обкому. Справа в

тому, що Василь Микитович писав доволі товсті листи до ЦК з приводу власного відкриття, як він висловлювався, в галузі фізичної економії. Від них, звичайно, відмахувались, але полковник продовжував писати. Кілька слів він надіслав також до обкому. І тоді чекісти всі їх передали мені, аби я написав розгорнутий висновок. Я встановив, що Горінь — твій чоловік, отож не поспішав з висновками. Та, власне, мене ніхто й не квапив. Не відразу я настроїв психіку на нормальне сприйняття того, що писав Горінь. Він, звичайно, доволі широко переповідав свої ідеї. Наріжний камінь марксизму (тобто теорію додаткової вартості Маркса) він не просто ставив під сумнів, а взагалі заперечував. І заперечував доволі категорично.

— І це, звичайно, викликало в тебе обурення.

— Так, Соню. Бо тоді марксизм довелося б у кращому разі здати в архів, а в гіршому...

— Викинути на смітник, — не вельми задумуючись над формою вислову, завершила я фразу, розпочату Смоковським.

— Може, й так. Але ж подумай добре: яким треба бути йолопом, щоб рубати гілку, на якій ти усівся верхи і не якимось інакше, а обличчям до стовбура? Та ще й розуміючи, що та гілка нависає над прірвою.

— А тобі не спадало на думку, що Марксова помилка веде до катастрофи? Смоковський розгублено закліпав очима.

— Ну, це вже перебільшення. Горінь лякає голодом. Але у вітринах гастрономів... Чого твоя душа бажає.

— Особливо в закритих розподільниках. Чи не так?

І тут мене раптом прорвало: я почала викладати все, що знала про Формулу Сонця. Коли ми, скажімо, думаємо про народження електричної енергії, то не кажемо, що вона походить із трансформаторної будки. Ми посилаємо думку далі — принаймні до електростанції. А проте й цього замало — нам треба встановити, яка сила крутить генератори. Ну, скажімо, річкова вода. Та виявляється, що й цього не досить. Треба ще

дошукатися, яка сила підняла воду на ті хребти, звідки вона тече. Так ми підіймаємося думкою до Сонця. То невже можна виводити вартість із праці й не бачити хліба, який дає для неї сили? Адже людина не може бути джерелом енергії — вона тільки трансформатор.

— Стривай, Соню. Маркс не забуває про хліб. Але його хліб також народжується із праці.

— О Боже! — вигукнула я. — Треба бути духовним сліпцем, щоб не помічати додаткової біологічної енергії, якою обростає суспільство тоді...

Ну, словом, тоді, коли все в державі розбудовано правильно. І навпаки, звичайно.

— Як ти розумієш оте своє "правильно"?

— Це не моє, а природне. Або, якщо не боїшся цього слова — Боже... Про це можна говорити й дуже довго, і дуже коротко. Якщо говорити коротко, тоді істину можна звести до такої формули: держава не має права ні відбирати силоміць, ні навіть купувати у селянина вироблене ним збіжжя.

— Не брати силою — це ясно. Але чому держава не має права купувати?

— Тому, що державі дуже легко здобути монополію. І тоді це вже не торгівля, а грабіж.

Юрко докопувався до субстанціональних причин зовні буцімто зрозумілих явищ — і я мусила пояснити закон рівновеликих величин, що, по суті, впливає із закону збереження й перетворення енергії. В економіці суть цього закону полягає ось у чому. Землеробство щороку надсилає суспільству 5 рівновеликих одиниць біологічної енергії. Із них дві слід шукати в соломі, сіні, городині тощо, а три одиниці належать зерну.

Якщо ми маємо цілком вільну економіку, тоді вся біоенергетика, закладена в зерні, працює на те, аби одна із трьох рівновеликих величин завжди діяла на нагромадження. Оце, власне, і є той канал природи, з якого народжується додаткова вартість, її можна по праву назвати енергією прогресу. Саме за рахунок п'ятої одиниці земля нарощує врожайність, нарощує безперервно. А в державі, яка поневолила землеробство, за рахунок п'ятої одиниці множить бюрократія, партократія, воєнщина тощо. Тоді одиниця з плюсом перетворюється на одиницю з мінусом. Земля виснажується і вмирає, людство посувається до смертельного голоду...

Не знаю, скільки я говорила, але, мабуть, не менше ніж півгодини. Коли скінчила й уже здатна була щось помічати, несподівано для себе виявила: Смоковський дивиться на мене з подивом і ніби навіть з якимось страхом. Він був німий і непорушний.

Нарешті торкнувся моєї руки ніжно і наче якось боязко.

— Ти таки справді стала духовним двійником Горіня. — Відтак підвівся з дубового пня, на якому сидів під час мого монологу, і запитав: — Чи тобі не здається, що відкриття Горіня чимось нагадує відкриття французького лікаря XVIII століття Франсуа Кене? Маркс називає його батьком класичної політекономії.

— І водночас не лишає від його вчення каменя на камені.

— Маркс ішов услід за Адамом Смітом.

— Що ж, — погодилась я, — Адам Сміт справді прислужився Марксові. Але Сміт ніколи не доводив трудову теорію вартості до кривавого утопізму. Що ж до схожості ідей Василя Микитовича і вчення фізіократів, то суть справи виглядає так. Василь зовсім нічого не знав про Франсуа Кене, коли йому відкрилася космічна природа додаткової вартості. Потім почав іще раз перечитувати "Капітал" і звернув особливу увагу на критику Франсуа Кене та його "Економічної таблиці". Василь побачив у Кене свого однодумця, а Марксова критика видалась йому тенденційною і духовно сліпою.

— Не має значення, знав чи не знав Василь Микитович вчення фізіократів. Важливо тільки те, що воно вже існує двісті років. Про яке ж відкриття можна говорити?

Я ледве не вп'ялася, мов кішка, власними нігтями йому в обличчя, але неймовірним зусиллям волі змусила себе промовляти спокійно, хоч і крижаним тоном.

— Ви помиляєтесь, Юрію Тихоновичу. Відкриття Горіня стосовно теорії Кене перебуває в такій науковій позиції, як теорія Ейнштейна стосовно механіки Ньютона. Кожен із них вкладав у своє відкриття те, що дозволяв науковий рівень його часу.

Ми обоє зрозуміли, що далі полемізувати немає сенсу.

— Мені треба все це добре обдумати. Постараюся іще раз перечитати працю Горіня — під новим кутом зору. Але ти повинна знати: якщо знайдуть у тебе хоч один примірник... Працю Горіня оголошено ідейно ворожою. Саме це я й хотів тобі сказати.

Смоковський запропонував підвезти мене бодай на півдороги до нашого хуторця, але я відмовилась.

Настрій у мене був тяжкий. Як і завжди в такі хвилини, навмисне пішла лісовою стежкою, де вікові сосни про щось перемовляються з хмарами. Чи знаємо ми, чому квіти, трави, дерева вносять заспокоєння в наше серце? Це, мабуть, залежить не лише від нас — щось є в самих рослинах таке, що робить їх чутливими до нашого настрою. Ніби й справді вони нам співчують. Може, це тільки поезія. А може, одна із тих таємниць природи, яких ми поки що не розгадали.

Отак, задумавшись, дійшла до цвинтаря й мимоволі зупинилася біля свіжої могили, яка ще й барвінком не встигла зарости. Небагато людей прийшло з Мариною попрощатися, лише кілька дівчат із будівництва та старі бабусі з нашого хуторця, що вже й самі цвинтар оцей близькою домівкою вважали.

Василь і Марина лежать недалеко одне від одного. Зовсім чужі між собою, але смерть їх якось у моїй душі поріднила.

Подумала про те, що надто вбого Маринина могила виглядає. Ще не встигли поховати, як слідство почалось, лихо на мене впало, не до могили було. Треба хоч троянду сюди пересадити, є в мене сильний кущ, золотими квітами цвіте, навіть без

поливання не всихає.

Раптом відчула, що за моєю спиною хтось стоїть. Мимоволі озирнулася й зустрілася поглядом з Надійкою. Була вона бліда, волосся від роси мокре — видно, через куші до мене продиралася. Важко дихала, блузка на грудях розстебнута, хустину в руках тримала. Очі затуманені вологою, ось-ось розплачеться.

Дивлячись мені під ноги, Надійка докірливо мовила:

— Ви до нас ходили. Не послухались...

Я мовчу. Бо що тут можна сказати? Ну, прийшла б не до Макарихи, а туди, в санаторне селище — що б від цього змінилося? Якщо Сергій затявся на чомусь, так воно й буде. А ходити лише для того, щоб співчуття шукати — це не в моєму характері.

— Не думайте так про Якова, — шепоче крізь сльози Надійка.

— А що я думаю? — мимоволі вихопилось у мене. Відразу ж відчула, що ці слова зайві, недоладні. Краще було б промовчати.

— Знаю, що думаєте. І про нього, і про мене... Не думайте так. Яків піде...

— Куди піде?

— Куди треба. Все одно це не життя. Кожен день крадений. Нехай краще своє відбуде, бо соромно людям у вічі глянути. Всі ж знають, як це сталося. Начальство прокуророві дзвонить, виконроба вигороджує. А вони однаково із Яковом винні. Та нехай, Яків без нього піде.

Дрижить Надійка, мов у лихоманці. Хлипає беззвучно, наче боїться, щоб мертва Марина не почула. Груді маленькі, майже непомітні, плечі худенькі, мов у школярки, яку мати погано доглядає.

— Якось проживу, — хлипає Надійка. — Може, й не виселять...

Чомусь я не подумала раніше, що Надійку мають виселити, якщо Яків до в'язниці піде. Квартира належить санаторію, живуть вони в ній ненадійно, мабуть, лише завдяки тому, що Макариха там працює і вміє задобрити кого слід. Ну, може, того ж самого Кулика. Якщо вона розгнівається на невістку, накаже їй додому повернутися — доведеться свекрусі догоджати, бо власного кутка ніде немає, а Яків не дозволить без материнського нагляду жити. Якби навіть дозволив, Макариха синові такого б нашептала, що все одно б у них життя не було. Краще перетерпіти, ніж свекрусі не покоритись.

Тремтить Надійка на моїх грудях, а я мимоволі по її худенькій спині долонею провела. Тепло мені стало на душі. Знаю себе: якщо є біля мене душа рідна, то ніяке лихо мені не страшно. А самотності не навчилася долати. Здається вона мені такою карою, що померти легше, ніж її витримати. Ніби ж є люди навколо тебе, багато людей, а ти наче посеред океану в дірявому човні гойдаєшся, ногою ступити нікуди. А може, й Надійка те ж саме відчуває? Та ні ж бо, у Надійки є чоловік. Люди на те й одружуються, щоб від самотності врятуватись. У молодості цього не розумієш, а як прийдуть зрілі роки, то й страх перед самотністю з'явиться.

Мовчки голублю Надійку і роздумую: чи вийде щось добре з того, коли Яків до

прокурора піде? Ну, скажімо, повернеться до мене Сергій, та чи разом з ним повернеться в хату радість? Чим він допоможе Надійці, яку Макариха поїдом їстиме? Іще одне життя загублене, іще рана в його душі. Йому легше самому перестраждати, ніж людські страждання бачити.

А Надійка відірвалася від мене, тихо покликала:

— Якове!

Тримаючи в руці налигача, Яків вивів із кущів корову. У нього вигляд людини, яка приготувала себе до страти.

— Ви з матір'ю не сперечайтесь, — каже Яків. — Вона любить наперекір усе робити. Кажіть їй нехай Надійку додому забирає. Раз на тиждень кажіть — цього їй досить. Тоді вона все навпаки зробить.

Дивлюсь на Якова і сльози на очі навертаються. Недобре про нього думала, мало до зрадників не зарахувала. Звісно, він боїться. Та чого він боїться більше — частку життя в'язниці віддати чи волю материнську порушити? Мабуть, в'язниця йому не така страшна, як рідна мати.

Нарешті з думками збираюся і кажу:

— Нічого не робіть без мене. Прийду на квартиру, там усе й обговоримо.

— Коли прийдете? — питає Надійка.

— На тому тижні.

Вони переглянулись, Яків сердито корову смикнув, — мабуть, нелегко далось йому оте рішення. Кожен із нас недоречного слова боявся, бо могила поруч, мертва Марина в ній лежить. Попрощались вони зі мною та й пішли з коровою кудись до лісу. Яків за налигача веде, а Надійка лозиною підганяє. Додому, напевне, не скоро повернуться. В лісі їм легше дихати, ніж удома.

А я постояла на могилі й рушила до своєї хати. Незчулася, як і вечір надійшов.

Згадала про зошити Сергія. Я ж, мабуть, іще не казала, що Сергій, наслідуючи батька, також щось писав. Отож у моїй хаті існувало дві схованки для писань, хоч вони, оті писання, й не були схожими. Та, власне, й не могли бути.

Виклала Сергієві зошити на стіл, їх багато, вони різні — і товсті, в твердих обкладинках, і тоненькі, учнівські. Обкладинки Сергій для них сам склеював. Вибрала товстий, у ситцевій обкладинці. Колись мені Василь ситцю набрав, шматок залишився, а Сергій його для зошита використав. І знов перед моїми очима попливли спогади. Я гнала їх від себе, боялася спогадів, бо після них знов до самотності доводилось повертатися, тоді вона ставала нестерпною. Розгорнула навмання, побачила якісь формули та розрахунки, перекинула кілька сторінок і почала читати. Сторінки написані квапливо, нервово, наче Сергій боявся, що зникне та хвилина, коли йому світ почав відкриватися. Мабуть, виписав чорнило із авторучки, продовжував олівцем — спершу чорним, потім червоним.

І саме тоді, коли я читала, до моєї свідомості почала пробиватися думка: адже ж оці мої сторінки, — те, що я зараз пишу, — по суті є наслідуванням Сергієвої звички записувати все, що відбувалося з ним та з його душею. Хоч він мені й не показував

своїх записів, але я бачила, що він просиджував над ними по кілька годин вечорами. Часом мені таки вдавалося заглянути через плече, отже, я знала, що то були роздуми про бачене та пережите. Сергій, здається, не читав Сковороди, а проте ніби з далекої минувшини почув його заклик: "Пізнай себе". Тепер, бач, і я навчаюся отієї мудрої науки...

Тут я дозволю собі дещо виписати із Сергієвого зошита. Я розуміла, що знайомство з Юрієм Тихоновичем та Ніною не могло не знайти свого відображення в нотатках Сергія. Я не помилилася: він приділив цьому знайомству чимало сторінок.

Ось вони.

VI. У БУДИНКУ ВЧЕНИХ

Я звик відвідувати лекції в Будинку вчених. Не всі вони однаково цікаві, але це ж так само, як і кіно: треба переглядати все, бо наперед не можна дізнатися, що тебе схвилює...

Нещодавно мене зацікавила лекція на тему: "Деякі проблеми сільського будівництва". Я й сам будівельник, люблю свою професію. Міське будівництво мені добре відомо. А як будуються на селах? Цього я не знав.

До лекції лишалося зо дві години. Поблукавши трохи у скверику, я зайшов до вестибуля Будинку вчених. Тут уже зібралося чимало слухачів. Здебільшого це були студенти та пенсіонери. Я нерідко задумувався, чому саме ця категорія людей найчастіше відвідує лекторій. Спершу впали в голову матеріальні причини: і ті, й ті мусили заощаджувати копійку, а театр коштує недешево. Та, мабуть, не лише в цьому справа. Студенти тут поповнювали свої знання — адже ж із лекціями інколи виступали відомі вчені. Що ж до пенсіонерів, то вони, скинувши з себе вантаж життєвих клопотів, тепер також робилися студентами. Раніше в них для цього просто не вистачало часу.

Мою увагу привернуло велике людське коло посеред вестибуля. Люди, щось там розглядаючи, жестикулювали, сперечалися. Протиснувшись поміж двох молодиків, які сперечалися найголосніше, я побачив великий макет нового села.

У зеленій долині текла річка. Обіч неї підіймалися вгору заасфальтовані вулиці. Солом'яних стріх не було й близько — всюди стояли котеджі з мансардами та верандами. Цвіли сади, чистоту повітря охороняли високі тополі, вухо вгадувало витьохкування солов'їв. Словом, це був той благословенний світ, який одразу ж мене зачарував. Мені було неприємно чути скептичні зауваження одного із хлопців, які сперечалися:

— З пап'є-маше легко виготовити. А як воно насправді — того ми не знаємо.

— Поїдь у Ксаверівку, — заперечував другий хлопець. — Там побачиш в натурі.

— Бачив. Ксаверівцям держава допомогла.

— І тут допоможе.

— Ну, десяткові сіл допоможе. А решта?.. Ти одного не розумієш:

зараз молодь село кидає. Хто на Донбас, хто на Урал. А там, дивись, і старих до себе переманюють. У нашому селі стільки хат позабавано... То

для кого ж будувати?..

— З такого села не втечуть. Бачиш, який тут палац культури?..

— Не тільки через те їдуть, що по селах культури бракує. Хліб нині механізатори виробляють. А що ж іще?.. Ну, буряки. Так їх же не всюди сіють. Навіть картоплю вже і саджають, і збирають машинами. Робочих рук лише там не вистачає, де нової агротехніки не дотримуються. Та не може ж так бути вічно!

— То що ж ти хочеш — щоб люди під соломою жили?..

— Ні, Богдане. Я трохи інакше думаю. Хто не збирається села кидати, той сам для себе побудує. А це так не робиться. От, скажімо, я. Хіба

ж я знав, що до політехнічного мене приймуть? Одне діло мріяти, друге

— екзамени скласти... Тепер уяви: я ще в шостому вчуся, а колгосп мені хату ставить. Виходить, заради хати я мушу від інституту відмовитись. А

якщо в мене талант? Ну, покликання. Розумієш?.. Ні, Богдане! Це нереально... І так у кожній сім'ї. Наперед не можна визначити, хто в цій хаті

житиме. То навіщо ж її ставити?..

Я вслухався в цю суперечку — й поволі мої симпатії почали схилятися на бік скептика. Мені здавалося, що він висував переконливі аргументи. Потім я подумав: хто легко захоплюється, той так само легко розчаровується. Хоч я й закінчив сільську школу, але села по-справжньому не знаю. Хуторець наш стоїть на пісках, колгоспників тут немає, бо це — приміська смуга, люди здебільшого в місті працюють. А в життя підгорецького колгоспу я не дуже вдумувався. Бачив, що там є позабивані хати, але їх все ж таки незабаром купували — або військові, що виходили у відставку, або ж ті, що не боялися їздити на роботу автобусом.

Але ж там, де вироблявся великий хліб, село, напевне, переживало саме ті труднощі, про які казав майбутній інженер. Я картав себе за те, що народне життя проходило повз мене. Справді ж бо, чого заслуговує той, що не відає якими клопотами живуть сільські трудівники?..

Незабаром слова скептика загубилися в загальних захопленнях. Село на макеті всіх чарувало, людям дуже хотілося, щоб наші села були саме такі. Якщо ж повірити скептикові, то виходить, що ми поки що не маємо права про це мріяти: адже ж процес перетворення селянства на робітничий клас та інтелігенцію триватиме десятиліттями. І доки він не завершиться, не слід нав'язувати колгоспникам оцих величних проєктів. Тут одним владним помахом зміталось з лиця землі старе село і замість нього будувалося нове. Крок рішучий, масштабний. А чи правильний він у своїй суті? Чи проєкти не перетворюються на прожекти? Може, й тут відбувається те ж саме, що відбувалося з костюмами, які мені купувала мати: щороку доводилося дбати про новий, бо із старого я швидко виростав. Отож вона й купувала дешевенькі — лише на випускний вечір придбала справжній. Я ще й досі інколи його зодягаю, бо до армії не встиг зносити...

Лекції чекав з нетерпінням — хотілося дістати відповідь на запитання, котрі мене

хвилювали. Та ось по той бік макету я помітив біляву дівчину з довгим волоссям. Вона ніби крадькома дослухалася до суперечки, яка все ще тривала поміж студентами. Тепер хлопці розмовляли тихіше, їй було погано чути, тому дівчина перебігла на наш бік і опинилася поруч мене. Студенти відійшли, але дівчина лишилася. Незабаром вона звернулася до мене:

— А вам як здається? Добре це чи погано?.. Я відповів:

— Не знаю. Вона засміялася:

— Дивний збіг... Я теж не знаю... Красиво, дуже красиво! Але ж як це для людей обертається?.. — Перевівши подих, запитала: — Ви де вчитесь?..

— Я не вчусь. На крані працюю...

— А-а...

Дівчина була зодягнена в сукню вишневого кольору, її голівка сягала мені до плечей. Коли вона стояла по той бік макету, чомусь виглядала значно вищою. Може, тому, що все в ній було гармонійне — і руки, і стан, і обличчя.

— Ви на лекції будете? — запитав я. Запитання видалося мені безглуздом: чого б вона сюди прийшла, якщо не заради лекції? А проте

дівчина відповіла:

— Ні, я вже її чула.

Обернулася й легенько, пружно випурхнула із вестибюля. Правду кажучи, я пошкодував, що не наважився призначити їй побачення. Гарне в неї обличчя, дуже гарне! Воно ніби осяяне ранковим сонцем — свіже, рожеве, ясне. Очі трохи примружені, в них було щось лукаве чи навіть глузливе.

Лектор говорив вільно, без конспекту. Голос добре поставлений, мова соковита, образна. Час від часу пересипав лекцію влучними дотепами, публіка сміялася. Потім несподівано — якоюсь однією фразою — повертав розмову на серйозне, сміх одразу вщухав. Лектор був уже немолодою людиною, але й нестарий. Орденські колодки, жести й міміка — все це доповнювало враження, викликало довіру до його слів. Загалом же я відчував, що публіка його знає і шанує.

Він стверджував, що ми зараз переживаємо велику технічну революцію. Царська Росія була селянською країною. Вона на півтораєта років відстала від Заходу, де селянство вже давно перестало існувати. Щоправда, не в усіх західних країнах цей процес завершився остаточно. Але сучасне фермерство становить порівняно невеликий відсоток. Якщо ми хочемо мати дешеві продукти, то й нам слід сприяти зменшенню кількості робочих рук у колгоспах. Адже ці руки будуть використані в інших галузях економіки, отже, зрозуміло, що це приведе до загального збагачення народу. Таким чином виходило, що зменшення сільського населення — процес безумовно прогресивний. Лише люди, котрі не володіють економічною освітою, бідкаються з приводу того, що сільська молодь потягнулася в промисловість та в науку...

Я чомусь не вловив отого переходу, котрий приводив до висновку: наші села якомога швидше мусять стати такими, як Нова Семенівка. Моїй уяві малювалося село, котре я бачив на макеті, застереження скептика невдовзі забулося.

Та ось лектор заговорив про вічні, невичерпні сили землі. З його слів виходило: земля родить тому, що це її природна властивість — вона просто не може не родити. Звідси він перейшов до критики вчення Юстуса Лібіха про спадну родючість ґрунтів. Звісно, він спершу віддав належне Лібіхові: не хтось інший, а саме Лібіх є засновником агрохімії. Проте, встановивши, що рослини беруть з ґрунту зольні речовини, Лібіх, на думку лектора, висунув неправильне положення про необхідність цілком повернути в ґрунт все винесене з нього врожаюми.

Саме це положення й критикував лектор. Аргументами він себе не обтяжував — головним аргументом було посилення на академіка Лисенка.

Колись ми з батьком намагалися зрозуміти, як земна куля нагромадила на собі ті енергетичні ресурси, котрі зробили можливою появу сучасної цивілізації — і ось до якого висновку прийшли. Сама Земля нічого не родить — ось у чому справа! Щоб вона почала родити, мусив створитися тоненький прошарок, який зберігає в собі сонячну енергію. Прошарок цей називається гумусом. Він створився внаслідок перегнивання рослин, тварин та комах. Органічне в ньому змішується з неорганічним — і тоді Земля починає родити. Якщо гумус рівномірно розподілити по материках, то його товщина становитиме всього лише три сантиметри. Отже, казати про вічні, невичерпні сили Землі можна лише тоді, коли ти не розумієш різниці поміж гумусом (сонячним породженням!) і власне Землею. Лектор, напевне, був далекий від землі (тут уже з маленької літери) — вона для нього вся була однаковою. Властивість родити він виводив із суто земних сил — без будь-якого зв'язку з тією підготовчою роботою, котру в мільярдах років на нашій планеті проробило Сонце.

Я подав йому записку такого змісту: "Чому Ви гадаєте, що Ю. Лібіх помилявся? Хіба закон збереження й перетворення енергії не поширюється на землеробство?"

Лектор на моє запитання не відповів — попросив залишитись.

Коли всі розійшлися, він, помітивши мене в залі, запитав:

— Це ви подали записку про Лібіха?

— Я.

— Ну, то йдіть сюди.

Я піднявся на сцену, Юрій Тихонович (так він потім назвався) посадив мене навпроти себе й поставив кілька запитань: хто я, звідки, в якому інституті навчаюсь. Довідавшись, що я — робітник, він зауважив:

— А я гадав, що ви — майбутній агроном.

Потім почав пояснювати: фізичні закони не можна поширювати на суспільство. А Лібіх саме це й пробував зробити.

Я заперечив: закон збереження й перетворення енергії охоплює всі процеси природи. Землеробство — процес, безумовно, енергетичний. Гумус можна порівняти з акумулятором, який зберігає в собі сонячну енергію. Немає жодного акумулятора, котрий міг би лише віддавати — без поповнення.

Юрій Тихонович осудливо посміхнувся:

— Так ми дуже далеко зйдемо. Звісно, землю треба удобрювати.

Але ж акумулятор — це грубо, вульгарно.

— Хіба ж хліб — не енергія?..

— Хліб — це хліб, — стомлено зітхнув Юрій Тихонович. — Земля його родила й родитиме.

Мені б належало навчитися витримки, яка допомагає добре зважувати слова. Говорив я, мабуть, запально, плутано. До того ж мої переконання нагадували березневий струмок, який не здатний віддзеркалити неба, — він вирує, піниться, руйнує землю і нічого, окрім ярів, не створює.

В цей час двері відхилилися, до зали заглянула та сама дівчина, з якою я розмовляв у вестибюлі. Мені здалося, що вона якось особливо подивилася на мене. Але то була тільки одна мить. Дівчина перевела погляд на Юрія Тихоновича і мелодійним, майже дитячим голоском запитала:

— Тату, ти скоро?.. Юрій Тихонович відповів:

— Зараз, Ніно. Зачекай, ми дещо з'ясуємо.

— А тут можна?

Юрій Тихонович запитливо глянув на мене і, не помітивши у виразі мого обличчя будь-якого заперечення, хитнув головою:

— У нас таємниць немає.

Дівчина пройшла через залу й сіла біля вікна. Мені стало якось неспокійно від того, що в залі з'явилася така слухачка. Проте відступати було запізно. Намагаючись не дивитися на дівчину, спробував зосередитись.

Ми сперечалися хвилин десять. Юрій Тихонович уже не приховував того, що наша суперечка його стомила. Він невдоволено запитав:

— Що це вам дає?.. Ви ж не агроном.

Вийшов він разом з Ніною, а я на якусь мить затримався в залі. Перед тим, як зачинити двері, Ніна озирнулася, наче хотіла мене запам'ятати.

Довго мене переслідувало запитання: "Що це вам дає?" Всі ми їмо хліб — і робітники, і вчені. Все ж звідти починається — від колгоспної ниви. То хіба ж про неї належить думати лише агрономам?..

Наступного вечора я слухав іншу лекцію. Вийшовши з Будинку вчених, зненацька побачив Ніну. Вона стояла біля щита з театральною рекламою. Помітивши мене, відразу ж рушила назустріч.

— Я знала, що ви й сьогодні прийдете, — сказала вона просто й подала мені руку. — Мене мучить совість за вчорашнє. Це я винна.

Розумієте, тато поспішав... У нас були квитки в театр. Словом, вам доведеться приймати нашу спокуту. Запрошую на каву.

Для мене це було надто несподівано, я розгубився. Спробував було вигадати якусь причину для відмови, але Ніна не дала й слова сказати — вхопила мене за руку й потягнула за собою.

По дорозі вона сміялася, щебетала, а я почував себе телепнем, що силкується вигадати якийсь дотепний експромт, але розуміє: слід було готувати цей експромт

принаймні за тиждень.

Не стану описувати подробиць, — скажу тільки, що в сім'ї Юрія Тихоновича мене прийняли як давно знайому людину. І сам господар, і його мила, трохи огрядна дружина були привітні, намагалися вгадати моє найменше бажання, а я, не розуміючи, чим зумовлена така гостинність, незграбно вклонявся, набридливо дякував і взагалі тримався, мов ідіот.

Потім батьки залишили нас удвох з Ніною. Не знаю, чия це кімната — її чи батькова — але вона була заставлена книжками від підлоги до самісінької стелі. Звісно, я відразу ж почав розглядати книги, принаймні, хоч таким робом можна засвідчити власну інтелектуальність, але Ніна швиденько увірвала це моє захоплення, котре, правду кажучи, було схоже на втечу.

— Я вас не таким уявляла, — сказала вона. — Ви так цікаво сперечалися з батьком... Він потім весь вечір про вас згадував. У нас дома про такі речі не розмовляють. А тут він чомусь не міг утриматись.

— Не розмовляють? — здивувався я.

— Музика, поезія... Але не філософія. І не політика.

— Хіба це можливо?

— Розумію. Вам здається, що неможливо. Але це так... Ідеологічні суперечки стомлюють батька на роботі. Адже ж він секретар обкому з питань ідеології... Коли ваш останній автобус?

— Он як! — вихопилось у мене. — А я й не знав.

Глянув на годинник. До останнього автобуса лишалося сорок хвилин.

— Дозвольте, я вас проведу, — сказала Ніна. — Мені теж пройтись хочеться.

Ми вийшли. Я все ще не знаходив теми для розмови, — мабуть, тому, що дуже силкувався її знайти.

Ніна почувала себе вільно, невимушено, ніби ми були знайомі з дитинства. Говорила вона, а я лише інколи вставляв якусь репліку, що здавалося мені доречною.

— Я люблю батька, — з якоюсь тугою в голосі мовила Ніна.

Але... Ви гадаєте, він інакше думає, ніж ви? Про Лібіха він казав те, що в довідниках написано. Я вам потім покажу.

— То чому ж він... — почав я, але не встиг закінчити. Ніна засміялася.

— Наївна ви людина, Сергію. А проте... Ви мені сподобались. У вас є цільність характеру. Такі люди інколи здаються смішними. Дон Кіхоти двадцятого віку... Тато в мене не такий... О-о, він дуже багато знає! Його серед ночі розбуди — він вам одразу ж, навіть не протерши очі, почне читати лекцію на яку завгодно тему. Ходяча енциклопедія... Ну, та досить про це. Окрім Лібіха, що вас ще цікавить?

— Окрім Лібіха? — я засміявся. Ніну теж розвеселив мій сміх. — Знаєте, мені б хотілося сказати щось дотепне. Але, хоч убий, дотепним бути не вмію.

— Я це помітила... Та ви не журіться. Гострослів'я — це товар дешевий. Приємно інколи — мов шипучка. А там дивишся — газ вийшов, піна впала... І вже ні вино, ні

вода... Так ви на крані працюєте?

— На крані.

— Музику любите?

— Не знаю. Може, й люблю. Просто я про це ніколи не думав.

— Про музику не думали? — з докором глянула на мене Ніна. Вії в неї довгі, трохи підфарбовані. Це їй пасувало — підкреслювало виразність очей.

— Ні, не про музику. Про свою любов до неї... Взагалі подобається вгадувати, що хотів композитор висловити звуками.

— Заради цього й слухати не варто. Тоді краще ребуси розгадуйте.

Та я вам не вірю... Якщо хочете, це теж космос!..

Про музику я думав так само, як і вона, але чому ж я зморозив оту дурницю?..

Перед тим, як мені треба було сідати в автобус, Ніна потиснула мою руку й мовила:

— Давайте дружити. Просто заходьте додому. Або дзвоніть... У мене збирається цікаве товариство. О-о, там ви й філософів зустрінете! Скільки завгодно.

— Ви ж казали, що вдома у вас про філософію не говорять, — нагадав я.

— З батьком не говорять... Заходьте! Гострослів'я не бійтеся. Це тільки вусики для обмацування, мов у комах. Вони вам не страшні...

Я наважився подзвонити лише через тиждень. Ніна відгукнулась на мій голос радісно, мабуть, справді чекала, що я зателефоную. Ми зустрілися біля...

На цьому запис уривався...

Я глянула на число. Так, це було записано значно раніше, ніж сталося лихо. Я розумію Сергія: він записував тоді, коли його почуття ще піддавалися спокійному, безсторонньому викладові, а далі йому вже не хотілося писати. Я й сама така: віддаюся плинові життя, вірю у вирі, й у цей час мені не до записів. А шкода! Бо ось тепер у мене виникла потреба висповідатись, розповісти все, що я пережила та передумала, але пам'ять людська не здатна відтворити минулого думання цілком точно, — на нього мимоволі накладається сьогоднішнє. Отже, мені доведеться ліпити своє минуле "Я" з позицій "Я" сьогоденного, і тут, мабуть, можливі якісь викривлення. Я мушу наперед вибачатися за те, що всі події минулого, так само, як і мої почуття, потраплятимуть в освітлення моїх теперішніх настроїв і думок. І, мабуть, не раз мені доведеться за це вибачатись...

Мене дуже схилювало те, що я прочитала в Сергієвому зошиті.

Я читала ці рядки так, як може читати тільки мати. Навіщо мені повторювати, що матір'ю була не Марина — матір'ю я відчувала себе? І чим більше я думаю зараз про Марину, тим більше тепла помічаю в душі своїй, бо лише зараз, коли Марини немає, життя її здається мені подвигом.

Марина тяжко каралася, їй було дуже боляче, але вона нічого не зробила такого, що могло б якось образити мої материнські почуття. Наче вона передчувала, що дочасно піде з життя, ляже в ту землю, по якій бігали дитячі ноги Сергійка. А він залишиться жити, йому потрібна мати, бо навіть дорослій людині тяжко відчувати себе сиротою. Я з повним правом вважала себе матір'ю. І не лише тому, що виростила

Сергія, а мабуть, головним чином тому, що мала право читати оці рядки, бо здатна зрозуміти, як і чому вони з'явилися в його зошиті.

Та причин для схвилюваності значно більше. Чи зумію я викласти їх послідовно? Тут усе було болюче та палюче. Передусім, напевне, сама особа лектора, з яким життя так несподівано для мене зштовхнуло Сергія.

Кожна молода людина починає шукати своє місце в житті з оцього запитання: що таке безмежність? Як мені належить до неї ставитися?..

Сергій завжди намагався надати емоційного забарвлення своїм роздумам про природу. Власне, це були не намагання — це була пристрасть людини, яка бачила світ такою мірою своїм, як селянин бачить своїм рідне поле. Сергій жив безмежністю, вона дихала в його душі, він сам був витканий із неї, тому й не міг відокремитись, знайти для себе закуток, де б не було отієї безмежності, в якій можна почувати себе променевим вузликом, що згодом мусить бути розв'язаний, — лише розв'язаний, але не перетворений на "ніщо"! Йому були незрозумілі люди, які про це не думають.

А хліб... Хіба ж він не звідти приходить? Хіба через нього ми не прив'язані до Сонця, до Всесвіту?..

Але в записові, який я перенесла до свого зошита, з'явилося щось нове: від загальних міркувань про природу Сергій переходив до питань, які хвилюють суспільство. Він почував себе господарем життя — і це мене найбільше радувало.

Через те й не міг він пробачити Юрію Тихоновичу обивательського запитання: "Що це вам дає?.. " Між іншим, я потім заглянула до БСЭ — там справді саме так написано про Ю. Лібіха, як пояснював Сергієві Юрій Тихонович. Таки ж енциклопедист — в розумінні "Большой Советской"... Та ні, це не так! Всьому він знає справжню ціну, але говорить, як велено...

Нерідко Сергій виключався з довколишнього світу, не чув голосів, не бачив ні людей, ні речей, жив тільки своїми думками. Цілком можливо, що таке могло статися з ним і на роботі. І, може, таке сталося саме тоді, коли зірвався вантаж. Тому й карався Сергій. Для нього не мало значення, порвалися стропи чи не рвалися, це вже були деталі. Марину вбив він, а не хтось інший. Убив тим вантажем, якому належало плавно, ювелірно лягти на стіну перед очима мулярів, просто біля їхніх рук і голів.

Тепер Сергій звинувачував себе, шукав для себе кари. Тому він і не бажав приплутувати до справи ні Якова, ні виконроба. Зовнішнє виправдання все одно б не полегшило відчуття провини в його душі. Воно б тільки докинуло йому терзань, бо Сергій почував би себе людиною, яка власну провину переклала на інших.

А Юрій Тихонович...

Після війни ми кілька разів зустрічалися з Юрком. Всі ці зустрічі були випадкові. Ми просто не могли так собі розминутися, хоч це, мабуть, було б краще і для мене, й для нього. Перший раз ми зустрілися тоді, коли Юрко закінчував аспірантуру і працював над кандидатською дисертацією. Ми наштовхнулися одне на одного в натовпі. Юрко перелякався, наче я з'явилася з-під землі тільки для того, щоб ухопити його за руку й потягнути в пекло.

Мені стало його жалко. Це ж він, Юрко, колись навчив мене любити "Фауста". Та чи сам він його по-справжньому розумів? Я ніколи цього не могла в ньому збагнути: ніби й знає цінність того, про що говорить, але це ніяк не зачіпає його душі. Сказати, що це духовна спустошеність, так звідки ж? Це було тоді, коли він іще не встиг спустошитись, — ми були майже діти. Просто, мабуть, Юрко володів гострим розумом, але душа в нього завжди була холодна. Виявляється, це можливо! Чогось ми, напевне, не розуміємо в духовній природі людини, бо душа і розум — для нас поняття тотожні. Та як же тоді бути з тими холодними формами розуму, якими володіють генії зла?..

Щось схоже було і в Юркові. Генієм зла він стати не зумів, став просто обивателем.

Я — мати. Я хотіла, щоб мій син виріс із таким баченням світу, яке зробилось у мене самої. Я ненавиджу Юрка не тільки за той злочин, який він вчинив у своїй молодості. Я ненавиджу його за криводушність, за плазування перед кон'юнктурою.

... Пишу, пишу. А що ж мені ще лишається? Якби не сталося лиха, то, напевне, я й за перо б не взялася. Десь жевріє в мені надія, що якось мене лихо минеться, а як саме — не знаю. Але ж оця сповідь мене заспокоює. І тому пишу, пишу...

Мабуть, я все ж таки десь розповім про дядька Сашка, який замінив мені батька. Без такої розповіді не можна зрозуміти й мого сина. Та й Василь не написав би своєї праці.

Раніше я шкодувала, що Сергій не вступив до інституту. А зараз бачу: Сергій саме життя зробив своїми університетами. І тепло мені стало від цієї думки: він же і є той самий тип робітника, про який ми з Василем колись мріяли. Мріяли там, у фронтових землянках. Прийдуть нові люди, господарі життя, — і весь світ стане іншим...

Сергію, Сергію! Нічого я так не хочу, як пригорнути тебе до своїх грудей. Нікого в мене немає, крім тебе, та, мабуть, уже й не буде.

Між іншим, якось уночі мені здалося, що хтось ходить довкола нашої хати — попід самими вікнами. А вранці помітила глибокі проколи в землі — попід фундаментом хати. Ніби гострою дротиною промацував хтось піщаний ґрунт. Довго думала, що це мало означати, а відтак змусила себе забути цю дивну пригоду. Може, просто підлітки бавилися.

Зошит другий

I. МОЄ ДИТИНСТВО

Минали дні, слідчий усе чогось вичікував, не наважуючись передати справу до суду. Я возила Сергієві передачі, їх приймали, але від нього не одержала жодної звістки. Хоча б коротенька записка, — мовляв, живий, здоровий. Але ж ні, законом заборонено. Макариха таки зарубала курку, я відвезла її Сергієві, хоч дуже й каралася потім. Знову себе питала: де ж твоя гордість, Софіє? Для Макарихи, мабуть, отієї курки досить, щоб власну совість приспати. Але чому ж воно так буває, що хочеш підступній, нещирій людині дати відкоша, а натомість саме ті слова їй кажеш, які б вона хотіла почути? Вона знає, що слова ці вимучені, силоміць із тебе вирвані, але інших їй і не треба...

Тепер лісом та городами додому прокрадаюсь, щоб з Яковом та з Надійкою не

зустрітися. Мабуть, і вони совість свою заспокоїли тим, що вирішили приходу мого чекати. Сама ж я їм звеліла: без мене нічого не робіть, обміркуємо разом. А потай думала, яка б я була щаслива, коли б вони мене не послухалися! Звісно, слідчий уже викликав Якова. Було це іще до мого побачення із Сергієм. Яків, мабуть, відповідав так, як Сергій Надійці нашептав. Арештували Сергія в той самий день, та, напевне, був у нього час із Надійкою перемовитись.

Отож дні минали, а я ніяк не могла з силами зібратись, щоб волю Сергія порушити. Боялася: не буде добра в моїй хаті, якщо Сергій дізнається, що Надійка за порадою до мене приходила, і це я, — не хтось інший, — змусила Якова розказати слідчому правду.

Якби ж хоч не було таємниць від Сергія в мене! А то виходить, що все його життя таємницями обросло. І хоч не я в цьому винна, — так воно склалося, — але як пояснити Сергієві, що Марина сама не хотіла матір'ю себе називати? Мабуть, він не тільки жалів її, а таки ж любив. Його завжди пригнічувало те, що Марина хату нашу чомусь обминала. То як же мені бути? Чи розповім я коли-небудь Сергієві, ким доводилась йому Марина? Чи, може, так і нехай це лишається таємницею на все його життя...

Не могла я цього сама вирішити, а єдиний порадник мій лежав у могилі. Це сковувало мене і в тому рішенні, якого чекали Надійка та Яків. А може, вони й не чекали? Якби дуже їм хотілося душі свої очистити, не стали б вони в мене дозволу питатись.

Потягнулися мої вечори та ночі сумною вервечкою, — не знала, як і ранку діждатися. Мені майже сорок, огрядніти почала, а за останні тижні схудла, сукні треба перешивати, — мов на жердині, обвисають.

І ось пригадалося те, про що я колись у хаті Макарихи подумала: слід не принагідно, як це досі було, а значно повніше про моє життя розказати. Бо може й таке трапитись: для Сергія всі таємниці розвіються, дізнається він, що не я його рідна мати і не Василь батько його рідний. Десь живе Гордій Кривошип і, мабуть, розшукує сина. Як буду жива, то, напевне, зумію пояснити Сергієві, чому так вийшло. Гадаю, він мені повірить. Та життя людське інколи на павутинці тримається, хоч людина цього й не знає. Не те, щоб я про смерть думала, — ні, я далека від таких думок! — але страшно стає, коли оця думка прийде: мене вже на світі немає, а Гордій Кривошип сина розшукав. І про все стало відомо Сергієві, бо хіба ж Гордій не розсудить, що то за тітка до його сина навідувалась? Та, мабуть, десь і фотографії збереглися, бо Сергій захоплювався фотографуванням. Що ж він тоді про мене подумає? Скаже, мабуть: відганяла від хати рідну матір, а та, бідна, і признатись побоялася. Все він їй простить, та чи простить мені?..

Сергію, любий мій, не засуджуй мене суворо. Може, й винна я в чомусь, бо завжди мені твердості бракувало. Завжди боялася необачне слово мовити. Але немає провини моєї в тому, що рідні батьки твої після війни не зустрілися. І не тому я правду ховала, що боялася тебе втратити. Тяжко мені було б, якби ти від мене пішов, — тяжко, що там казати! Але цей страх не змусив би мене покривити душею. Боялась я не за себе, а за тебе, сину мій, правдолюбче великий!..

Ні, я не хочу кидати тіні на світлу пам'ять Марини. То молодість була, а в молодості не кожна людина вірну стежку обирає. Потім і хотілося б виправити своє життя, чого б заради цього не зробив! — та його вже нелегко виправити. Одного я не прощаю: байдужості до власних дітей. Марина не була байдужа. І саме це дозволяє мені писати правду про неї. Бо вона, ця правда, вже не буде лихою тінню — вона буде тільки тим, чим правді належить бути.

Почну із себе самої. Зараз маємо рік 1962, а народилася я в 1923 році. Молодість проминула швидко. Та чи є на світі хоч одна людина, яка б сказала, що молодість її тривала довго?..

Наче в бінокль перевернутий дивлюся на дитинство своє. Ніби ось воно, поруч, рукою можна дістати, а час — найзагадковіша сила природи — згустився в лінзи та призми, які вершать невблаганні чари, перетворюючи близьке на далеке. І ворухиться в тому далекому дівчисько босоноге, таке маленьке, безпорадне, що гірко на нього й дивитись...

Безрадісне дитинство в мене було. Тільки й просвітку в ньому, що стежки понад Бугом у росяних травах, куди я ховалася від лозини, яка так часто свистіла в бабусиних руках. Може, я й Макариху не люблю саме через те, що вона бабусю мені нагадує.

Ненавиділа бабуся мого батька, а я обличчям на нього схожа. Вся ненависть її на мене падала. Батька я ніколи не бачила, помер він іще до мого народження. Після його смерті двійко нас лишилося — Марійка і я. Марійка була старша, бабуся в ній себе пізнавала, пестила її, голубила. А мене, бач, не визнала. Мати боялася бабусі, лише вряди-годи до грудей мене пригорне, тоді світ мені здавався привітним та радісним. Але вона ходила по наймах, росли ми з бабусею. Жили бідно, хліба ледве до Різдва вистачало, макуху варили. Та злидні не завдавали мені стільки гіркот, як бабусині катування.

Мені навіть невтямки, як я вижила. Била вона так, що я кров'ю сходила, шкіра на спині репалася, шматтям висіла. Плакала наді мною мати, та коли бабуся наближалась, і сама починала мене лаяти. Часом сусіди мене рятували, але й вони бабусі боялися. Здавалося мені, що всі люди на світі її бояться.

Якось я гусей на вигоні пасла. Загралася трохи, а гуси тим часом зникли кудись. Повертаюсь додому, плачу. Не тому плачу, що бабуся битиме, — до цього я звикла, — а тому, що й матері за мене перепаде. Гримала бабуся на неї, як тільки я завиню в чомусь.

Отож іду, аж раптом, наче із-під землі, бабуся біля мене з'явилася.

— Де ж твої гуси? — питає.

— Туди пішли, — показую я навмання, а в самої перед очима тільки туман хитається.

— Ах ти, вишкребок нещасний, — визвірилась на мене бабуся. —

Брехати вже навчилася! Чогось доброго не перейме, а лихого, мов реп'яхів, набирається. В батенька вдалася... То де ж твої гуси?

— Не зна-а-ю...

Виявилось, гуси паслися в сусідньому городі, а ми біля нього стояли. Бабуся їх добре бачила. Я ж не бачила тому, що короткозорою вродилася. Та ніхто цього не знав, а мені звідки було знати? Гадала, що всі люди бачать так, як і я. Тепер цю ваду легко виправляють, а тоді по селах окуляри панською примхою здавалися.

В той день бабуся прив'язала мене до старої груші й так побила, що я кілька тижнів злізти з печі не мала сил. Мабуть, мати заступилася за мене, бо довго в сінях бабуся на неї кричала, — все батька мого проклинала.

Десь аж до п'ятого класу я нічого не знала про свою короткозорість. Бабуся мене все більше ненавиділа, їй здавалося, що я її навмисне дражню. Теля десь тут поруч пасеться, а я їй кажу, що воно втекло.

— Куди ж ти дивишся, ледащице? Туди дивишся.

Все в мені тремтіло, бігла я зовсім не туди, куди вона показувала, ніякого теляти не було й близько. Знов і знов по спині моїй лозина ходила.

Мати моя не була дуже набожна, зате бабуся ні про що, окрім Бога, й не говорила. Отож і мати, напевне, з-під лозини звичку до молитви перейняла.

Я часто намагалася уявити батька. У матері була велика фотографія, яку вона від бабусі у скриню ховала. Там вони стояли удвох — мама й тато. Мама була зодягнена в білу сукню, волосся біла фата покривала, і така вона була гарна, моя матуся, наче королева із якоїсь казки. Мені здавалося, що такою вона й повинна бути, але темні сили, над якими бабуся верховодила, зробили її злиденною наймичкою. І все через те, що бабуся батька мого не любила. Може, почасти так воно й було, бо якби тато не вмер, то зовсім інакше б дитинство моє склалося. Я так боялася бабусі, такою вона всевладною мені здавалася, що й смерть батька пояснювала перемогою тих сил, які у всьому їй підкорялися. Та я вірила, що перемога ця не вічна, колись він прийде, мій тато, прийде просто з неба, як Христос на землю приходив. Тоді мама знов стане прекрасною королевою, а бабуся в пекельній смолі кипітиме.

Коли бабуся десь у городі поралась чи в церкву ходила, я крадькома відчиняла скриню, діставала весільну фату мамину, приміряла її на себе. Потім довго-довго вдивлялася в татове обличчя, намагаючись зрозуміти, чим саме я на нього схожа. Подібності не знаходила — де вже мені до тата! — але такі щасливі хвилини я тоді переживала, що ладна була витримати всі катування бабусині, аби після кожного вона до церкви мерщій ішла гріхи свої замолювати, а мене саму залишила в хаті, біля заповітної скрині. Добрим і сильним був мій тато! Шолом на ньому такий, як на святих лицарях, що колісницю Іллі-пророка супроводжували. На покуті в нас церковна картинка висіла, вона мені дуже подобалась, тож не дивно, що саме з неї я й порівняння брала. Пізніше довідалась, що тато мій разом із Першою кінною у село прийшов, а точніше, його привезли, бо він тяжко поранений був. Так він і залишився в нашому селі. Бабуся зайдою його називала — ні кола, ні двора...

Якось я пасла поросят, а тут саме велика гроза почалася. Небо наді мною сила якась шматувала, воно гриміло, вогнем вибухало, мене сліпили спалахи, наче хтось перед самісінькими очима смолоскипом розмахував. Блискавок я не бачила так, як інші

люди бачать. І хоч у школі нам пояснювали, що таке гроза, але в моїй уяві жив той образ, який від матері до мене перейшов: то Ілля-пророк на вогненній колісниці по небу їздить.

Я слухала грозу, вона мене зовсім не лякала, — і взагалі, окрім бабусі, я нічого не боялася, — на душі було чомусь радісно, наче гроза мені свято якесь обіцяла. Мабуть, радісно було тому, що вперше я тоді зрозуміла: не на весь білий світ бабусина влада поширювалась. Скажімо, ця гроза — хіба бабуса здатна її припинити? Котяться по небу могутні колеса, із-під кінських підків іскри вилітають, а в полум'яній колісниці Ілля-пророк сидить. Оглядає пророк землю, бачить мене серед поля і каже лицареві, який скаче поруч нього на білому коні:

— Ступай, Кириле, в те село, де ми тебе залишили колись. Там донька твоя підростає. Добрий ти вояка в мене, серце маєш велике. Але світ земний, Кириле, порівну розділено. Одна половина добрим силам дісталася, друга — злим. Тяжко вона карається, кровинка твоя. Забери її до себе, Кириле, бо темні сили жити їй не дають.

Може, й не так, а якось інакше я тоді молитву свою шепотіла. Знаю тільки, що молилася на степову грозу не чужими словами, — не такими, які від бабусі чула, — а своїми власними. Вголос молилася, краплі дощові на обличчя падали, а серце моє наче теплі долоні обхопили, — невидимі долоні, але такі лагідні, як у матері. Батька я свого тоді з бородою уявляла, — знала, що люди старіють, бо мама вже постаріла. Та й лицарі на церковній картинці теж бородаті були.

Я звикла сама з собою вголос розмовляти. З Марійкою ми не дружили, — вона помічала, що бабуса мене не любить, а з нею завжди ніжна та щедра, то й сама почала мене цуратися. Сусідські дівчатка сліпою мене дражнили, я не знала, чому вони так дражнять, бо я ж не сліпа. А коли вони питали, скільки корів на тому березі пасеться, то я їм не вірила, гадаючи, що вони й самі тих корів не бачать. Світу я мала рівно стільки, скільки короткозорість мені залишала, решта жила за туманами. І часто траплялося так, що я розмовляю сама з собою, а хтось почує та бабусі передасть. А бабуса гадала, що в мені нечиста сила притулок для себе знайшла, то й намагалась диявола з мене вигнати.

Різко, дуже різко в житті сільському проступали межі поміж добром і злом. Так різко, як день і ніч розмежовуються десь у горах: у долині вже темно, а снігові вершини, мов діаманти велетенські, у вечірньому сонці неземною красою горять. Траплялися й люди отакі по селах, як вершини гірські.

Мабуть, підсвідомо я на таку людину чекала, і чекання моє з релігійними образами переплелось. У школі я теж почувала себе самотньою, вчителька вважала мене нетямущою, короткозорість моя їй також не впадала в око. Може, тоді й народилась любов моя до природи, бо сині півники в луговій траві, спориші на забутих шляхах, запашні чебреці на пагорбах були до мене привітніші, ніж люди.

І саме тоді, коли я із грозою розмовляла, біля мене пролунав чоловічий голос:

— З ким це ти розмовляєш, Сонечко?..

Так він потім мене й називав — не Софією, не Сонею, а Сонечком. Добре пам'ятаю:

уперше я почула це ім'я тоді, коли від грози чогось незвичайного чекала.

Як тільки він підійшов до мене ближче, — так, що я вже побачити його могла, — мене вразила борода його срібляста, вона була саме такою, яка мені у батька уявлялася. І очі в нього були такі ж самі — добрі, глибокі, до всього живого привітні. Взагалі він був дуже на батька схожий — так схожий, що я повірила: це справді Ілля-пророк, почувши благання мої, тата до мене прислав.

Така я тоді була залякана, що навіть його добрий погляд змусив мене здригнутись. А може, я дрижала тому, що гроза мої марення почула.

— Не бійся, дитино. Хіба мати про мене не розказувала? Я — дядько Сашко.

Тепер я вже знала, хто стояв переді мною. Це був рідний брат мого батька. Він жив десь біля самого Києва, я його ні разу не бачила, та мати все обіцяла, що повезе нас із Марійкою до нього, бо він листи їй писав, у гості запрошував. Але я все ще не позбулася марення. Зачувши тупотіння коней та гуркіт коліс, боязко запитала:

— То ваша колісниця?..

Він, мабуть, уже знав дещо про мене. Поклав руку на моє волосся й сумно промовив:

— Підвода, Сонечко. Просто підвода. Яка там колісниця?.. До лікаря тобі треба.

Коні тупотіли десь недалеко. Я вміла визначити відстань за звуками, тільки звуки мені й казали, що світ не кінчається у вузькому колі, яке було підвладне моїм очам. Візниця хльоскав батоном, прикрикував на коней. По голосу я впізнала дядька Микиту, сусіда нашого, але підводи все ще не бачила.

Дядько Сашко, ніби щось зміркувавши, запитав:

— Яке, брат, лошатко біжить за возом, біле чи вороне?.. Я не бачила ні воза, ні лошати, але мені було соромно признатися в цьому, тому й відповіла:

— Біле...

Насправді ж там не було ніякого лошати. Але дядько Сашко мені цього не сказав. Коли ми поверталися додому, він, ніби ненавмисне, запитував у мене то про корову, яка паслася біля тину, то про лелеку, що стояв у гнізді біля чийогось димаря, і все це перебувало десь поза тим колом, яке становило мій видимий світ. Я мусила признатися, що нічого цього не бачу. Навіть село мерехтіло перед "очима то сірими, то зеленими плямами, а колодязного журавля побачила тільки тоді, коли мати нас покликала, бо то вона брала воду.

Дядько Сашко їй сказав:

— Ой, Горпино, налякали ви мене. Я, брат, справді повірив, що дитині причинилось. Невелике в тебе лихо. Короткозора вона, та й годі.

Я її до себе заберу. Добрі окуляри придбаємо. Тепер, брат, цього добра скільки завгодно. Поїдеш зі мною, Сонечко?..

Мабуть, тільки в ці хвилини я повірила, що бачу білий світ не так, як інші. Мені не

сподобалось, що дядько Сашко про окуляри заговорив, але ж нехай, навіть окуляри носитиму, аби від бабусі мене забрали. Та я мовчала, бо хто знає, що мама скаже. На той час вона вже в колгоспі працювала, корів доїла. Вдома, як і раніше, господарювала бабуся.

— Окуляри? — здивувалася мама. — А в кого ж це вона вдалася?

— В батька, — ховаючи в бороді добру посмішку, підказав дядько Сашко. — Він, брат, змалечку теж короткозорий був.

Мати, беручи відра на коромисло, заговорила чи то до себе, чи до дядька Сашка:

— Он воно що!.. А ми по темноті своїй ледве не замордували дівчину. Може, з неї ще й люди будуть... Але їхати світ за очі... Кому чужі діти потрібні? Це ж немалий клопіт. Правда, її можна до хазяйства привчити. Вона і їсти наварить, і сорочки випере. Теличка в нас підростає.

Може, теличку візьмете? Дасть Бог, наступного року...

— Схаменись, Горпино!.. Навіщо мені теличка?

— Щоб Соня не чужий хліб їла.

— Та хіба ж вона мені чужа? Я тебе за сестру маю. Як не доводив дядько Сашко, що телиця йому ні до чого, але умовити матір не міг, довелося нам рушати в дорогу з телицею.

Та перед тим, як у велику дорогу виходити, дядько Сашко до Вінниці зі мною поїхав. Правда, їхали ми на колгоспній підводі лише до Стрижавки, решту дороги долали пішки. Ішов дощ, степові суглинки розмокли, ноги не витягнеш, але дядько Сашко жартував, сміявся, тому й мені було весело.

Додому повернулися пізно увечері. Окуляри дядько сховав до ранку, — хотів сам простежити, яке враження справить на мене все те, що я побачу. Коли в аптеці їх приміряли, там тісно було, простору не вистачало. Тільки й того, що муляло щось на носі. А як глянула на себе в дзеркало, — такою смішною собі видалась, що не хотіла вже й думати про них. Раніше сліпою мене дражнили, тепер щось інше вигадують, бо в нашому селі тільки попа інколи в окулярах бачили. А щоб сільські діти їх носили, то такого зроду-віку ніхто не пам'ятає.

Вранці хотіла кудись утекти, — окулярів боялася, — але дядько Сашко на подвір'ї мене підстерігав. Мати вже на роботу пішла, бабуся на городі поралась. І, мабуть, лише через те, що ніхто нас не бачив, я покорилося дядькові, зодягнула окуляри. Не відразу мені світ відкрився, спершу вогнисті мухи в очах закружляли, але згодом, наче із туману, посунули на мене стріхи, димарі з лелеками, людські постаті, що ворушилися десь аж по той бік села. Я й не знала, що село наше таке велике. Раніше я кілька хат бачила, вони підступали до мене по черзі, а тепер навіть ліс на обрії синьою гребінкою небо розчісував, під лісом корови паслися, пастушки біля вогнища конопляними батогамі ляскали, а довкола ромашки та маки цвіли. Город наш довгою смугою до Бугу збігав, на річці білі гуси плавали, — мабуть, наші гуси, за яких бабуся мене до груші прив'язувала та дубцем шкіру мою шматувала.

Напевне, мені ще й досі боліло, бо ніщо мене так не вразило, як те, що я гусей бачу.

Тут я вперше зрозуміла, яку чарівну силу окуляри мені давали — вони захищали від катувань бабусиних, бо за що ж було мене шмагати, коли ні гуси, ні поросята тепер нікуди не втечуть?..

— Дядечку, гуси пливають! — вихопилось у мене. — Ви їх бачите?..

Мені здавалося, що ніхто так далеко не бачив, як я, ні для кого світ не був такий широкий. Під Вінницею кажуть "пливати", а не "плавати". Це в мене ще й досі лишилося, на роботі інколи з мене сміються, але я вже не ображаюсь. А раніше ображалася, — переконана була, що всі люди це слово неправильно вимовляють. Отож і дядько Сашко засміявся:

— Вінниця, брат, все ще пливає. Я гадав, що вона вже плавати навчилася.

Та мені було не до жартів. Я не могла на місці встояти, — зірвалась, побігла, залишивши дядька біля старої груші. Озирнулася — він усе ще стоїть, наглядає за мною здалеку. Не покликав, не зупинив, розумів, що мені зараз воля потрібна.

В кінці городу, вже біля річки, на бабусю наштовхнулася, — вона огірки вибирала. Забула я про всі побої, подумала, що не винна, мабуть, бабуся, — не знала вона, що її онука світу білого не бачить.

— Бабусенько! — крикнула до неї радісно. — А я вже гусей перелічити можу. Ген пливають, бачите?..

Але бабуся відвернулася, огірки в пелену кидає, ніби й голосу мого не чує. А Марійка — вона теж була тут — скривилася гірко та й каже:

— На кого ти схожа? Сова банькаста. Зніми оті голоблі, не сміши людей.

На Марійку вже хлопці задивлялися, то, може, й щирі її слова були, — знала, що окуляри не прикрасять мого дівування. А бабусю, видно, зачепило те, що батьків брат короткозорість мою помітив.

Гайнула я від них, навіть образи не відчула, бо далечінь мене чарувала, дуби та верби до себе кликали, маки та волошки назустріч бігли. І тільки мати по-справжньому зраділа, коли я в корівник до неї заглянула. Довго мене не відпускала, все допитувалась:

— А триніг отой бачиш?..

За корівником на пагорбі тригонометрична вишка стояла, раніше я її не бачила. Тепер не тільки вишку було видно, — довкола неї каміння навезене, а далі починався ліс, там стриножені коні паслися. Все це я переказувала матері, а на її обличчі зморшки глибшали, бо сміятися їй хотілося. Не сміялася вона майже ніколи, не до сміху було, тяжка доля їй випала.

— А діда Максима?..

По той бік річки хтось косу гострив: "шарк-шарк" мантачкою, під брилем обличчя не видно.

— Ні, не бачу, — винувато відказала матері. Страшно мені стало, ніби із чарівної казки в гірку буденність повернулася, де знову дубець на мене чатував, а світ вузенький був, наче Гарман у дядька Микити. На той гарман ми з Марійкою через тин лазили.

— Невже не бачиш? Тож він сіно косить.

— Він?.. Тоді бачу! — з полегшенням вигукнула я, щокою тручись об шорстку долоню материнську, що пахла молоком і коров'ячими кізяками.

II. СТЕПОВІ ДОРОГИ

Дядько Сашко веде телицю на налигачі, мати поруч нього по моріжку росяному ступає, а ми з Марійкою відстали трохи, своє обговорюємо. Я навіть окуляри сховала, щоб її не сердити.

— Щаслива ти, — сумно говорить Марійка. — Київ побачиш... Там, кажуть, Золоті ворота є.

— А хіба дядько Сашко в Києві живе?

— Недалеко, як від нас до Вінниці. Помідори на базар возить.

— Вже не возить, — кажу я, бо від матері знаю, що дядько власне городництво занедбав, усе вміння на колгоспну землю переніс. Тепер помідорами інші торгують, а дядько тільки навчає, як їх треба вирощувати. Бо мати каже: так, як у нього, ніде на Україні помідори не родять,

через те його Болгарином звать. Це по-вуличному, а прізвище в нього таке ж, як і в мене, — Кривулька.

— Я в гості приїду, — обіцяє Марійка. — Сьомий закінчу і приїду.

Вона лише на рік від мене старша, до сьомого класу перейшла, а я до шостого.

Мати відстала трохи, бере мене за руку, до дядька Сашка підводить і строго наказує:

— Дивись, дочко, тітки Параски слухайся. Може, й поскубе трохи, то дуже до серця не бери. За одного битого двох небитих дають. І не жди, доки тобі роботу покажуть, — сама шукай.

А дядько, бачу, в бороду посміхається:

— Як не скубти, то й не виросте.

Далеко за селом, біля мосту дерев'яного, попрощалася мати з нами. Поплакала трохи, навіть Марійка сльозу зронила, а я тільки дивувалася: чого б це плакати, хіба ж не побачимося більше?..

Пішли ми з дядьком через міст. Підводи нас обминають, балками торохтять під колесами, візники батогами хльоскають. Коли зупинилися біля млина, озирнувшись на той берег, а він мерехтить перед очима, тільки половину моста бачу. Тоді згадала про окуляри, зодягнула хутенько та вже й не знімала їх ніколи, — хіба що перед сном.

Побачила матір і Марійку, вони ще довго стояли на березі, аж доки ми за млин не повернули. І відчула я, що річка оця, — Буг наш рідний, межею лягла поміж гірким дитинством моїм і тим життям, яке починалося десь отут, біля млина, звідки біжать невідомі шляхи по всій Україні.

Вибрав дядько той шлях, по якому більше возів торохтіло. Сонце ще тільки сходило, цілий день попереду, а пилюка на дорозі вже тепла, ноги пригріває, лоскотно від неї. І на душі якось лоскотно, мовби там, у грудях моїх, теж сонце сходило.

Опівдні обирали перелісок якийсь, де сонце не так пекло, сідали перепочити.

Дядько діставав із торби хліб та сало, чистив цибулю, розрізав огірки, насікав їх ножом і посипав сіллю. Ночували на сінокосах, а якщо хмари заходили, просилися до якогось двору. Ніхто нам не відмовляв, навіть вечеряти кликали. Стільки тепла було на землі та в очах людських, що темна піч ота, де я побита лежала, почала здаватися мені чимось потойбічним, наче вона не на землі стояла, а десь у лихому підземеллі, яке пеклом здавалося. Ніхто не дивувався моїм окулярам, я почала про них забувати, просто світ інакше бачила.

Трапилося нам заночувати в одному селі, де років зо два тому вимерло від голоду понад вісімсот душ. Майже ціле село. Ще й досі тут було чимало хат порожніх — заходь, живи. Та це тільки сказати можна, а жити в такій хаті...

Ми заночували в якоїсь бабусі, що дивом вижила в тридцять третьому.

— Я ж їм кажу: не їжте солі. Траву можна, жолуді можна, а солі ні крихти...

Кілька разів вона повторювала цю фразу — наче вона була її рятівним заклинанням.

Я добре пам'ятала голод у нашому селі. У нас також чимало людей вимерло. І дідусь мій помер. Але щоб ціле село опинилося на цвинтарі — яке ж то страхіття...

Дорослі при дітях уникали згадок про голод. Та й поміж собою не розмовляли — за ці балачки можна було й на Соловках опинитись. І таки ж, бач, дитяча пам'ять уже буцімто звільнилася від лихих споминів. Але досить було бабусі, в якої ми ночували, згадати про голодомор, як по моєму тілу, аж по кістках ніби, болючі конвульсії пробігли.

Дядько невдоволений був, що ми на оту бабусю натрапили: оберігав він мене від того, що могло травмувати юне серце.

А коли виходили з бабусиної хати, господиня якось осудливо подивилась на мене. То, мабуть, знов окуляри були винні.

... Так багато я про окуляри оповідаю, що дехто може подивуватися: чи варто ж це такої уваги? Але прошу зважити: був це, мабуть, рік тридцять п'ятий, по селах іще побут мало змінився, більшість людей жила старими уявленнями. І ось те, що тепер дрібницею видається, тоді могло стати причиною трагедії людської.

Таке враження в мене було, наче я щойно на світ народилась. І, мабуть, не лише окуляри до цього спричинилися, а найбільше ота спина широка та борода сива, та доброта у кожному слові, у новому імені моєму: Сонечко!

Кремеznий він був, дядько Сашко, мав руки сильні, на землю ступав так, наче вся вона йому належала, його волі корилася, і нічого на ній не було таємничого, все йому відомо — і те, що було, і те, що буде. Ішли ми довго, мабуть, тижнів зо два, але то був незабутній для мене шлях, бо я Україну оглянула, вона мене в душу свою впустила, усі багатства показала.

Мені завжди гірко було від того, що я батька свого ні разу не бачила. Звикла думати, що жінки — сестра, мати, бабуса — не здатні до справжнього життя, якщо на подвір'ї руки чоловічої немає. Хоча б дідусь був або брат — як би я їх любила! І ось тепер мене голубила рука надійна, нехай не батьківська, але ж було в ній стільки тепла людського, що я від кожного дотику підросла.

— Дядечку, а Бог є?..

— Бог, Бог, — наче в себе самого кидав це таємниче слово дядько Сашко. — У школі тобі що казали?

— Казали, що немає. А бабуся каже, що то брехня, нехристи вони окаянні.

— Мати до церкви ходить?

— Не часто.

— А вона що каже — є чи немає?

— Як для людей, так і для нас... Це мати кажуть.

Під Білою Церквою у великому парку заночували. Телиця на мотузку паслася, а ми над Россію сиділи, у небо зоряне дивилися. Чи то дядько тільки зараз пригадав моє запитання, — іще до обіду я про Бога питала, — чи, може, так довго роздумував і лише цієї хвилини зібрався на відповідь.

— Бог, Бог... Нікого, брат, не слухай, своїм розумом до цього дійти мусиш. А я скажу те, що думаю. Люди за слова хапатися люблять.

Піймають слово якесь і гадають, що воно все на світі пояснює.

Це була перша людина, яка розмовляла зі мною так, як належить розмовляти з дорослими. Я й сама собі здавалася дорослою.

— Великий порядок є! Такий, брат, порядок, якого ніщо порушити не здатне. Законами природи це називається. І в небі, і на землі.

Важко мені було це збагнути. Хоч і розповідали в школі про закони природи, та вдома бабуся іншу науку викладала.

— А Святий Дух є? — запитала я згодом. Довгенько не відповідав дядько. Нарешті сказав:

— Ну, святий чи не святий... Це вже хто як до нього ставиться. Раз життя є, то як же без духу?.. Вам же, мабуть, про матерію розповідали.

Так, розповідали. Тоді школа з першого класу навчала дітей вірити в творчі сили матерії. Вдома — Бог, у школі — матерія. Інколи вони виглядали дуже схожими, різнилися хіба що в назвах. То був час великого зламу в свідомості людській. Не було жодної хати, в якій не точилися б оті суперечки. Філософами були всі — і дорослі, й діти.

Я дивилася на зорі, що тремтіли в річковій воді, дослухалася до дівочих голосів, які закликали хлопців розпрягати коней, а сама твердила в думках те, що на все життя лишилося для мене добрим заповітом: "Своїм розумом дійти мусиш". Мовила дядькові про свої сумніви, він ніби очікував моїх заперечень, наче наперед знав, що я йому скажу.

— Так, Сонечко, так. Я тебе розумію. Тут, мабуть, вся заковика у слові "святий". Якби просто дух...

— Дух — все одно Бог, — кажу я.

— Хоч ніч і не була місячна, тільки зорі цідили скупувате світло, але я добре побачила дядькову посмішку. Вона була якась хитрувато мудра. Не знаю, чи можна

поставити оці два слова поруч (хитрість і мудрість), але ж я не можу підшукати точнішого вислову, аби зобразити його посмішку. Може, сюди примішувалася ще винуватість — вона дядьковому обличчю надавала деякого смутку.

— Твердий у тебе характер. Це добре, Сонечко. Я й сам думаю так, як ти. Тільки ж... Переминати душу людську, мов кожум'яка переминає телячу шкуру — то гріх великий. Бо якщо школа каже одне, а вдома кажуть друге... Як же людині на світі жити?

— То ж не ви сказали. То сама я сказала.

— Ну раз ти така вперта, тоді слухай. — Він підніс до рівня грудей долоню, складену човником. — Бачиш, що лежить у мене на долоні?

— Не бачу.

— Візьми. Тільки не впусти. Більше в мене нема, випадково в кишені знайшов.

Я намацала поміж його пальцями зернятко пшениці, переклала собі на долоню.

— Пшениця, — трохи розчаровано прошепотіла.

— Ото і є Бог праведний. Трійця в єдиному, Бог-Батько, Бог-Син, Бог — Дух Святий. Гадаєш, церква марно проповідує, що хліб — то є тіло Боже? Але церква помиляється, коли бачить у хлібі лише тіло Христове. Там є також тіло Бога-Батька. І, звичайно, Дух Святий. Словом —

Трійця в єдиному. Можна сказати, в повному складі.

— А звідки ви це знаєте? — наважилась я запитати.

— Є в мене друг дуже розумний, Карпо Трохимович Осадчий. Так це він у своїй хаті-лабораторії дослідив. Повір, цілком науково.

Якби те казав хтось інший, не дядько Сашко, я, звичайно, не утрималась, розреготалася б. Але дядько промовляв дуже поважно — тут було не до сміху. Особливо вражало те, що він мовив далі:

— Ти гадаєш, чому на Україні народ вимирав нещодавно? Диявол

Святу Трійцю в людей відібрав. І завваж: разом із церквою. Карпо Трохимович каже так: хто у селянина силоміць зерно відбирає, той дияволу

служить. На деякий час він може здобути перемогу, але ж не навіки. Бо своїми діями він сам собі могилу риє.

— Значить, і...

Ніби догадавшись, що я хочу запитати про колгосп, дядько мене зупинив:

— Давай про щось інше поговоримо.

Почала розпитувати про Іллю-пророка, але дядько відповідав аж надто поземному.

Мені шкода було розлучатися з Ільком-пророком. Ілько був свій, хатній, про нього навіть казали, що він у річку до вітру ходить, і тоді вже купатися не можна — треба ждати, доки наступного року акація зацвіте. До того ж мені дуже полюбилася церковна картинка, де Ілля-пророк у золотій колісниці сидів, а довкола нього небесне воїнство на білих конях гарцювало. Там я й батька свого бачила.

А воно, бач, виходило, що батько мій до небесного воїнства не належав. Моя уява

мусила витворити новий образ батька. Але тепер це було легше: переді мною стояв дядько Сашко — його молодший брат... Великий це був шлях, багато я тоді побачила, а розмова з дядьком Сашком назавжди лишилася в моїй душі.

Потім у моє життя прийшов Василь.

З Василем я вперше познайомилася в хаті дядька Сашка. Це і є та сама хата, де я тепер живу.

Вона майже не змінилася, тільки біла крівля із тоненьких платівок, які тернітом називалися, з роками позеленіла, вкрилася тонким прошарком моху. Паркан погнив, ми з Василем сріблистим лохом садибу обсадили. Лох розрісся, найжачився колючками — заєць не прoderеться. Та в хаті все лишилося так, як було й тоді.

Пригадую, мене вразив не сам хуторець, а те, як він відкрився моїм очам. Кінчилися степи чорноземні, почалися піщані пагорби, а потім рушили нам назустріч соснові бори. Тоді вони здалися мені зовсім дикими, безлюдними, сповненими таємничої величі. Дядько казав, що десь уже й Київ недалеко, але мені не вірилось, бо всюди було тихо, тільки вершини сосен гойдалися та могутні дуби листям шелестіли. Якщо до Вінниці звідусюди вози торохтять, то чого ж так тихо під Києвом?..

Раптом десь у гущавині лісу півень закукурікав. Дядько Сашко сказав:

— Оце ми вже й дома.

Та, окрім отого півнячого голосу, все ще не було помітно, що десь поблизу є людське житло. Хати відкрилися зненацька, їх було небагато. Вечірнє сонце горіло серед соснових вершин, ніби то була велетенська пожежа.

Тоскно мені стало, бо я не сподівалася, що дядько Сашко жив у такій глушині. І тільки хата дядькова мені сподобалася, бо вона була не під стріхою, як інші хати, — біліла серед них новеньким дахом, двері та віконниці пофарбовані яскраво, мов крашанки великодні. І так само святково виглядала господиня, що, забачивши нас на подвір'ї, сплеснула в долоні:

— Ой, лишенько! Я вже всі очі видивилась, а він десь базарює.

Навіщо ти її привів?

Господиню здивувала телиця, яку дядько завів на подвір'я. На мене вона поки що не звертала уваги, гадаючи, мабуть, що дядько не повністю розплатився, а мене батьки за грошима прислали.

Прип'явши телицю до дерева, дядько поклав руку на плече господині, винувато посміхаючись, промовив:

— Нагрій води, Парасю. Помитися треба. Потім про все дізнаєшся.

— Взявши мене за руку, підвів до тітки, яка все ще стояла посеред двору, скося позираючи то на мене, то на телицю. — А це Соня, вона в нас житиме. Сміливіше, Сонечко. Тітка Параска тебе не з'їсть.

Я намагалася вгадати, що зблискує в тітчиних очах, — радість чи невдоволення, — але тітка відразу ж похопилася:

— То це Кирилова донька? Так би й сказав.

Приголубила мене, повела в хату. Перше, що впало мені в око, була та сама

фотографія, яку мати ховала в скрині. Тут її не ховали, вона висіла поряд з іншими. Це надало мені сміливості, бо не може бути чужою хата, де батьків моїх шанували більше, ніж у хаті бабусиній.

Я ще шукала ікон, пальці мимоволі були складені до купи, щоб перехреститися, — так мене вдома вчили, — але в дядьковій хаті не було жодної ікони.

Почалося для мене нове життя. Спершу я старалася догодити тітці, але вона дала мені волю: гуляй, небого, звикай до краю нашого, а восени до школи підеш. Дивно мені було жити отак без діла. Бігала на роботу до дядька Сашка. То було справді царство помідорне, за яке його Болгарином прозвали.

Звідси, де стояв хуторець, починалася широка заплава. Кінчалася вона далеко під горою, де рябіло серед зелені велике село. Вся заплава була розбита на квадрати, по канавах текла вода. Інколи канави переходили в земляні вали, а подекуди стояли просмолені риштаки. Поміж канавами та риштаками — сотні, тисячі грядок, на яких росли помідори, капуста, морква. Земля була добре оброблена, ніде бур'янини не побачиш, грядки щедро заливалися водою, що текла по канавах від величезного колеса, яке крутили дві пари волів.

Ця споруда, відома людям від прадавніх часів, видалась мені такою могутньою, що разом з нею і дядько Сашко виріс у моїй уяві до міфічної величі. Бляшані черпаки, припасовані до колеса, підіймали воду із річки, вихлюпували на риштак. Воли ходили по великому колу, скрипів дерев'яний барабан, який приводив до руху колесо. І все це здавалося таким значним, що обличчя людей, які сюди підходили, мимоволі набирали врочистого виразу, мов у церкві.

Ніхто сьогодні навіть не зупиниться, щоб оглянути двигун, який переганяє воду. Він схований де-небудь у непоказній будці, перед очима тільки вода, що тече по якійсь канаві, то що ж тут може привернути нашу увагу? А тоді я пишалася дядьком, що змайстрував цю споруду. Правда, вона проіснувала недовго, незабаром з'явився локомобіль. Дядько власноруч зруйнував колесо, воно віджило свій вік. Разом із ним померло щось таке, чому назви немає, — може, то був невидимий берег, об який розбивалися хвилі історії. Пишномовно, правда, але важко мені сьогодні осмислити цей спомин мого дитинства. Мене ще старою люди не вважають, а, бач, на моїх очах закінчилася та епоха, яка розпочалася іще десь у старовинному Єгипті. Сталося це так просто, буденно, що я навіть не зрозуміла, чому дядько Сашко був сумний увечері, довго не лягав спати і тітку Параску заспокоював:

— Треба, Парасю. Нічого, брат, не вдієш, — треба...

— Невже порубаєш? — ховаючи сльози, питала вона.

— Порубаю. За п'ять років багато водички втекло, а ми її не спіймали. Тепер спіймаємо, Парасю. Вся наша буде.

— І тобі не жалко? Скільки трудів поклав — і все під сокиру.

— Жалко. Та земля не від жалості родить. Труди не пропали, Парасю. Техніка прийшла. Радіти треба, а не плакати.

Вчилася я в тій самій школі, куди потім відвела Сергійка, — по той бік заплави, у

Підгірцях. Інколи з тіткою до Києва пішки ходили, бо залізниця в нас поблизу ще й досі немає. Натомлювались дуже, — дорога таки далека, — але чари столиці нашої, свіжість її каштанів ще з тих часів далеких душу мою гріють.

III. ЗНАЙОМСТВО З ВАСИЛЕМ

Одного разу, повернувшись із Києва, ми застали в хаті незвичайного гостя. Було це тоді, коли я вже до дев'ятого класу перейшла.

На столі парувала картопля, сочилися нарізані помідори, жовтіла пряження. Дві склянки до половини були наповнені горілкою, але гість і господар не поспішали її випити. Вони так заговорилися, що помітили нас лише тоді, коли ми вже увійшли в хату. Гість підвівся, поправив широкий ремінь з портупесєю, обсмикнув гімнастерку й ошатно клацнув каблуками перед тіткою Параскою. Дзенькнули шпори, військовий промовив:

— Даруйте, Параско Іванівно, без вас бенкетуємо. О-о, та ви зовсім не змінилися! Ніби живете на острові, який роки обминають. Заздрю Сашкові, щасливий він.

Тітка зашарілася, аж помолодшала від цих слів.

— Ти б, Олександрє, хоч курку зарубав. Сказано, мужики. Чого ви без нас варті? Давненько ви нас не провідували, Василю Микитовичу. Вже, мабуть, і дорогу забули.

Після привітань та незначних слів, якими люди обмінюються для годиться, почалася тривала розмова, що закінчилася аж на світанку, коли вже гість і господар куняли. Тітка то поралася біля печі, то знов поверталася до столу, а я лежала в сусідній кімнаті, дослухаючись до того, про що говорили за столом. Виявилося, що військовий був другом мого батька, з дядьком Сашком познайомився тоді, коли прибув на похорон свого однополчанина. Відтоді вони не поривали листування. Інколи Василь Микитович навідувався до дядька, цікавився справами колгоспу, брався то за вила, то за косу, а то й сідав на трактор.

— Тямуща донька росте в Кирила, — сказав дядько Сашко. — Розум від батька перейняла.

Мені дивно було чути ці слова — навпаки, я вважала себе нездарою. Особливо важко мені давалася математика.

У моїй кімнаті було темно, лише косий клаптик світла лежав на підлозі, а там, де точилася нічна розмова, горіла гасова лампа, потріскували в печі березові дрова. Язички полум'я освітлювали бронзове обличчя Василя Микитовича, яке я добре бачила через відхилені двері. То було обличчя вольової людини. Правильний ніс, широкі брови, відкритий погляд глибоких очей...

Найбільше мене вразило багатство відтінків у настроях та переживаннях, які відбивалися на обличчі Василя. Можливо, цьому сприяло освітлення із двох джерел, — від лампи та від печі, — але, мабуть, справа не лише в зовнішньому освітленні, було освітлення внутрішнє, із глибини душі, і саме воно привернуло мою увагу. Мені вже не хотілося спати, я не стільки слухала розмову, скільки вдивлялася в це обличчя. Важко

зараз передати, що я тоді відчувала. Мабуть, треба сказати не соромлячись: я вперше в житті помітила чоловічу вроду. Хлопці, з якими я вчилася, здавалися мені дітваками, та й вони мене не помічали — напевне, через мої окуляри. А може, я такою вродилася: не бачу краси в людині, якщо не відчуваю її внутрішньої краси.

Василеві Микитовичу було вже під сорок, а мені минав тільки шістнадцятий. Зараз, оглядаючись на своє минуле, пробую тверезо оцінити, що сталося в той вечір: я побачила Василя саме тоді, коли в дівчині зароджується потреба кохання, а він був саме в тому віці, коли в чоловікові найповніше розквітають його сила, врода і розум.

Я не могла заснути, мене гойдали якісь внутрішні хвилі, щось млосне, солодке і трохи страшне.

А може, я заднім числом приписую собі ті почуття, які прокинулися в мені значно пізніше? Можливо, щось є від цього. Людині важко відшукати початок свого кохання, якщо воно було єдине у її житті. Здається, воно існувало завжди, мало не від народження. Та добре зосередившись, вивчаючи кожен порух власної душі, я все ж таки мушу сказати: саме тоді я відчула щось зовсім не те, чого шукала в дотиках дядькової руки.

Я завжди ідеалізувала батька. Все те, що якимось було з ним пов'язане, здавалося мені високим, прекрасним. Для мене було великою несподіванкою, що його друг виглядає зовсім не старим, — він сильний, мужній, як і належить бути героєві. Дядько Сашко проти нього виглядав старезним дідом, — мабуть, через свою бороду.

В той час я зачитувалася "Спартак", шукала довкола себе людину, яка була б хоч трохи на нього схожа. Інколи мені здавалося, що на нього схожий наш учитель математики. Він був суворий, вимогливий, я часто перед ним пекла раків. І саме ота суворість викликала мою пошану. Та все ж математик наш не був для мене справжнім героєм, таким, як мій батько.

В образі Василя я побачила одночасно і риси Спартака, і риси батька, якого у власній уяві ставила поруч із цим відважним полководцем.

Звісно, до справжнього кохання було ще далеко, я тоді ще навіть не уявляла, як воно виглядає. То був невиразний трепет дівочої душі, передчуття чогось великого, незвичайного.

Треба сказати, що ті роки, які я прожила в дядька, були для мене доброю школою. Мені легко було вчитися, бо дядько разом зі мною всю шкільну програму повторював. Де й коли він здобув освіту, я цього не знаю. Закінчив чотири класи церковноприходської школи, але знав стільки, що мої вчителі не соромились до нього на пораду приходити. Був книголюбом, інколи до ранку зачитувався. Саме тоді і я книжки полюбила.

Тим часом за столом тривала розмова про колгосп, про індустріалізацію та про ту загрозу, котра висіла над народом нашим.

Ось я почула голос дядька:

— Колись люди природу інакше побачать. Не так, як зараз, — дядько, видно, висловлював якусь свою потаємну мрію, тому кожне слово

супроводжувалося паузами. — Зараз ми як на неї дивимося? Беремо від неї те, що нам потрібно. Житло, одяг, їжу... Ну, скажімо, взяли. А далі?..

— Що ж далі? — здивовано запитав Василь. — Добробут людський поліпшувати. Щоб кожному за потребою.

— Е-е, брат! Може, кожному по літаку видаси? Потреби ж не однакові.

Вони знов помовчали. Василь трохи нахилився — і я побачила його обличчя, освітлене жаром від печі. Мені здалося, що він роздумував про щось велике, докорінне.

— Ти що, в комунізм не віриш? — нарешті кинув він суворо.

— Не поспішай. Я ось про що кажу, — уточнив дядько. — Є різні люди. Одні, брат, люблять природу, другі... Себе в природі. Тільки себе...

Такий людині всього замало. Золоту гору для неї споруди — мало!.. А мені, наприклад, цієї хати досить... Бо що ж мені в хаті робити? Тільки виспатись... Усі мої багатства там — на полі, під сонечком та під хмарами. Я цей світ, Василю, ні на які палати не проміняю. Вся душа моя тут... Вийдеш, брат, уранці, оглянешся... Світе мій! Чого ж ото люди за якісь багатства б'ються? Діаманти, золото... Все ж це мертве. Або, скажімо, особиста влада... Хіба у мене влади немає? Мене земля слухається. Який же король зі мною змагатися годен?.. Для мене, брат, справжній король той, хто землю наскрізь бачить. Але такі тепер не в пошані. Начальство правди боїться.

— Знаєш, друже, — приглушеним голосом заговорив Василь. — Чим довше тебе слухаю, тим більше переконуюсь, що ти чимось дуже невдоволений. Ніби тебе щось палить зсередини.

— А тебе не палить? Я кажу про голодомор, який...

— Те вже минулося й не повернеться ніколи.

— Може повернутися, Василю. Великий, дуже великий гріх вчинила влада перед природою. Або перед Богом. Це, власне, однаково.

— Що ж то за гріх, Олександрє?

— Ти можеш уявити людину, яка відрубує собі ногу, аби зварити її, ну, щоб погамувати голод? — Василь мовчав, тим часом дядько Сашко продовжував. — А ми це робимо, друже. Так ми свої заводи будуємо. За рахунок самоїдства. Сільське господарство руйнуємо, заводи майструємо. А земля, брат, цього нам не простить.

— Земля — що? Аби люди простили.

— Ні, Василю. Все навпаки. Якщо людям роти позамикати, через покоління вони вже забудуть про голодомор. А земля пам'ятатиме. І прийде такий час, коли вона скаже: годі, більше не дам. Бо ви вже й мене з'їли. Знаєш, Василю, що тут найстрашніше? Те, що селянин перестав бути господарем хліба. Цим ми, брат, Христа розіп'яли. І Богоматір гірко кривдимо — земля свої частки не одержує. Ти ж поглянь: худобу понищили, годувати її нічим... Скажи, ти в літню спеку коров'ячого кізяка

зрушував з місця?

— Звичайно. Але в тебе все згромадилося до однієї купи — і Христос, і Богородиця, й коров'ячі кізяки.

— То, мабуть, бачив: під ним завжди є волога. А чому? Бо він живий

— отой кізяк. І землю він робить живою... Зверни увагу: Богородиця куди свою дитину поклала? До ясел. Гадаєш, це випадково? Через ясла вона й сама поживу дістає. Син годує матір.

Василь засміявся.

— Ти ще більший безбожник, ніж я, Олександрє. Замість церкви хлів освячуєш.

— Між іншим, наші предки так і робили. Ні, я не кличу назад до поганства. Я хочу, щоб не забували Сковороду, який повчав: у Євангеліях символи закладені, а в них сховані закони природи, до яких люди вже колись доходили.

— Я — марксист, Олександрє. Маркс каже: землю ніхто не створював — отож вона жодною вартістю не володіє. Вартості створює тільки людська праця.

— Відповів би я тобі на це, Василю, але... Одне скажу: твій Маркс не від Бога.

Василь тоді гостював у дядька Сашка десь близько місяця. Пригадую, наступного вечора всі ми вийшли в ліс, назбирали березового хмизу, розклали невелике багаття. Василеві захотілося степового, косарського кулешу, з димком. Він готував його сам, не дозволив нам з тіткою навіть картоплі начистити. Жартував, сміявся, розповідав про своє дитинство. Родом він із Житомирщини, любив ліс, добре знався на його таємницях.

— Ти бачив, як череда Дніпро перепливає? — чомусь запитав у нього дядько Сашко.
— Поїдемо в Трипілля, покажу. Є на що подивитися.

Бистрина така, що баржі зносить, а корова пливе. Саму голову видно. У вас, мабуть, і не знають, на що корова здатна.

Я теж цього не знала, хоча від нашого хуторця до Дніпра всього тільки з годину ходьби.

Василь почав розпитувати, з яких причин трипільські корови стають чемпіонками в плаванні. Дядько пояснив, що так тут заведено з часів вавилонських, бо сліди трипільської культури справді ведуть у глибоку старовину — десь близько шести тисяч років. А може, й більше. Вже тоді на високому правому березі Дніпра люди будували житла, розводили худобу, орали ниви. Лівий берег під час повені заливався водою, потім, коли повінь спадала, там підіймалися такі трави, серед яких навіть вершника важко помітити. Отож здавна там, на численних островах, люди випасають худобу, а самі живуть на кручах та пагорбах, куди не сягає дніпровська повінь. Корів удосвіта виганяють на мокрий береговий пісок, вони заходять у воду і, долаючи дніпровські чорторії, пливуть на пасовиська. А надвечір, обтяжені молоком, плавом повертаються до своїх домівок.

Умовилися поїхати якщо не в Трипілля, то хоч на Козинку. Так ще й досі називається рукав Дніпра, який обмиває великий острів.

— А що то у вас за болото? — пробуючи дерев'яною ложкою куліш, запитав Василь. — Тільки й чуєш: болото, на болоті...

— Ой, скільки там пролісків! — захоплено вигукнула тітка Параска, її обличчя відразу ж посвітлішало, мовби з тими пролісками пов'язувалися дорогі спомини.

— На проліски Василь спізнився, — таємниче посміхнувся дядько

Сашко. — А болото... Сонечко, покажи Василеві Микитовичу наш заповідник. Ото завтра й сходіть.

Я потім часто пригадувала цю фразу: "На проліски Василь спізнився". Може, й не було в ній жодного натяку, але мені здалося, що дядько мав на увазі щось таке, про що й думати боязно. Вже значно пізніше я вирішила, що то, мабуть, у дядька з тіткою були свої проліски, а Василь так і не встиг одружитися, — кидала його служба по ведмежих кутках, через те й спізнився. Але в той вечір я надала цій фразі іншого значення. Мені дуже хотілося, щоб Василь мене помітив, бо математик наш зовсім не помічав, я для нього була тільки "уч-ця 9 кл.", але ніяк не більше. Звісно, я думала про те, що Василь значно старший від мене, але мені це байдуже, — ні, навіть добре, дуже добре! — отож нікуди він не спізнився. Просто він має мене за дитину, а мені хотілося, щоб Василь іншим оком на мене глянув. Не така вже я маленька, он Пріська із восьмого заміж вискочила. Правда, вона в шостому два роки сиділа...

Проте слово "заміж" мене лякало, воно було заборонене, як багато інших слів, котрі відомі кожному, але не тільки вимовляти їх не можна, а навіть думати про них не годилося, бо то гріх великий.

Я дуже зраділа, коли дядько Сашко доручив мені повести Василя Микитовича на болото. То таки справді заповідник. Річка, із якої дядько брав воду для своїх плантацій, кілометрів за п'ятнадцять від нас впадала в Дніпро. Влітку її навіть річкою назвати не можна, від неї лишався тільки рівчак, дядькові доводилося споруджувати загати. Але в давнину тут навіть кораблі плавали. Біля нашої школи великий якір стоїть, його знайшли тоді, коли канали для поливання копали. У старовину річка текла не по той бік заплави, де село стоїть, а тут, під лісом, де наші хуторяни картоплю саджають. Іржавими цебриками та діржавими каструлями кожен городець обвішаний. Ніхто й не второпає, що то за сміховинні загорожі, — мовби чаклунство якесь. Так і відповідають хуторяни, коли хтось із киян, заблукавши сюди по гриби, починає допитуватись, що це за чудасія, — так і відповідають: "Чорти з болота ходять". А насправді то від диких кабанів, які встигають вирити картоплю раніше, ніж вона досягає. Спробуй продертися крізь оцю загорожу — бряжчить, деренчить, скрегоче, аж моторошно стає.

Відразу ж за городами і починається той світ первозданний, який болотом у нас називають. Від колишньої річки лишилася стариця, по ній під час дніпровської повені вода аж до нашого хуторця підходить, а вряди-годи навіть деякі хати заливає. То таки справді лихо велике, люди живуть на горищах, потім цілого літа мало, щоб майно та мокрі кутки висушити. А коли повінь спадає, старе річище на численні озера перетворюється. Вода в них зацвітає ряскою, яку дуже качки люблять, але не гадайте,

що то є ознаки гнилизни — під ряскою вода свіжа, джерельна, з неї рибальську юшку варити можна. І такі щуки з отієї ряски викидаються, що по них іще недавно мисливці з дробовиків палили. Тепер це заборонено — і слава Богу.

У глибоких озерах водяться нутрії та видри, а там, де озеро в болото переходить, споруджують свої хатки і дерев'яні греблі бобри. Дикі кабани також здебільшого знаходять притулок навколо озер, бо їхні береги густо позаростали вільхою, ліщиною та молодим березняком. То тут, то там вихопиться із кущів граціозна козуля. Деякі козулі з хуторянами дружать, узимку приходять аж на подвір'я, особливо тоді, коли снігу багато. В такі зими ніхто із хуторян не шкодує для них сіна, і козулі приживаються аж до весни. Одного разу дядько Сашко кілометрів п'ять по глибоких заметах ніс на плечах напівмертву козулю. То був молодий самець, він прожив у нас до весни, а потім часто в гості навідувався. Ми його Вихорцем назвали.

Під кінець червня стежки та дороги поміж озерами висихають, на широких галявинах зацвітають сині півники та дзвіночки, а ближче до соснового лісу землю застилає чебрець. У липні поспівають суніці, їх відрами тут набирають. Про ожину я вже й не кажу — її стільки, що й козуля не продереться. А скільки тут грибів! Та це вже пізніше, під осінь, коли починаються дощі. Оті шампінйони, які вважаються окрасою королівського столу, — дрібні, молоденькі, — тут можна граблями згрібати, особливо там, де колись були тирлища. Попід дубами ховаються так звані білі гриби, хоч насправді вони не білі, голівки в них світло-брунатні. А поміж соснами стільки маслюків, що на них ніхто й уваги не звертає.

Ще й зараз, коли пишуться оці рядки, непролазні хащі, якими поросло старе річище, лишаються незайманими. Тут не побачиш ні порожніх бляшанок, ні брудних газет. Цей райський закуток рятує те, що річище висихає не повністю, машиною його не переїдеш, а містки розраховані лише для підвід.

На той час, про який я розповідаю, головним засобом індивідуального пересування був велосипед. Та й велосипедів тоді було менше, ніж тепер автомашин і мотоциклів. Отож болото наше, — а насправді рідкісний закуток первинної незайманості, — ніхто, окрім хуторян, не відвідував. Тут випасали худобу, косили сіно, інколи якусь галявину зорювали під картоплю. З дикими тваринами жили дружно, тільки й того, що кабанів від картоплі відганяли. Правда, був на хуторі один п'яничка, — його Циганом звали, — то якось він повадився бобрів та нутрій полювати. Але лісники так його віддубасили, що більше ніхто не бачив у його хаті бобрових шкур. Міліцію кликати не хотіли, бо лісники теж із наших хуторян, то й покарали Цигана по-родинному. Всі тут ріднею переплелися...

Наступного ранку я швиденько причепурилася, зодягнула матроску, в якій ходила до школи, і вичікувала біля хати, доки вийде Василь. Та він не поспішав. У хромових чоботях із шпорами, в синьому галіфе та в сітчастій майці вийшов на подвір'я і довго мився під умивальником. Я вперше помітила, що Василь зовсім не високий, але ставний, з добре розвиненими м'язами.

Підлила води в умивальник, подала рушник. Це чомусь його зворушило, він з

вдячністю глянув на мене, а я, мабуть, відразу ж спаленіла, бо почувала себе так, наче сьогодні має статися щось надзвичайне. Погляди наші зустрілися, кухоль у моїй руці затремтів, а Василь, повернувши мені рушника, здивовано запитав:

— Невже ти справді Кирилова?..

Я промовчала, бо не знала, що ховається у цьому запитанні, воно здалося мені беззмістовним. Ну, звісно ж, Кирилова, навіщо таке питати?

Василь тим часом поклав зубну щітку в футляр, вимив бритву та помазок і повернувся в хату. Незабаром вийшов звідти в гімнастерці з великою зіркою на правому рукаві та в зеленому кашкеті.

— Ніби вчора це було, — промовив він чи то до мене, чи до самого себе. — Швидко роки біжать. А сестричка твоя... Вона з матір'ю?

— З матір'ю, — відгукнулася я.

— Бач, виросла... Ну, то ходімо. Покажи мені царство бобрине.

Роса ще не висохла, і кожна краплина сліпила очі, серед вільх та ясенів лежали сонячні плями, вони гойдалися разом із деревами, а враження було таке, що то земля гойдається під ногами. Це відповідало моему настроєві, бо йшла я зараз не по землі, а десь по хмарах. Тож не дивно, що земля гойдається.

— Тобі ще два роки вчитися? — запитав Василь.

— Два, — повторила я, ступаючи на жердини, що були перекинуті через струмок.

— А тоді куди?

— Що? — не тямлячи, перепитала я.

— Куди потім?..

Я мріяла про медичний, але зараз, похитуючись на жердинах, не могла зібратися з думками, через те й відповіла:

— Не знаю.

Відкрилася велика прямокутна галявина, на якій паслися корови. Звідусюди її обступали високі вільхи, ясени та верби. Я давно догадувалася, що галявина ця створена не природою, а людськими руками. Хтось, мабуть, викорчував ліс, вирив глибокі рови, а весняна вода довершила справу, і тепер у бездоганному прямокутнику росла шовковиста трава.

— Тут хтось жив, — зауважив Василь. — Чиєсь обійстя.

Проте жодних ознак житла не було й близько. Корови, які тут паслися, належали, мабуть, підгорянам.

Обійстя було залите сонцем. Після темних хащів, якими нам щойно довелося продиратися, сонце боляче сліпило очі. Пахло деревієм і татарським зіллям.

— Дивне відчуття, — промовив Василь. — Якось мені тоскно завжди, коли покинуте житло бачу. Тут житла немає, але колись було. Навіть не житло, а ціла фортеця. Давно колись, дуже давно. Може, в часи Ярослава.

Я рано почала задумуватись про властивості того невідомого, невловимого явища природи, яке люди називають часом. А може, то не явище? Може, то середовище на

зразок океану? Ми підіймаємося на його хвилях, і самі — тільки його хвилі. Рух свій відраховуємо не од вічності, а лише від поверхні таємничого океану, від його постійного рівня. І коли я так подумала, мені здалося, що Василь уже досяг вершини, а я ще десь унизу, мене тільки жене вгору. Але хвиля котиться, вона вже перекинула Василя по той бік гребеня, мені його ніколи не наздогнати.

І тоді мені стало страшно. Прогою хвилину, Василь поїде, так і не дізнавшись, що ми могли подолати цю неблаганну хвилю — треба тільки зробити крок їй навстріч, подати одне одному руки. Нехай тоді кидає хвиля, вона нас не розлучить. Просто немає ніякої різниці в роках, та й годі!..

І я наважилась. Піймала його руку, повела за вільхи. Але Василь не надав цьому жестові ніякого значення — не знав, мабуть, як не просто для мене взяти його за руку. Я була певна, що цей вчинок скаже йому все, бо рука моя паленіла, по ній підіймалося до серця щось гаряче, бурхливе.

Може, це й була піна того океану, який ми називаємо часом? Бо кажемо ж ми про дівчину: вже на порі. І саме так я тоді себе відчувала: вже на порі!..

— Чого ти тремтиш? — несподівано запитав Василь. — Може, кабанів боїшся?..

Я промовчала, випустила його руку, пішла попереду, а він трохи відстав. Ішли ми за вільхи тому, що саме там я колись бачила велику греблю, споруджену бобрами.

За вільхами є залишки старого, розмитого повинню рову, який оточував покинуте обійстя. Раніше це для мене було тільки болото, а тепер я побачила, що то таки справді заболочений рів. Саме тут селилися бобри. Коли сюди приходила повінь, високі вільхи, які виструнчилися посеред течії, не дозволяли воді розмивати їхні будиночки.

— Прекрасні інженери! — вигукнув Василь, помітивши велике дерево, яке було повалене бобрами так, що його вершина залягла поміж двох

інших дерев. Ці дерева стояли майже у воді, на крихтному острівку, вони своїми стовбурами надійно тримали вершину поваленого. На березі можна було помітити гострий пень, що за формою нагадував цукрову голову.

То бобри своїми зубами так перегризають дерева.

— Не розумію! — дивувався Василь. — Як вони вираховували, куди має впасти дерево? Для цього ж треба знати вищу математику!..

Розрахунок справді був дивовижний. Серед десятків ясенів слід було обрати саме той, який ляже туди, куди треба. Якби це хотіли зробити лісники, то, мабуть, не досягли б такої точності.

Повалене дерево та ті, що стояли на крихтному острівку, були основою довгої греблі, що перетинала заболочений рів. Їжакувато стирчало паліччя, яке, здавалося, було складене безладно, але спробуй висмикнути хоч одну гілочку! Вони так міцно припасовані одна до одної, що повінь не руйнує будиночків.

Та самих бобрів ми поки що не бачили. Лише цибаті черногузи походжали між осокою, час від часу занурюючи широкі дзьоби у болотяну воду.

Чого ж я ждала від себе, від Василя та від оцих черногузів? Щось мало статися, але я не знала, що саме. Може, слово якесь буде сказано, — таке слово, що потім

захочеться цілий світ обійти, аби знову його почути? Але Василь не подавав жодної надії на чарівне слово. Тримався буденно, всі його захоплення були адресовані то інженерним здібностям бобрів, то деревам, які несподівано для нього виявлялися ліщиною. Він щиро дивувався, запевняючи мене, що ліщина ніде не буває деревом, скрізь росте кущами, а тут, бач, справжнісінькі велетні!

Його слова продиралися до моєї свідомості так, як нам доводилось продиратися через хащі. Я ждала такого слова, яке б спалахнуло блискавкою, а всі вони були схожі на летючий тополиний пух. Та я вгадувала, що десь під ними є той Василь, з яким можна розмовляти про все на світі — і про природу, і про кохання.

Довго ми просиділи на старовинному обійсті, сподіваючись побачити хоч одного бобра. Та всі вони вдень ховаються по своїх хатках, на роботу виходять лише вночі. Час від часу ми помічали, що ряска, яка лежала на воді суцільною пеленою, то тут, то там кимось була розсунута, але хто це робив — щуки чи бобри — встановити нам не вдалося.

Раптом серед ліщини почулося жалісне скавучання. Нерви в мене були напружені, я здригнулася, ніби десь поруч заревів лев. Василь мимоволі взяв мене за лікоть, стурбовано запитав:

— Чого ти, Соню?..

Я схопилася на ноги, відійшла на-кілька кроків. Почула за своєю спиною кроки Василя.

— А ти вже незабаром дорослою станеш.

Він сказав ці слова ніжно, з доброю посмішкою, але вони чомусь дуже мене образили. Мабуть, тому, що я вважала себе дорослою, а Василь цього не бажав помічати. Зірвалася з місця й побігла. Серед кущів ліщини припала обличчям до стовбура якогось дерева і дала волю сльозам. Ні, не Василь спізнився — спізнилася я! Спізнилася власним народженням. Для нього я ще тільки дитина, яка нічого не тямить, не вміє навіть двох слів докупити зв'язати. Бо так воно й було: як тільки він щось запитає, я відразу ж паленію, не здатна губами ворухнути.

Підійшов Василь. Вигляд у нього був заклопотаний, надміру серйозний.

— Я тебе образив?

— Ні...

— Чого ж ти плачеш?

Мене мовби щось штовхнуло із глибини грудей, я відчувала, що зараз усе йому зможу сказати. Рвучко обернулася. В моїх очах стояли сльози, Василеве обличчя розпливлося, заволокло туманом. Я підвела руку, щоб витерти очі, і лише в цю мить помітила: немає окулярів. Мабуть, я їх загубила тоді, коли бігла по травах.

Тепер я вже не соромилася плакати — була для цього поважна причина.

— Оку-у... Оку-ляри, — хлипала я, впавши головою йому на груди.

Мабуть, Василь тоді все ж таки про щось догадався. Був стриманий, але ніжний. Пізніше, коли ми побралися, він признався, що був дуже вдячний мені за вияв цієї щирості. Гадав, що це лише дитяче захоплення, нетривале, скороминуще, але йому

було радісно від усвідомлення, що не все в нього позаду, — ще, мабуть, є стежки росяні та проліски весняні. Треба тільки не прогавити, бо вже небагато їх лишилося. Зі мною він оті стежки не пов'язував, бо таки справді мав мене за дитину.

Взяв мене долонями за щоки, вдивлявся в обличчя, а я покірно, безпорадно кліпала повіками. Зблизька я добре бачила. Його очі світилися веселим лукавством, комірець гімнастерки був розстебнутий, волосся скуйовджене. Кашкета він, мабуть, залишив там, де ми сиділи.

— А ти зовсім інша без окулярів. Очі в тебе добрі, гарна вдача вгадується. В окулярах ти колючою здаєшся.

Він потім не раз мені це казав, я ставилася до його слів спокійно, вони мене не засмучували. Але в ті хвилини краще б він цього не казав!..

Тим часом жалісне скавучання повторилося. Я не помітила, як зник Василь, та незабаром він повернувся, тримаючи біля ордена (за Хасан, здається) руде цуценя. На шиї цуценяти був туго зав'язаний мотузок, що своїм довгим кінцем звисав Василеві під ноги. Василь сердито чортихався. Ми рушили туди, де залишився його кашкет. Для цього треба було обминати корів, що паслися на галявині.

Та ось із-за кущів вийшла дівчина з довгою лозиною. Без окулярів я бачила погано, але ж помітила, що дівчина наближається до нас з якимось наміром. Вона була старша від мене, важка коса звисала до пояса, ноги босі, припорошені жовтим ромашковим пилком. Синя ситцева блузка на ній пошита так, як колись носили курсистки. Тоді моди приходили в наші села з великим запізненням. Доньки брали їх від матерів, а матері радили те, що було модним за часів їхньої молодості. Самі вони не мали змоги так виряджатися, то нехай хоч діти будуть схожі на "благородних".

Дівчина підійшла до Василя й похмуро запитала:

— Хто вас просив цуценя відв'язувати?

— Хіба це ваше? — перепитав Василь, задоволений з того, що так швидко відшукалась господиня. — Я не знав, що це ваше. Думав, то знічев'я хтось прив'язав. А тут місця безлюдні, скапуститься псина сердешна. Бач, симпатыга який!.. Ну, раз ваше, то, будь ласка, беріть.

— Не знічев'я, а так треба. Ото прив'яжіть там, де воно було. Бо пограється, та й випустите, а воно знов прибіжить. Я вже прив'язувала, але тут вештаються всякі...

При цих словах Василеве обличчя налилось кров'ю, але він умів ховати свою розгніваність.

— То ви хочете, щоб воно з голоду загинуло?

— Може, здохне. А може, звірина яка поласує. Сучка наша аж п'ятеро привела.

Дівчина навіть не догадувалася, що її незворушна мова здатна когось обурити. Те, про що вона казала, здавалося їй цілком природним.

Василь мовчки відвернувся, не глянувши більше на дівчину, і ми пішли своєю дорогою.

— Ви ж не випускайте! — крикнула вона навздогінці.

— Кам'яне серце в неї, — якось гірко, з неприхованим смутком, зауважив Василь, коли ми вже поверталися додому.

Більше ми про неї не згадували. Згадали вже після війни, коли застали її на садибі лісника Макара в ролі самоправної господині. Під час окупації народила двох дітей — Ганнусю та Якова. Макара німці повісили, бо виявилось, що він потай допомагав партизанам. Справжнього її імені хуторяни мовби й не знали — залишилася вона Макарихою.

Лісного весілля вже я не застала — в інституті вчилася, жила в гуртожитку. Отож я й не помітила, коли саме в нашому хуторці з'явилася недобра господиня рудого Кудлая, якого ми з Василем від голодної смерті врятували.

Макара повісили там, де тепер трансформаторна будка стоїть. Кажуть, молода Макариха з двома дітками на руках кидалася на німців, мов розлючена вовчиця, зубами ладна була ворогів шматувати і такі прокльони виголошувала, що її також ледве не пристрелили. Лаяла вона німців простовіч, аж доки їх наші не вигнали. Вийде, було, на подвір'я, стане біля воріт і "хрестить" кожного такими матюками, яких і мужики ніколи не чули. Довго їй потім ота відвага свавільна була захистом від розплати за недобрі вчинки. Комусь іншому хуторяни нізащо б їх не пробачили, а Макарисі, бач, миналося.

Вчилася я в медичному, всі вільні вечори просиджувала в академічній бібліотеці. Серед іншого студіювала також філософію.

Василь, як і раніше, листувався з дядьком. Дядько, привозячи мені в гуртожиток сало та картоплю, прихоплював і ці листи. Майже в кожному з них Василь запитував про мене. Тоді я й сама наважилася йому написати. Так почалося наше листування, яке увірвала тільки війна.

Ні, я не писала Василеві про свої почуття, та мої потаємні мрії поміж рядків читалися. Василь зберіг ці листи. Те, що я найбільше ховала, проступає на кожній сторінці. А його листи справді були стримані. Вони також збереглися.

Я писала Василеві:

"У нас так гарно цвітуть каштани! Ви обіцяли приїхати на їхнє цвітіння, але де ж Ви?.. Хоч розкажіть, як Ви там живете, Василю Микитовичу! А може, все ж таки приїдете?"

Василь цієї весни не приїхав. А наступне цвітіння каштанів у Києві зустрічали німці.

IV. ДЯДЬКОВА "ХВОРОБА"

Та перш ніж перейти до розповіді про події воєнних років, мушу хоч побіжно розказати про дядькову "хворобу". Було це, здається, у травні 1941 року. Приїхавши до дядька на вихідний, я застала його дуже схвильованим. Він ходив по хаті, розмахував газетою і, показуючи на портрет людини з типовим селянським обличчям, вигукував:

— Ось він, бачите?.. Всі, брат, наполеони, скільки їх було, нігтя його не варті!

Я взяла газету, перебігла очима нарис про якогось завідувача хати-лабораторії, але нічого незвичайного там не побачила. Минулого року семенівська хата-лабораторія зібрала на двох гектарах рекордний врожай пшениці. Тоді багато писали про рекорди,

ми звикли до цього, а тут взагалі якась мізерія — всього на два гектари! Я не розуміла дядькових захоплень.

— Як? — обурювався він, жмакаючи в кулаці сиву бороду. — Сто одинадцять центнерів з га!* Такого люди зроду-віку не бачили.

Тітка Параска вивела мене на подвір'я, занепокоєно сказала:

— Хворий він. Як побачив оту газету, відразу ж памороки йому забило. Цілу ніч уві сні кидався.

У хворобу я не повірила і сказала про це тітці. Не могла второпати, що його так схвилювало. Дядькові були властиві такі несподівані повороти думки, що спершу слід, мабуть, перечекати збудження, вислухати його, а тоді вже щось висновувати.

Найперше, що я встановила, — особу рекордсмена. Це був не хтось інший, а Карпо Трохимович Осадчий — той самий друг дядька Сашка який бачив у пшеничному зерні Святу Трійцю. Вони, виявляється, вже давно дружили — іще з часів доколгоспних. І Осадчий бував на плантаціях дядькових, і дядько Сашко також їздив до Семенівки. Та ось, бач, місяців десять не поспілкувалися — і отаке диво Карпо Трохимович вчинив!

Пригадую, ми тоді пробалакали з дядьком мало не до ранку. Спершу сиділи під яблунею, що п'янила мене пахощами цвітіння, потім перейшли до грубки, яка стояла під високою грушею. Влітку, щоб не топити піч, тітка Параска куховарила на цій грубці. Над нею був споруджений дашок, під яким можна сховатися від дощу. Саме почало накрапати. Ми сиділи біля пригаслого жару, що залишився в грубці. Тітка Параска, трохи заспокоївшись, вклалася спати.

Дядько Сашко пояснював:

— Ну, що ти, брат? Ти ж у мене розумненька... Тут вивіряються можливості злаків. Уявляєш, Сонечко?.. Це ж у десять разів більше, ніж наш середній врожай. Ану, брат, уяви: замість однієї паляниці — десять!

Довго він говорив про любов до землі та про те, що без такої любові люди не лише хліба не матимуть, а взагалі перестануть людьми бути. Як можна любити народ, Батьківщину, коли ти землі не любиш? Тоді вже ти не людина, а колос порожній...

— Ось побачиш, Соню, це сам Христос прийшов. Я не Карпа так називаю — Христос тільки ногу на його ділянку поставив. Отже, він уже на землі, це ясно.

Відтак дядько почав пояснювати, що олександрійські гностики, які брали участь у створенні Євангелій, бачили другий прихід Христа саме з тому, що на землі буде багато пшениці.

— Карпів рекорд — це тільки натяк. Ще багато лиха на людей впаде: і війни, й нестатки, і голод. А десь наприкінці століття Христове воїнство переможе. І це вже навіки.

Я наважилася запитати:

— Ну, а такий Христос... Що не в зернині живе, а по землі ходить...

Христос як Боголюдина — він був?

*Такий урожай справді був. Див. БСЄ, т.35, с. 373 (Примітка автора).

— Я так про це думаю. Був Ісус — великий проповідник, якого справді Бог на землю послав... Ну, словом, так, як про це в Євангеліях написано... Був, Соню, був... А тому, що він себе в хлібі бачив... Пригадуєш: ви плоть мою їсте... Творці Євангелій усю гностичну символіку на його живий образ наклали... То є небесна містерія, Сонечко. Свята містерія.

Вранці дядько Сашко сів на велосипеда й поїхав до Семенівки. А коли я наступного разу до нього завітала, в хаті сидів той самий чоловік, чий портрет я в "Правдѣ" бачила. Йому було близько п'ятдесяти. Сиві козацькі вуса поруділи від тютюну, який Карпо Трохимович не кутив, а нюхав, набиваючи цим зіллям широкі ніздрі так, як хтось інший набиває люльку.

Либонь, я не зумію повною мірою передати враження, яке справила на мене ця людина. Якщо мовити двома словами, то це виглядатиме так: мудре здоров'я. То було здоров'я тіла і душі, яке властиве тим людям, котрі твердо знають, для чого вони живуть на світі. Неквапливі рухи, статечна хода, сократівська посмішка. Слова вимовляються якось навромацки — так, щоб одразу ж відчувати, чи ти здатний сприйняти мовлене.

Якщо ж ти зайнятий іншими думками, тебе, звісно, не засудять (кожному своє!), але й слів на тебе витратити не варто.

Та якби дядько Сашко не був тим співбесідником, котрий уміє слухати й шанувати сказане, Карпо Трохимович до нього б не заїхав. А то, бач, їздив до якогось професора в Київ, а на зворотному шляху завернув до нашого хуторця.

Карпо Трохимович походив із тих культурних господарів, яких іще до революції земські власті відзначали нагородами. Щоправда, був він тоді молодий, але його батько, Трохим Осадчий, своїми врожаями прославився на всю губернію. Імперіалістична війна, громадянська — все це не дозволило синові здобути вищу освіту. Проте він, як і дядько Сашко, зумів самотужки надолужити втрачене. Почувалося, що Осадчий досить вільно орієнтується у світовій історії та філософії.

Карпо Трохимович одним із перших заснував хату-лабораторію. Було всякого — що там казати? Часом не дуже прислухалися до його порад. І все ж Осадчий з року в рік робив свою справу.

З того, про що розмовляли дядько Сашко й Осадчий, я зрозуміла таке. Поле — це живий організм. А живий організм — це не річ, не об'єкт, це — процес. То вже моя мова, лікарська. Так скаже про наш організм кожен лікар, кожен біолог. І ось диво: Осадчий так само говорив про землю! Як і наш організм, поле сьогодні зовсім не те, яким було вчора — воно обмінюється з рослинами, з хмарами, з Сонцем. І з людьми, звичайно. Все в ньому тече: одне вмирає, інше народжується. Що відмерло, що народилось? Не знаючи цього, не можна бути справжнім хліборобом...

Таке ставлення до землі мене глибоко вразило.

— Земля трудиться, виробляє, — пояснював Карпо Трохимович. — Те, що трудиться... Як його мертвим назвати?

— А верстат? — запитував дядько Сашко. — Або локомотив. Вони ж бо теж

трудяться.

Напевне, дядько запитував лише для того, щоб гість повніше висловив свої погляди. Так я зрозуміла його запитання.

— Трудиться не верстат, а людина біля верстата. А земля... Ні, з машиною її порівнювати не можна. Земля й без нас родить. Хай не так, як ми хочемо, але ж родить. А локомотив... Без людини він мертвий.

Осадчий заговорив про те, як виникають пустелі: їх створює людина. Жодна жива істота не здатна діяти на змертвіння землі. Жодна, окрім людини. А чому? Тому, що людина навчилася відбирати в неї енергію. Здебільшого вона робить це дуже нерозумно. Скажімо, як виникла Сахара? Єгипетські фараони зганяли людей із усієї Африки, щоб споруджувати велетенські піраміди. Сотні тисяч рабів упродовж тисячоліть служили єдиній справі: вони мусили своїм кривавим трудом звеличувати мертвих Синів Сонця. Ну що ж, величні споруди стоять і досі, а земля... Вона помирала разом з фараонами. І ось, бач, померла...

Відбувається непомітне для людського ока перенесення енергії від землі до споруд. Будуть це піраміди чи то хмарочоси — байдуже. Енергія на їхнє спорудження все одно черпається із землі. Власне, це перенесення лишається непомітним тому, що вік людський надто короткий. А якби люди щороку брали проби ґрунту й віками зберігали аналізи — вони б це легко помітили. Та люди звикли цінувати лише те, що власними руками витворили. Землю ж творили не вони, через те їм здається, що вона вічна. Як сонце, як зорі. А воно ж не так! Бо тут одразу ж треба запитати: про яку землю ви кажете? Про ту, що хліб родить, чи взагалі про земну кулю? То ж різні речі...

Чим більше люди будують, тим більше енергії вони відбирають у гумусу. Оце незнання може дорого коштувати людям. Про це не раз казав Докучаєв. Тому велике будівництво вимагає великих турбот про землю.

— То, виходить, і машини землю поїдають? — скрушно хитав головою дядько Сашко. — Ми хочемо, щоб у нас було більше тракторів. А від них тільки шкода.

— Трактор — не віл, добрива з нього немає, — набиваючи ніздрі тютюном, сказав Осадчий. — Ні добрива, ні м'яса.

— Де ж вихід?..

— Вихід є. Люди, яких звільнив трактор, мусять виготовляти добрива. Та поки що... Земельці нашій терпіти доводиться. Тільки й того, що ножів для неї наготували. Силою хочемо взяти. Ну, ще років десять... Може, двадцять... А потім вона скаже: годі! Все, що в мене було, я вам віддала. Більше взяти нічого.

У словах Карпа Трохимовича я інколи впізнавала слова дядька, але це так і повинно бути, бо вони ж одностайні.

Сумно мені було від цієї розмови. І страшно трохи. Ніколи раніше я про це не чула. Мені здавалося, що земля завжди родила добре. Виявляється, родила тому, що її тепер глибше перевертали, до нутрощів добиралися...

— Не горюйте, — посміхнувся Осадчий. — Не все одразу. Народ терпіти вміє, то й годувальниця наша витерпить. Не завжди так буде. Порохом у світі запахло. Чує мое

серце: велика біда сунеться. Земля мені каже: "Терпітиму, людоньки! Аби ви витерпіли".

Проговорили вони тоді до пізньої ночі. Осадчий навіть ночувати в нас лишився. Мабуть, Карпо Трохимович дещо раніше пояснював дядькові, але вони знов і знов поверталися до небувалого врожаю, — такого справді світ іще не знав! — отож поволі і я почала засвоювати, в чому саме полягав секрет Осадчого.

З першого дня колективізації Карпо Трохимович почав брати проби ґрунту. Деякі аналізи робив сам, у хаті-лабораторії, складніші робилися в лабораторії інституту. Якщо поле — організм, а організм — це процес, то немає жодного року, коли хімічний склад гумусу лишається сталим.

Цікавила Осадчого також кількість дощових черв'яків: це вони, пропускаючи землю через власний стравохід, роблять її родючою. Коли структура ґрунту погіршується, дощовий черв'як вмирає. Тоді знайте: земля також починає вмирати. Мікроби тримають вологу — отож дбайте, щоб вони не гинули.

А коли в гумусі досить органіки — тобто він живий, здоровий — тоді лишається визначити, які мінеральні речовини вибрані з нього попередніми врожаєми.

Отже, все відбувається так само, як і в нашому організмі. Нічого не можна робити без аналізу — ні орати, ні сіяти. Так само, як не можна приписувати дієту, коли невідомо, чого вимагає організм.

Поле складається із клітин, бо немає жодного гектара, де не існували б свої відмінності. Карпові Трохимовичу не під силу брати пробу з кожного гектара, а треба було б! Він мріє про такі часи, коли в колгоспі буде добре обладнана лабораторія — краща, ніж в інституті. О, як це потім окупиться! Та до цього, мабуть, іще далеко...

Поки що свій небувалий врожай він виростив ціною великих зусиль. Деякі добрива доводилося на велосипеді привозити аж із Києва, з інституту. Ну скажімо, мікроелементи. Але яка ж то була пшениця! Очерет, справжнісінький очерет...

Проби ґрунту (за десять років!) Осадчий зберігає так, як лікарі зберігають аналізи крові. Він точно знає, коли і яких добрив земля не отримувала. Знає, скільки загинуло черв'яків та мікробів. У процентах, звичайно. А вони гинуть — гумус поволі виснажується. Багата, дуже багата земля — їй ще жити та й жити! — але глибокі оранки випивають із неї предковічну кров. Це не те, що шкрябати сохою. Тоді у землі слізно просили, а тепер владно вимагають: віддай!

Бувають у людському житті хвилини, коли зненацька приходить осяяння — тоді починаєш усвідомлювати, що тебе оточує, звідки отримуєш життєві сили. Простіше сказати: починаєш розуміти природу. І себе в ній. Відкривається світ, найголовніші зв'язки в ньому — і тоді твоя душа виповнюється чимось високим, хвилюючим. Сонце, земля, люди — все це набуває нових, незнайомих досі якостей, набуває глибокого змісту. Це можна назвати пробудженням серця. Адже й досі ніби все тобі було відомо, але не так, як зараз — одномірно якимось, без душевного трепету.

Саме такі хвилини я тоді пережила. Навіть шкодувала, що вступила до медичного. Думала: чому б не піти лаборанткою до Осадчого?..

Вранці дядько Сашко повів гостя туди, де вирощувались найкращі на Вкраїні помідори. Принаймні Осадчий легко з цим погодився — дядькове господарство дуже йому подобалось. Я також ходила з ними, дослухаючись до їхніх розмов.

Обидва вони мали схильність до філософії, отож їм було про що поговорити.

— Неволья виснажує землю, — наче сам до себе промовляв Осадчий.

— Тільки неволья! От, скажімо, кріпацтво... Де вже селянинові дбати про землю, коли він сам ледве животіє?..

— А колгоспи? — притишено докинув дядько й озирнувся на мене: чи не почула?

Осадчий промовчав — тільки руку поклав на дядькове плече. А потім таки мовив:

— Колись не так буде. Вже не довго чекати. Ну, може, з півстоліття...

Для людини це довго, але для землі... Вона свій вік тисячоліттями лічить.

— І я так само думаю, — погодився дядько.

Не забули згадати навіть про пустелю Гобі, котра вже за людської пам'яті виникла. Незрозуміло, чому це так, але ж виходить, що не кожен народ здатний власне майбутнє вибороти.

Говорили також про нас та про німців. Ми ще дуже молоді, наш розвиток великими природними багатствами забезпечений. Є в нас головне: нетерпимість до будь-якого гніту. Коли дивитися на цю якість через гумус, мов через сонячну призму, то за майбутнє народу нашого можна не боятися: земля сама підкаже, як йому жити належить. Аби він умів голос її слухати! А німці...

Вони, бач, націлилися Римську імперію перевершити. Отож знову рабство, знову стогін людський. До чого ж це здатне привести, окрім загибелі? То загроза для всього людства.

Так ці сільські сократи розглядали світ, його історію — через гумусний покрив планети. Не знаю, що про те дипломовані філософи скажуть, але мені здається, що вони мали рацію.

Щоправда, я не вважаю себе компетентною судити про це з наукового погляду. Скажу тільки: їхні переконання надовго стали для мене тим, що формувало мій духовний світ.

V. В ГОСПІТАЛІ

В той самий день, коли киян розбудили вибухи німецьких бомб, дядько зайшов до мене в гуртожиток виголений і пострижений. Я впізнала його лише по старому бавовняному піджаку, в якому він ходив на роботу. Важко було повірити, що кремезний, сивобородий дід, який навчав мене любити землю, і цей моложавий чоловік без єдиної зморшки на обличчі — та ж сама людина. Він виглядав молодшим від Василя, та й справді був трохи молодший.

Ми вийшли на вулицю, де товпилося багато киян. Щось особливе, нечуване досі, промовляли людям і старовинна Софія, і хрест у руках князя Володимира, і те каміння біля Золотих воріт, яке закладалося в мури іще за часів Ярослава. Хоч ми не цілком розуміли, що це війна не на життя, а на смерть, — декому здавалося, що бої не вийдуть

за межі прикордонної смуги, — але все довкола в той день обгортало людські душі чимось вічним, наче й саме повітря зберігало в собі пам'ять про татарську навалу.

Я сподівалася почути від дядька якісь напучення, але він розмовляв зі мною так, як розмовляли всі люди.

— Ну, Сонечко... Як же ти? Вам іще нічого не казали?

Ні, нам іще нічого не встигли сказати. Проте всі першокурсниці розуміли, що в них є вибір: або лишатися в інституті, або пройти коротенькі курси медичних сестер. Далі — госпіталь або фронт.

Про це я й розповіла дядькові.

— Фронт? — спинився переді мною дядько, наче бажаючи заступити дорогу, яку я для себе обрала. — Ти при своєму розумі? Не з твоїми очима, дочко. Та й не з твоїми силами. В окопах, брат, не до окулярів. А тягати на собі поранених... Це не для тебе, Сонечко.

Я справді не відзначалася міцним здоров'ям, — мабуть, бабусині катування далися взнаки. Промовчала, бо в ті хвилини остаточного рішення ще не мала.

Через кілька днів ми з тіткою Параскою стояли на пероні, а дядько Сашко у формі піхотного капітана махав нам із теплушки, що цокотіла колесами в напрямі Поста Волинського. То був шлях на Захід...

Плакали молоді дружини та старенькі матері. Плакала й тітка Параска. Для неї дядько Сашко був добрим чоловіком, який ніколи не сказав жодного лихого слова. Тільки там, на пероні, я зрозуміла, що дядько був значно молодший від тітки, — мабуть, через те й відростив бороду.

На курси медсестер я все ж таки пішла, а невдовзі вже працювала у військовому госпіталі. Фронт із далекого став близьким, госпіталь разом з військами покидав Київ.

Не стану описувати того, що добре відомо з інших розповідей про війну. Доля кинула мене далеко від України — в місто Кінешму, Іванівської області.

Як я жила і що робила?

Служила медсестрою в сортувальному відділенні. Приймала поранених. Попередньо їм уже було надано необхідну допомогу у фронтових госпіталях, а звідти санітарні поїзди доставляли всіх у глибокий тил для тривалого лікування. Здебільшого це були тяжко поранені. Обліплені зашкарублим гіпсом, вони лежали на ношах, мов повалені статуї. Стогони та зойки дісталися тим, хто приймав їх у фронтових госпіталях. Тут вони вже не стогнали, трималися тихо й покірно, ніби то були не люди, а тільки матеріал, із якого належало виліпити людей.

Робота в мене була ніби й проста: помити, переодягнути. Та це просто тільки тоді, коли маєш справу з "легкими". А як помити непорушну людину, що від шиї до пояса закована в гіпсові лати?

"Легкі" милися самі. Це переважно бійці, в яких були скалічені руки чи ноги. Почували вони себе непогано, тільки й того, що війна відібрала в них можливість ходити, володіти зброєю. Десь потай не одна жінка молилася, щоб хоч отак повернувся додому її чоловік, — без руки або ж без ноги, але здоровий, повний жаги до життя.

Молоді бійці дуже соромилися нас, медсестер. Ми так звикли до своєї роботи, що голе чоловіче тіло вже не викликало в нас ніяких інших почуттів, крім почуття власного обов'язку. Це здавалося їм неприродним, навіть принизливим. Ота сором'язність, цнотливість вельми засмучували мене. Моя професія передбачала вміння абстрагуватися стосовно статі: є хворий, є пацієнт, і не має значення, хто він — чоловік чи жінка. Ці ж юнаки бачили в нас дівчат, а не медиків. Там, на передовій, кожен із них, мабуть, думав про те, чи пошле йому доля звичайну людську радість, якою ніхто не буває обділений поза окопами? Хто б він не був, а таки знаходить для себе пару. І скільки ж їх загинуло, так ні разу й не звівшись дівочого поцілунку!..

Я намагалася виявляти тактовність, але обов'язок змушував стежити, щоб не змокрила пов'язка, ото ж здебільшого виходило так, що мені доводилось майже силоміць вихоплювати з-під гарячого струменя води забинтовану руку чи ногу.

Одного разу, — влітку 1942 року, — ми приймали велику партію поранених. Серед бійців, що милися під душем, я помітила постать юнака, який забився в куток, боячись навіть ворухнутися. Він стояв спиною до мене, права рука була забинтована. Юнак намагався якомога ретельніше виконати мій наказ, підіймав поранену руку, щоб вона не змокла, але робив це так, що забруднена пов'язка опинялася під струменем води, яка лилась на сусіда. Тоді я підійшла до нього впритул, взяла поранену руку і, підтримуючи її, лагідно сказала:

— Мийтесь, я допоможу.

Юнак, ховаючи обличчя, спробував орудувати милом та мочалкою, але однією рукою робити це було важко, тому я вихопила в нього мочалку й почала намилювати йому спину. Мені чомусь стало його жалко. Може, тому, що плечі в юнака були худі, вузькі, а вся його постать нагадувала скривдженого підлітка, що випадково відбився від домівки й тепер не знає, де знайти притулок.

Раптом я почула знайомий голос:

— Софіє, відійди! Я сам...

Ці слова так мене вразили, що мило вислизнуло із моїх рук. Хлопець на мить обернувся, і я його впізнала. Це був Юрко Смоковський, студент Київського університету, з яким я познайомилася в Академічній бібліотеці. Юрко вчився вже на третьому курсі. Якось він зацікавився книжками, котрі я брала для себе. То були Платон, Арістотель, Галілей. Потім ми не раз засиджувалися допізна в Ботанічному саду, обговорюючи вивчене та прочитане. Він хотів було керувати моєю самоосвітою, та я вважала його керівництво зайвим. Одного разу він спробував навіть поцілувати мене, але я дуже розгнівалася. І то було не дівоче лукавство — я вірила, що Василь незабаром приїде, готувалася зустріти його не дитячим щебетанням, а словами зрілої, дорослої людини.

Та мені все ж таки було цікаво з Юрком. Знав він справді багато, — мабуть, більше, ніж дядько Сашко, — проте всі його знання були звалені до купи, з якої він міг у будь-яку хвилину висмикнути що завгодно, але дошукуватись у цій купі якоїсь певної системи було марно.

Тепер, бач, як звела нас війна!..

Тут я вперше відчула незручність, відразу ж спаленіла, але мусила виявити твердість, — Юрко ж таки поранений, іще, чого доброго, занесе в рану інфекцію, почнеться запалення. А може, мені хотілося виявити владу над собою (та, до речі, й над ним), — бо я завжди картала себе за безхарактерність. Не знаю вже, яка пружина в мені спрацювала, але ж я так взялася шкребти Юрка, що він, бідолаха, аж зубами скреготів.

І знов мені стало соромно, коли він, уже помитий, почав зодягати підштаники. Доручивши його літній санітарці, я вийшла.

Зустрівшись у палаті, ніякої незручності ми вже не відчували. Він поцілував мене, як сестру, і я вдячна була йому за цей поцілунок.

Виявилося, що Юрко — молодший політрук, йому відірвало три пальці на правій руці, отже про повернення на фронт не могло бути й мови.

Треба сказати, що наш комісар охоче користувався допомогою легко поранених політруків. У госпіталі був лише один штатний пропагандист, який цілоденно ходив по палатах, розповідаючи бійцям про міжнародні події. Крім того, на його обов'язку лежало приймання партійних квитків та цінностей від поранених, що прибули в госпіталь. Цілком природно, що ця людина не могла з усім упоратися.

Отож десь через тиждень Юрка перевели до палати для легко поранених командирів. Лікарі часом дозволяли їм зодягати форму й вільно прогулюватися по місту.

Старший політрук Моргунов — комісар госпіталю — був колись газетярем. Юрко сподобався йому гострим розумом, ґрунтовною освітою та отими якостями, які робили Смоковського незмінним членом комсомольського комітету іще там, в університеті. Моргунов подав рапорт до політвідділу так званого Евакуаційного Пункту з проханням затвердити в штаті ще одного пропагандиста, а Юрко тим часом почав виконувати ці обов'язки.

Нам довелося разом чергувати в сортувальному відділенні — я наглядала за санітарною обробкою, а Юрко приймав документи й цінності. Власне, особливих цінностей майже не траплялося, — здебільшого це були годинники, — але грошей дехто з офіцерів мав чимало. Звісно, не кожної ночі прибував санітарний поїзд, у нас було досить часу і для перепочинку, і для продовження тих філософських суперечок, які почались іще в Ботанічному. Санітарки спали на ношах десь у душовій, а ми з Юрком пильнували телефон, бо кожної хвилини міг прибути ешелон з пораненими.

— Дивуюся тобі, — сказав якось Юрко. — Ти, часом, не знаєш, який у тебе альфаритм?

Його ліва рука лежала на моїй долоні, поранену руку він сховав під стіл. Дівчата вважали Юрка вродливим. Може, це й правда, він володів тією вродою, яку можна назвати шляхетною. Але було в ній щось таке, що більше пасувало дівчині, аніж юнакові. Особливо це впадало в око в ті суворі часи, коли суспільство значно різкіше ділилося на чоловіків і жінок, ніж у дні миру.

— Альфа-ритм? — розгублено перепитала я, напружуючи пам'ять. Мені було трохи соромно, я не знала, що це, власне, означає. Правда, щось ніби ворухилося в пам'яті, але я була непевна, що зумію відповісти правильно.

— Пульсація біострумів мозку, — пояснив Юрко з посмішкою. — Виявляється, люди мають сім видів альфа-ритму. Дивно, правда?..

— Ну, то що? — насторожилась я, не розуміючи, що ховається за цією балаканиною.

— Чого так дивишся?.. До речі, в цій хустці, з хрестом, ти нагадуєш черницю. Хочеш, я подарую тобі люстерко?

— Навіщо?

— Щоб ти хоч раз глянула на себе. Ти дуже вродлива!.. Він поклав мою руку собі на груди, і я її не відірвала. В цю мить я навіть не звернула уваги на оту його звичку похизуватися власною освіченістю.

До речі, я не від Юрка вперше почула, що з таким характером, як у мене, раніше в монастир ішли. Так жартома казав дядько Сашко. Я й справді потім почала роздумувати про себе, спостерігала інших дівчат. Висновок був невтішний. Я — не дівчина, а якась позастатева істота, таких чоловіки не люблять. Саме цим я й пояснювала надмірну стриманість Василя в його листуванні зі мною.

Кілька слів про Василя. Комісар мені підказав, що слід написати в Головне Політичне Управління, там дадуть номер його польової пошти. Я отак і зробила. Невдовзі прийшла відповідь, номер пошти я одержала і майже щотижня писала листи Василеві, але вони мовби у воду падали. Жоден із них не повернувся назад. Що ж це мало означати? Тільки одне: адресат їх одержував, але відповідати не бажав. Я катувала себе докорами, бо в перших двох листах дала волю своїм почуттям, недвозначно висловивши те, що раніше приховувала. Просто написала, що люблю. І жодного слова у відповідь!..

Лишилось змиритися з тим, що у Василя є вибір без мене.

Вся Правобережна Україна була окупована, про рідних я нічого не знала. А найрідніша людина — дядько Сашко — також загубилася в кривавому вирі війни.

Отож сталося так, що Юрко був тепер для мене єдиною людиною, яка пов'язувала всі мої думки й почуття з тим високим і добрим, чим я жила до війни. Мабуть, і він відчував те ж саме. Ми згадували Київ, нашу світлу академку, Ботанічний сад та нескінченні суперечки про поезію і філософію.

Для мене було дуже дорогим те, що з Юрком можна розмовляти на ці теми де завгодно і скільки завгодно. Тепер, мабуть, зрозуміло, чому я, не вирвала руки, коли Юрко поклав її собі на груди. Мені було тепло від цієї ніжності. Я дивилася в його подівочому гарне обличчя, знаходячи те, чого в ньому не було, — риси чоловічої твердості, мужності. Мені хотілося їх побачити, і я себе переконала, що справді бачу. Я картала себе: ти, Софіє, вважаєш його пестуном, маминим сином, що наковтався книжок, а чому не придивишся до величі духу в цьому фізично слабенькому хлопцеві?

Такому, як Юрко, стократ важче пристосуватися до фронтового побуту, ніж людям загартованим, а він, бач, комсоргом батальйону був, — хіба ж це просто?..

Нікого не дивувала моя дружба з Юрком. Всі знали, що вона виникла не сьогодні — зустрілися друзі по студентській лаві, а на війні таке трапляється не часто. Юрко добре співав, почав створювати гурток самодіяльності. А на його політінформаціях було чути, як дзижчить муха.

Якось я застала його в палаті, коли він розмовляв з пораненими. Не такий він пестун, як мені здавалося. Він умів викликати пошану до себе і красномовством, і твердістю вдачі. Юрко не любив карт, не любив навіть тоді, коли поранені просто перекидалися в "дурня". Коли я зайшла в палату, він саме відбирав карти.

— Ви, товаришу політрук, знаходите для себе розваги, — докоряв поранений командир, — а тут дні місяцями здаються. Все ж таки з "дурником" легше.

Я теж так гадала, але Юрко був невблаганний. В його голосі з'явилися металеві нотки:

— Після війни розважатися будемо. А зараз треба вчитися, як ворога бити. Читайте! Потім обговоримо.

Поклавши на тумбочку якийсь журнал, він твердим кроком вийшов із палати.

Інколи Юрко навідувався до гуртожитку, де жили медсестри. Його присутність наче хмелила дівчат, вони то неприродно сміялися, то змовкали. А він тримався суворо, розмовляв тоном начальника, який уміє піклуватися про підлеглих. І справді, Юрко брав на себе й клопоти, за які його почали шанувати. Одній відпустку допоможе одержати, іншій роздобуде листа за підписом комісара — прохання до сільради потурбуватися про батьків.

Одного разу після нічного чергування Юрко провів мене до гуртожитку. Нікого з дівчат не було, всі пішли на службу. В кімнаті нас жило четверо, моє ліжко стояло в кутку за ширмою. Запросивши Юрка в кімнату, я посадила його біля столу, а сама сховалася за ширму, щоб переодягнутись. І тут мій погляд упав на конверт, завбачливо залишений на подушці. Я розірвала його й скрикнула — то було повідомлення про те, що дядько Сашко пропав безвісти. Так гірко скінчилися мої розшуки!..

Чи варто казати, ким був для мене дядько Сашко? В очах потемніло, застрибали вогненні кільця. Серце стиснулось так, наче хтось ухопив його гарячою п'ятірнею, щоб вирвати з грудей. На обличчі виступив холодний піт, навіть пальці на руках не розгиналися — їх звело судомою. Я хотіла покликати Юрка, але слів не було, сама чула свій голос, розуміла, який він був страшний, та я ніби відразу ж стала німою, могла кричати тільки без слів. Далі нічого не пам'ятаю — мабуть, знепритомніла. А коли отямилась, побачила над собою засмучене Юркове обличчя. Він усе зрозумів, пояснення були зайві.

— Заспокойся, Сонечко, — поклавши руку на моє волосся, шепотів Юрко. — Може, він у партизанах.

Тоді це було єдиною розрадою для людей, які одержували такі повідомлення.

Сонечко!.. Я ніби почула голос дядька, ніби побачила його обличчя. Колись я сказала Юркові, як називав мене дядько Сашко, а він, бач, запам'ятав. Наче промінець у груди мої заглянув, наче сонячний зайчик заблимав у темряві. Боже, що б я робила, якби не Юрко! Добре, що він був поруч і його музичні пальці — пальці лівої руки — перебирали моє волосся. Окуляри з моїх очей він зняв, поклав на підвіконня, але незграбні кирзові чоботи бруднили ковдру. Юрко помітив, що це мене дратує, вийшов за ширму. Я почувала себе дуже зле. Пробачилась перед Юрком, роздягнулася й лягла в ліжку.

Він зайшов для того щоб попроситися. Юркова рука опинилася в моїй руці. Його пальці несміливо ворушилися, і від цього також теплішало на серці. Мабуть, життя не вгасає тому, що зірка в небі відчуває зірку, а людина на землі відчуває людину.

Ми, наче дві кленові насінини, підхоплені вітром, обпалені вогнем і закинуті далеко в поле, аби прорости новим життям.

Я не могла в ці хвилини випустити його руку, бо він був єдиною людиною, яка розуміла мою втрату. Крім нього, міг би це зрозуміти тільки Василь. Мене мучило те, що Василь мовчав, не відповідав на листи. Живий, а мовчить! Тяжкою образою лягало це на мою душу.

І Юрко не пішов. А коли повернулися дівчата, ми вже й не крилися від них, лишилися за ширмою. Наступного дня зняли для себе кімнату з дерев'яними стінами, поточеними шашіллю, і оголосили про свій шлюб.

VI. ЗЛОЧИН

Пригадую теплий літній вечір, коли Юрко, десь роздобувши човна, запросив мене на Волгу. Як і на Дніпрі, правий берег тут високий — саме на ньому стоїть Кінешма, — а лівий низький. Там білили берізки, полум'яніли в червоному сонці вікна заволзьких будиночків. Вода під нами нагадувала розтоплене золото, і душу мою також огортало вечірнє світло, яке все довкола робить близьким і рідним, бо це твій світ, твоя земля, по якій тобі належить пройти тільки один раз. Отож умій не лише сумувати, — умій побачити в червоно-мідяному сонці усмішку самої природи, її добрий настрій, адже ж вона також радіє від самої можливості жити, існувати, променево сміятися у цій воді та у твоїх жилах.

Юрко здавався мені таким вродливим, що я подумала: дурна ти, Софіє! Невже не розумієш, що людська врода — сама тільки врода — це висока цінність? Тобі випало щастя, маєш вродливого друга, який назвав себе твоїм чоловіком. Він і тебе також вважає вродливою, хоч знаєш, що вродою природа тебе обділила, — добре це знаєш. Але Юрко не лише вродливий — він ще й розумний. Чого ж тобі треба для повного щастя? Сумуєш, бо Василь не пише. Та хіба ти одна така в цьому світі? Чи варто сумувати, коли тебе кохає Юрко?..

В той вечір я майже була певна, що забуду Василя, — Юрко допоможе забути. І навіть усе те, що сталося пізніше, не вбило в душі моїй вдячності за цей вечір, за те, що він був, що я також мала у своєму житті хвилини, які можна назвати щасливими. І нині, коли спомини повертають мене до Кінешми, це місто лишається для мене таким, яким

я побачила його в той вечір. Тоді я ще не розуміла, що вдячність моя адресована самій природі.

Юрко не міг гребти двома руками, тому ми сиділи поруч — на кожного по одному веслу.

— Кі-неш-ма, — тихенько скандував Юрко. — О, ні! Всю землю обшукав, тепер кидати? Нема дурних.

— Ти про що?..

— Ген Беатріче стоїть на березі. На ній солдатські чоботи, але вона все одно прекрасна. Бо це ти, Сонечко!.. Стоїть і питає: "Кінешмя"?..

Тобто: кинеш мене?.. А я відповідаю: нема дурних. Всіх чортів у пеклі перетовчу, а тебе зроблю щасливою. Побачиш!..

Ми відкинули весла, завмерли в обіймах, наче справді це була Дантова ріка, бо світ тоді нагадував пекло.

Надійшла осінь. Юркова рука загоїлась, він уже ходив без пов'язки, але з госпіталю його не виписували — комісар сподівався, що політвідділ таки збільшить штат пропагандистів. До того ж, Юрко все одно вже не фронтовик, отож не було ніякого злочину в тім, що лікарі призначали йому так звані фізметоди лікування, без яких можна було обійтись. А Юрко звик вважати себе співробітником госпіталю, та й усі до цього звикли.

Не знаю, як це сталося, але непомітно для себе я все далі відходила від подруг, коло наших друзів перемістилося із госпіталю до театру, що прибув у Кінешму з окупованої території. Артисти жили скрутно — значно гірше, ніж робітники на заводах. Тоді весь тил майже голодував. Не обминула лиха доля й артистів.

Частенько ми влаштовували для них вечірки. Юрко виявляв таку спритність, що я спершу дивувалася, а потім почала з острахом себе питати: звідки це береться? Краби, ікра, американська тушонка, спирт, коньяк, цукерки — все це виставлялося на стіл з такою щедрістю, наче — ні війни, ні голоду.

Мені було приємно, що Юрко нічого не шкодує для друзів. Адже ми з Юрком не знали голоду, госпіталь забезпечувався непогано. А як боляче дивитися, коли відома актриса, улюблениця публіки, ледве стримується, щоб не простягнути руку до тарілки з шинкою раніше, ніж господарі запросять гостей до столу!..

Одного разу, коли гості розійшлися, я запитала в Юрка, яким чином йому вдалося заволодіти скатертю-самобранкою.

Юрко засміявся:

— Украв, Софійко. Зустрівся мені старий чаклун з отакенною бородою. На біса, думаю, йому самобранка? Все одно в могилі згниє. Черв'якам зараз харчів досить. А люди... Бачила, як Астаф'єва хотіла бутерброд сховати?.. Зрозумій, Астаф'єва! Заслужена артистка республіки. Гордість театру...

Юрко був збуджений, я його не розуміла, та згодом він пояснив це простіше:

— Просто витрачаю польові. Чи, може, ти гадаєш, що нам вони пригодяться? В мене дещо лишилося. Якщо на те твоя воля, то я, звісно,

притримаю. Але знаєш, Соню... Ховати окопні гроші... їй-бо, це якось підло. Нас же не на заробітки посилали.

Тоді він майже мене переконав, що справді витрачає окопні гроші. Але я чомусь довго не могла заснути, мене щось непокоїло — мабуть, таки лишалися деякі сумніви, — а Юрко, відчувши це, заговорив про свої почуття до мене.

— Ми знайшли одне одного, Соню. Якщо я втрачу тебе, — загину. І ти загинеш. Правда, Сонечко... Ти не така, як інші жінки. Не всякий чоловік тобі підходить. Ти — Софія! Мудрість...

Мені не сподобався цей каламбур. По-перше, саме ім'я ще не свідчить про мудрість, а, по-друге, я взагалі не люблю таких компліментів. Якщо люди намагаються щось пізнати, зрозуміти, то зовсім не для того, щоб їх за це хтось похвалив. А про чоловіка, якого я могла любити й шанувати, Юрко сказав правду.

Я й сама це знала. Може, це кара моя, що не всякий чоловік мені підходить. Тепер, коли немає Василя, я це особливо гостро відчуваю. Зате є Сергій. І це щастя, велике щастя, що в мене є Сергій!..

Але в ті хвилини я вірила, що ніхто й ніщо мене з Юрком не розлучить. І він вірив так само. Я відчувала, що слова його цілком щирі. Юрко прагнув радості, проганяв мій смуток, і саме тому, напевне, ввів мене в коло друзів, які вміли шанувати радість. Щоб там не діялося в душі, але актор уміє бути веселим, уміє сміятися навіть тоді, коли йому плакати хочеться. А це зараз велике вміння!..

Мабуть, Юрко розумів, що я надто вразлива для тих турбот, котрі випали на мою долю. Мене виснажували страждання, які я бачила довкола себе. Інколи з вечора й до ранку доводилося ходити поміж ношами, де лежали тяжко покалічені люди. І не просто ходити, а бігати, бо всі кличуть сестру — кожному здавалося, що я здатна вгамувати болі, применшити муки. Кликали тихо, жалісно, мовби соромлячись виказувати власну слабкість. Траплялося й таке, що дехто не доживав до ранку.

Все це жорстоко травмувало мене, я кидалася вві сні, вигукувала якісь слова. Юрко приховував це від мене, та інколи питав, що мені снилося. Питав ніби між іншим, але я розуміла, чого він про це питає. Отож дружба з акторами, що були веселими, дотепними людьми, допомагала мені хоч на деякий час відсторонитись від людських страждань, відпочити серцем.

Актори теж полюбили Юрка. Співати в їхній присутності він не наважувався, але інколи його просили читати вірші. Сам він теж писав (і, здається, писав непогано), але власних віршів нікому, крім мене, не показував. Здебільшого читав Блока. Це була не декламація, а сповідь — наче Блок і Юрко були однією особою. Артисти казали, що вони ніколи не чули такого задушевного читання. І це, мабуть, правда. Про "Фауста" я вже згадувала. Всі тоді були приголомшені його незвичайною пам'яттю.

Одного разу в сортувальному відділенні помер лейтенант. Власне, ми його прийняли мертвим. Принаймні так стверджував черговий лікар, який спершу відмовлявся приймати, але фельдшер із санітарного поїзда зумів його умовити. Чомусь мені запам'яталося прізвище лейтенанта — Горбань, родом із Вінниччини. Може, й

запам'ятався саме тому, що лейтенант був моїм земляком. Його документи й гроші санітари передали Юркові. В кабінеті комісара стояв сейф, де зберігалися партквитки й цінності поранених. Але ніхто, крім Юрка, в сейф не заглядав — ця справа цілком лежала на його совісті.

Юрко пішов додому раніше, а я затрималась у відділенні. Завтра в Юрка політінформація, йому треба підготуватися, тому я не образилася на нього за те, що він не зачекав. Я навіть сказала йому, що, можливо, заночую тут, на дивані. Сіявся дрібний, холодний дощ, на вулиці жодного вогника. Взагалі тоді наші міста вночі здавалися мертвими, бо навіть у глибокому тилу доводилося маскувати світло.

Проте я все ж таки зодягнула шинель і пірнула у вологу темряву. Переконана, що Юрко вже спить (була перша година ночі), я сама до себе посміхалася, уявляючи, як здивується він, коли я тихенько роздягнуся й шугну до нього під ковдру. Але зайшовши в сіни, помітила, що крізь щілини в дверях пробивається світло. Значить, Юрко ще не спав. Бажаючи його налякати, рвучко відчинила двері, Юрко стояв спиною до мене. Коли я ступила на поріг, він миттю обернувся, на обличчі промайнув переляк. Це мене не здивувало — цього й домагалася, — тому я безтурботно засміялася. Гадала, Юрко теж засміється, кинесться мене обіймати. Та він розгублено блимав повіками, наче його застали за якоюсь шкодою. У виразі обличчя було щось дитяче, а в лівій руці... Так, у лівій руці він тримав велику паку грошей, які, мабуть, щойно перелічував. Мене збентежили не гроші, а вираз його обличчя — ота винуватість і розгубленість, ба, навіть страх, які не лише не зникли тоді, коли я наблизилась, а охопили все його ество. Юрко, мабуть, хотів опанувати себе, але не міг.

Покалічена права рука повисла в повітрі, наче я збиралася на нього нападати, а він приготувався до захисту.

Якби не це, то я, мабуть, не надала б особливого значення тому, що він робив. Юрко інколи забував покласти в сейф ті гроші, які приймав від поранених. Це, звісно, недобре, але до злочину тут іще далеко. Ми дуже стомлювались, голоси поранених шматували душі, нерви були напружені до краю, отже нічого дивного немає в тім, що Юрко часом повертався додому з кишнями, які роздувались від грошей та документів. Правда, я його за це лаяла — а раптом загубить чийсь партквиток — та Юрко відповідав:

— Свого ж не гублю. Не хвилюйся, партквиток для мене дорожчий від власного життя.

Звісно, я вірила в це, бо як же не вірити? Він був політрук, і цим сказано все. Але чому ж Юрко зараз отак дрижить? Спершу я подумала, що сталося лихо, від якого я його застерігала, — він таки справді щось загубив. Про те, що він загубив чийсь партквиток, мені було страшно й подумати, я відганяла цю думку. Долаючи хвилювання, строго, але зовні спокійно запитала:

— Знов забув покласти в сейф?

Несподівано переляк на його обличчі змінився виразом подиву, наче я підказала йому слушну думку, і він тепер дивувався, що сам до цього не міг додуматись. А ще по

хвилині ним заволоділа якась неприродна веселість.

— О-о, так, Соню, так... Забув. Заморочили мене. Не розумію, навіщо було мерця приймати? У нас і так висока смертність. Ми ж госпіталь, а не поховальна команда.

При цих словах із його горлянки чомусь вихоплювався істеричний регіт, — Юрко сам розумів його неприродність, намагався вгамувати. Помітивши мій засмучений погляд, він одразу ж спохмурнів.

— Давай спати, Софіє. Вже пізно.

Ми полягали в ліжку, але я не спала, бо в серце закралася підозра. Юрко теж не спав, потім таки заснув. Я вислизнула з-під ковдри, босоніж ступила на холодну підлогу, намацала на столі гроші. Хоч гроші в ті роки майже нічого не були варті (в десятки разів доводилося переплачувати), та все ж таки на них дещо можна було купити.

А де ж документи? Вони мають бути десь у кишені.

Обмацала гімнастюрку, штани, проте ніяких документів там не знайшла. Тихенько пройшла в куток, де висіли наші мокрі шинелі. Мені все ще хотілося вірити, що стався прикрий випадок, які траплялися й раніше. Завтра Юрко виправить цю помилку, а надалі я сама буду йому нагадувати, щоб не забував.

Ось пальці мої намацали якісь шкарубкі клаптики. Я загребла їх у жменю й сіла в ліжку, поруч Юрка. Мене пік сором за це обшукування кишень. Те, що я тримала в затиснутому кулаці, спершу здалося мені порваною фотокарткою. Вперше в житті відчула, що я здатна ревнувати. Правда, фотокартка порвана, але чому ж Юрко нічого про неї не сказав?..

Перебираючи в пальцях клаптики, я згодом помітила, що вони не однакові. Є твердіші, ніби з якоїсь обкладинки, а є м'які, схожі на сторінки. Чи може...

Та це ж порваний документ! Наче поруч мене вибухнув котел, і череп мій, м'язи, кожен мій нерв обдало перегрітою парою. Я металася по кімнаті, мов божевільна. Звалила стілець, він загуркотів. Почула сонний голос Юрка:

— Чого ти? Ще рано... Чого ти, Соню?

У темряві побачила його постать — він підвівся, сидить на ліжку. Тоді я намацала вимикач і запалила електрику. На Юрка навіть не глянула — дивилася на червоні клаптики, що лежали на моїй долоні. Червоні й сірі. Місяці, суми, підписи. А ось і прізвище — Горбань. І його розірвана фотокартка...

Це був пошматований партквиток! Юрко не встиг його спалити. Я вже казала, що мені бракувало рішучості. Мабуть, бабуса глибоко загнала в мою підсвідомість те, що люди називають страхом. Власне, це навіть не страх — це якась внутрішня скованість, нездатність подолати в собі щось рабське, принизливе. Ти усвідомлюєш, що воно в тобі живе, ненавидиш себе за це, але позбутися його не можеш.

Я не кинула в обличчя Юркові грізних слів, упала головою на стіл і заплакала. Я ще не знаходила в собі сил для того, щоб зненавидіти Юрка. Та поволі, хвилина за хвилиною, приходило до моєї свідомості розуміння мерзенності його вчинку. Проте хіба

він один, цей вчинок? Тепер мені ясно, звідки Юрко брав гроші для вечірок, де він почував себе меценатом. А може, він робив це заради мене? Може, я сама в цьому винна? Оце відчуття — відчуття власної провини — не дозволяло мені виявити гордість, я могла тільки плакати. Заради мене (який жах!) Юрко обкрадав мерців. Він обирав для цього тих командирів, чия рідня лишилася на окупованій території. Гроші посиляти нікому, вони мимоволі громадилися у великі суми. І тоді, коли помирав командир, Юрко знищував партквиток, а гроші привласнював. Ніхто за ними не прийде — Юрко це знав. Партійність значиться лише в історії хвороби, а вона ляже в архів. Та й хто здатний довести, що тяжко пораненого пограбували саме тут, саме в нашому госпіталі, а не по дорозі в тил?

Я хотіла підвести голову, щоб сказати Юркові ті слова, які, на мій погляд, повинні були воскресити його душу. Хіба ж справа в тім, щоб когось розстріляти? А Юрка, звичайно, розстріляють, варто лише доповісти комісарові. Та, мабуть, не всі ті, кого розстрілюють, зовсім пропащі люди. А Юрко... Боже, як він багато знав! Чому ж він головного не зумів засвоїти — різниці поміж добром і злом?..

Я так і не змогла підвести голову. Мені здавалося, що в череп мій хтось заливає розтоплений свинець. Тим часом я відчула дотик тремтячих пальців — це Юрко опустив руку на моє волосся.

— Не треба, Соню. Не плач... Ти ж знаєш, що я не для себе. Різний фанатизм буває, Соню. Святість червоної книжечки — хіба це не фанатизм? Навіщо книжечка, якщо немає людини?.. Ну, перекреслять, покладуть в архів. Не в медичний, так у партійний. Інше відомство, та й годі. А тут — живі люди... Ти ж знаєш, які це люди. Хіба ж ми на себе витрачали гроші?.. Це ж для людей, Соню.

Та ось на столі, перед моїм обличчям, з'явилася рука, на якій не вистачало пальців. Вона лягла на клаптики порваного партквитка, живі пальці якимось неприродно ворушилися, згрібаючи докупи те, що було для лейтенанта Горбаня символом нової віри. Може, тому, що порушена пропорційність руки, пальці нагадували не людські органи — в них було щось від щупалець. Я дивилася на них якимось безсторонньо, наче це був невідомий біологічний експонат. Мабуть, справді треба бачити не Юрка з його витонченими рисами обличчя, з добрим, відкритим поглядом, у якому вгадується гострий розум, — треба бачити лише його покалічену руку — саму тільки руку! — щоб упала пелена з очей, і тоді ти вочевидь переконаєшся, що перед тобою звичайнісінький... самостріл! Звісно, я не могла цього довести — та й не збиралася доводити — але всім єством відчувала, що це так, не інакше. То була огида до самої себе — до тієї Софії, яка збиралася читати мораль істоті, котру належало негайно розстріляти.

Який же ти складний, світе! Ми шукаємо в тобі Розум, дбаємо про освіту, а цього ж, виявляється, не досить. Можливо, лейтенант Горбань був малописьменною людиною, нічого не тямив у філософії, але душа його була світлою, чистою, зрячою. Кому ж належала душа Юрка?..

Мене щось ніби підкинуло, я встромила босі ноги в мокрі чоботи, зодягнула

шинелю просто на нічну сорочку, вхопила жужмом свою сержантську спідницю, гімнастюрку й, ні слова не промовивши до Юрка, що стояв біля столу в самих трусиках, прожогом вибігла із кімнати.

Мені здавалося, що я зараз такою мірою самотня, як це буває з людиною десь в океані — після того, як вона дивом врятувалася від загибелі. Хоча б один-єдиний вогник десь блимнув у темряві! Та тоді це було неможливо, навіть випадкове блимання чийогось ліхтарика відразу ж викликало підозру. Я брела по осінніх калюжах, ледве утримуючись, щоб не впасти, і тільки серцем відчувала, що десь недалеко, за дерев'яними стінами, є люди. Чомусь подумалось, що саме такі будинки, саме в таку ніч підпалювали ті герої Достоевського, яких він називав бісами. Вони робили це від імені якогось міфічного Інтернаціоналу — робили для того, щоб злочином, кров'ю скріпити взаємозалежність людей, на яких розраховували зіпертися при захопленні влади.

Потім знову поверталася думкою до Юрка. Хіба можна пояснити його злочин лише недоглядами у вихованні? Для його виховання зроблено стократ більше, ніж одержували такі, як лейтенант Горбань. Ні, тут щось інше, — те, чого ми ще не зуміли розгледіти.

Не знаю, чи зрозуміють мене, коли скажу: саме Достоевський своїм нещадним реалізмом врятував мене від розпачу. Я відчувала себе озброєною, мене вже не жала підлість. Я прагнула загартувати душу для великого прийняття природи.

Отож для мене вже не було несподіванкою, коли я почула за своєю спиною чавкання Юркових чобіт.

— Со-фі-є!.. Зачекай.

Я знала все, що він мені скаже. Яке значення в ці хвилини мали для мене його слова?

Треба бути обачною. Юрко гадає, що я побігла просто до комісара, а для Юрка це, звичайно, смерть.

— Софіє!..

Праворуч залізні бильця, вигнуті з товстого дроту, а за ними глибоке урвище. Там, унизу, тече Волга. І ніде ні душі.

Пригадалося: "Кінеш мя?.." Кажуть, так питала молода княжна у Степана Разіна. Є тут і Режма — вона благала зарізати її.

Юрко таки наздогнав. Хотів ухопити мене за руку, але я шарпнулась усім тілом, він спинився проти мене, — чути лише його важке дихання.

— Прости, Соню. Я дуже тебе люблю. Прости. Ніколи більше...

Розумієш? Ніколи!..

Я все ще мовчала. А він умовляв, благав, потім заплакав. Тепер ми пов'язані спільним злочином. Злочин мій полягає в тому, що я таки не піду до комісара — не вистачить у мене для цього ні сил, ні твердості. Та хіба тільки в цьому мій злочин? Навіть нічна сорочка під мокрою шинелею — навіть вона куплена на ті самі срібняки...

А Юрко скиглив, як дитина, що боїться батьківського дубця. Краще б він

загрожував, краще б справді кинув мене в прірву, — принаймні хоч у свою останню хвилину я побачила б його ворогом, якого можна поважати.

"Кінеш мя?.. Реж мя!" — гомоніла нічна Волга.

— Боже, який ти шмаркач! — мимоволі зірвалося з мого язика. —

Йди мерщій додому, бо застудишся. І завтра ж... Чуєш?.. Завтра щоб і духу твого тут не було. Скажи комісарові, що ти не хочеш у нас працювати.

Комусь із нас треба покинути госпіталь. Я хочу, щоб це зробив ти. Ясно?..

Він упав на коліна, терся обличчям об мої чоботи.

— Спасибі. Я знав, що ти — свята. Благаю тебе — нікому... Жодного слова. Все вмерло.

Я відштовхнула його й пішла до госпіталю, а він лишився лежати під холодним дощем. Кілька хвилин я чула його схлипування, а потім і вони вщухли.

Наступного дня комісар по-батьківському покарав мене за надто покvapливий розрив нашого шлюбу, — Юрко пояснив, що розлучення вимагала я. З великим жалем Моргунов відпустив його до резерву Політуправління, — комісар госпіталю усе ще був про Юрка високої думки.

А я знаходила розраду в роботі. Кожному, хто лежав на ношах, я готова була віддати всю свою кров, краплина за краплиною, бо мені здавалося, що тепер тільки власною кров'ю можна змити злочин, до якого мене втягнув Юрко. І я справді віддавала кров — віддавала безвідмовно, з радістю. Лише це підтримувало в мені віру, що я маю право дивитися у вічі людям.

VII. ЇДУ ДО ВАСИЛЯ

Випав сніг. Він тут раніше випадає, ніж у нас, на Україні. Я виходила на берег Волги, вона здавалася мені велетенською істотою, яка могутньо напружує м'язи, бо десь у Сталінграді точилися такі бої, від яких залежала доля і цієї ріки, і землі, по якій вона тече, і доля моєї згорьованої України. В душі моїй стогнала моя земля, кричала до мене материнськими голосами.

А там і Новий рік настав, армія зодягнула погони. Це було якось дивно й незвично. Наш комісар із старшого політрука перетворився на капітана — він був тепер замполітом, а не комісаром, — та зміни ніхто не помітив, бо це була та ж сама людина, яку ми всі шанували. Я довго ще ховала від нього очі, бо вважала себе причетною до тяжкого злочину.

Якось він викликав нас, співробітників сортувального відділення, і дав усім настанову:

— Контролюйте себе, товариші. Вчора в ящику для сміття... рука! Ампутована рука... Я вжахнувся, коли побачив. Виявляється, хтось із санітарів викинув. Не хочу називати імені. Людина пережила, їй тепер і самій соромно. Гадаєте, бездушна людина? О, ні!.. Просто звикла перекидатися ампутованими руками, мов колодами. Страшна звичка! До пораненого слід підходити так, наче ви вперше в житті рану побачили. Пригадуєте, які у вас тоді були почуття? Цього не можна втрачати. Святість потрібна, висока святість!..

Я не витримала — зірвалася з місця й вибігла за двері. Замполіт казав те, про що я сама не раз думала. Якби я не вибігла, то, мабуть, про все розказала б замполітові. Бо справді, що ж я за людина? Думати про втрату святості у ставленні до життя, а тим часом там, де воно вмирає, не подати за нього голосу...

Ні, я не подала голосу, і досі цим караюся.

Коли зайшов замполіт і запитав, що зі мною сталося, я відповіла, що це, мабуть, від перевтоми голова розболілась. А голова таки справді боліла, навіть почало нудити. Пішла до гуртожитку — я знов повернулась до своїх дівчат — і добре виплакалась.

Плакала я не тільки від сорому та безчестя. Життя своє я почала зважати втраченим. Якби навіть відгукнувся Василь, що б я йому тепер сказала? Я вже зовсім не та, якою була до шлюбу з Юрком, — зовсім не та! Правда, свій шлюб ми ніде не оформляли, та це нічого не міняє.

І, незважаючи на ці муки, я все ж таки попросила замполіта, який саме їхав до Москви, дізнатись у Політуправлінні, де тепер Василь. Замполіт повернувся з повною адресою, бо виявилось, що Василь був не на фронті, а в самій Москві. За номером польової пошти ховався один із евакопунктів, які керували госпіталями. А полковник Горінь Василь Микитович вісім місяців тому призначений начальником політвідділу цього ЕПу. Правда, був він тоді не полковником, а полковим комісаром, — полковником став недавно.

Все ясно — Василь не міг не одержувати моїх листів! Як же я повинна була до цього поставитися? Мабуть, так, як це б зробила кожна жінка на моєму місці.

Та ось мені спало на думку: а чого, власне, Василь, який завжди служив у стройових частинах, тепер, коли точаться запеклі бої, дістав таку дивну для нього посаду? На такі посади призначали людей, для котрих військова служба була справою тимчасовою. Може, він тяжко поранений?..

Хоч це й не пояснює його мовчання, та все ж відвідати пораненого друга — хай навіть одруженого, нехай! — значно зручніше, ніж здорового. Так я тоді подумала, бо, напевне, дуже хотіла знайти якесь виправдання для своєї поїздки до Василя, що не бажав мене бачити.

Випросила на тиждень відпустку й заспішила на вокзал. Їхати було неважко — від Іваново до Москви залізниця не дуже завантажувалась. А наступного дня я вже була в Лефортово, на тій вулиці, де містився ЕП.

У приймальні начальника політвідділу двоє офіцерів розважалися дитячими іграшками — інакше про це й сказати не можна. На столі перед ними стояли дві іграшкові "тритонки", з'єднані між собою так, що одна з них виконувала роль причепа. Проте офіцери були заклопотані зовсім не по-дитячому, обличчя стомлені, надміру серйозні, наче йшлося про якусь надто важливу справу. Лише пізніше я зрозуміла, що обговорювалася так звана "спарена їзда", яка невдовзі — вже під час наступу — була широко застосована для перекидання фронтових вантажів. Але тоді я подумала з болем: ось якими нікчемними справами доводиться тепер займатися Василеві! Мені здалася смішною та строгість, з якою звернувся до мене капітан:

— Вам кого треба?

Офіцери увірвали розмову — мабуть, те, про що вони говорили, вважалося військовою таємницею. Оглядаючись назад, я мушу сказати: таки ж таємниця, бо то була підготовка військ Західного фронту до великого наступу. Вслід за передовими частинами належало вирушати госпіталям. Бензину в країні мало, тому й довелося застосовувати "спарену їзду".

Та в ці хвилини я бачила перед собою кремезних дядьків, які займалися тим, що не здивує в дитячому садку, але дуже дивувало тут.

— Кого вам треба? — повторив капітан.

Досі я була певна, що помилки немає, — я прийшла туди, де містилося "господарство полковника Горіня", як прийнято було тоді писати на фронтових дорогах. Москва ще не стала глибоким тилом — ворог стояв під Ржевом і Гжатськом — отже, військові частини й штаби тут також були "господарствами". Але дріб'язковість того, чим займалися офіцери, їхня гра у військовій таємниці — дитсадок, та й годі! — відсутність зацікавленості моєю особою, байдужість у голосі капітана — все це було таке не схоже на лицарство, в ореолі якого я завжди бачила Василя, що в мене з'явився сумнів: може, й Горінь, але не той.

Потім я почала навмисне плекати в собі неприязнь: а що ж, мовляв, це відомо — який начальник, такі й підлеглі.

Та за всім оцим хаосом думок ховалося нетерпіння: невже справді поміж мною і Василем не тисячі кілометрів, а лише оббиті дерматином двері? Невже тільки вони розмежовують нас, чи, може, щось таке, що міряється не часом і простором, а зламами у людській душі?..

Потім змусила себе глянути на свої почуття трохи тверезіше: а яке ти маєш право, Софіє, в чомусь звинувачувати Василя? Хто він тобі? Тільки друг дядька Сашка, але ж ніяк не більше! На твої листи він не відповідав тому, що побачив у них марення незрілої дівочої душі. Василеві ніколи й на думку не спадало, що ти йому наважишся таке написати. А ти, бач, звинувачуєш його навіть за те, що в твоєму житті з'явився Юрко.

Мабуть, вигляд у мене був такий розгублений, що капітан заговорив сердечніше:

— Товаришу сержант, з якою ви справою?.. Полковник дуже зайнятий. — Він підійшов до мене, взяв за лікоть. — Не хвилюйтеся. Можете доповісти мені. Я його заступник по комсомолу, капітан Красоткін.

Напевне, це була істерика — мене розсмішило його прізвище. Сміх був гучний, неприродний. Мені стало соромно за цей сміх, але, намагаючись подолати почуття сорому, я сміялася ще гучніше.

Тим часом двері, оббиті дерматином, широко відчинилися, звідти вийшов сивий чоловік з вузькими лікарськими погонами й строго запитав:

— Що тут діється? — Обмацуючи поглядом то мене, то капітана

Красоткіна, іще строгіше додав: — Ви могли б знайти інше місце для такої приємної розмови.

Та я вже його не чула й не бачила, бо за його постаттю — там, у глибині кабінету —

помітила іншу постать біля карти, уतिकаної червоними й чорними прапорцями. То був Василь!..

Жодних змін у ньому не помітила, жодних. Стрункий, підтягнутий, повний сил і того не змарнованого здоров'я, яке властиве військовим, що звикли стежити за пружністю власних м'язів. А я приїхала його пожаліти!..

Тяжка образа знов заволоділа моїм серцем. Гаразд, нехай так — нехай він одружився — та хіба ж Василь вважає мене тільки закоханим дівчиськом, яке ні про що, крім одруження, не здатне думати? Може, він потай сміявся з мене, коли я посилала йому цілі зошити?..

Та я не збиралася писати роман. Свого читача я не знаю, не бачу і не уявляю — ото ж і послідовність розповіді в моїх зошитах саме така, яка дозволяє мені ще раз пережити те, що я колись пережила. Хто знає, що таке невідомість, — а про долю Сергія мені все ще нічого невідомо! — той добре зрозуміє, чому з'явилися оці товсті зошити, списані химерним почерком. Почерк у мене поганий тому, що вчителька не помічала моєї короткозорості. А потім, коли мене забрав до себе дядько Сашко, виправляти почерк було вже пізно...

Пробач, невідомий читачу, що я затримую твою увагу на перипетіях, хоч для тебе давно вже відома розв'язка. Якщо ти й не дочитаєш цих зошитів до кінця, я не буду на тебе в претензії, бо писала їх для самої себе. Тож буду продовжувати свою розповідь так, як вона склалася...

Сором за істерику й образа на Василя виштовхнули мене геть із приймальні. Чи, може, окуляри запотіли на холоді, чи в душі моїй було так темно, але я нічого довкола не бачила. Чула тільки рипіння снігу під власними ногами, а будинки й дерева втратили форму, зливалися в суцільну сіру масу, мовби то було щось нереальне, як похмурий міраж. Знов я відчула себе самотньою, наче загубилася в якійсь крижаній пустелі.

Я вже казала, що дуже болісно переживаю самотність. Коли я відчувала себе самотньою, мені здавалося, що небо на мене падає, вчавлює в землю й перетирає, мов зернину в жорнах.

Саме таке відчуття переживала я в ці хвилини — відчуття глибокої відчуженості. Згадала матір та сестру Марійку. Вони приїздили якось перед війною до дядька Сашка. Невже я ніколи їх не побачу?..

Почула: сніг за мою спиною рипить, наче хтось біжить навздогінці.

—Товаришу сержант!.. Товаришу сержант!..

Зняла окуляри, витерла хустинкою і тільки тоді оглянулась. Без шапки, в одній гімнастюрці по вулиці біг капітан Красоткін.

—Товаришу сержант! Чого ж ви втекли? Вибачте, що так вийшло.

Мене полковник за вами послав. То в нього був начальник ЕПу. Вони всі справи відклали, на вас чекають.

Я стояла в нерішучості, не знаючи, що краще — рушити на вокзал чи повернутися до Василя. Вираз обличчя в капітана був такий, наче він переді мною завинив. Чуприна

мокра від снігу, обличчя бліде, виснажене втомою. Було йому двадцять два чи, може, двадцять три роки, не більше. Над лівою кишенею гімнастюрки три нашивки — одна жовта і дві червоні. Це означало: два легких поранення і одне тяжке. Там, на передовій, може, й не потрібні нашивки, а тут для таких юнаків, як оцей капітан, вони були моральним виправданням перед кожним, хто міг запитати: а чому ти, юначе, не в окопах? Власне, про це ніхто не питав, та, може, й не думав, але кожному молодому офіцерові — я не раз чула про це — завжди здавалося, що в людських очах він бачить таке запитання. Не відчували цього тільки безрукі та безногі, бо тут було все ясно.

Подумала я про це тому, що розуміла: капітан Красоткін хоче, щоб я помітила його нашивки. Я навмисне спинила погляд на його грудях, і в нього навіть обличчя посвітлішало.

— Ходіте, — посміхнувся капітан. — Як вас звати?

— Софія.

— Ходіте, Софіє. Начальник політвідділу якось дуже...

— Що дуже? — схвильовано запитала я.

— Ви, мабуть, родичі?..

Я промовчала. Капітан більше нічого не розпитував, а те, про що мені хотілося знати (чи одружився Василь?), я запитати не могла, тому ми мовчки зайшли до приймальні. Капітан відразу ж відчинив двері, і я опинилася перед Василем, що стояв біля карти. Він зробив крок мені назустріч... І я все зрозуміла!

Василь не врахував одного — того, що я звикла жити серед безногих та безруких. Скільки їх, сердег, потрапляло до мене із санітарних ешелонів! Почало вже здаватися, що навіть непристойно в цей час ходити на двох ногах. І хоч наш замполіт застерігав від звички до людських каліцтв, та, мабуть, цього разу мені допомогла саме звичка. Я не скрикнула, ба, навіть погляду не спинила на його нозі, яка не була ногою. Я дивилася в його обличчя, що вкрилося холодним потом. Василь ніяково посміхався, зробив іще крок, потім іще, — мовби хотів мені показати, ким він тепер став.

Ось він поруч мене. Поклав руку на плече, тихо каже:

— Розшукала. А даремно, Соню. Не треба було.

Якби я сказала, що мене не вразило те, що я побачила, то кожен би зрозумів, що це неправда. Ні, не таким був Василь тоді, коли ми ходили з ним до старого річища. І все ж я сприйняла його каліцтво не так тяжко, як це сприймалося іншими жінками.

— Ображаєшся, звичайно. Розумію... Але мені, Соню... Мені досить було того, що ти жива, здорова. Твої листи... Як тобі сказати?.. Словом,

я дуже зрадів, коли їх одержав. Та якби ж це були звичайні листи. Але те, що ти написала... Ну, роздягайся. Я тут і живу. Зараз хлопці обід привезуть. Не ображайся, Соню. Чесно кажу: не хотілося, щоб ти мене таким побачила.

А я все ще не наважувалася вимовити й слова. Боялася власних слів, поглядів, навіть рухів. Я була вже не та Софія, яка писала йому листи про своє кохання. Це мене гнітило, сковувало. Якби не те, що сталося в мене з Юрком, я, може б, упала йому головою на груди, і навіщо тоді слова? Та я не мала права на це. Що він поставився не

байдуже до мого освідчення — це мені тепер зрозуміло. Саме тому й не писав, що йому не байдуже! Та й зараз це читалося в його словах, жестах, у голосі, що дрижав від хвилювання.

І я подумала ось про що: Василя сковує його каліцтво та моя молодість, а мене — відчуття провини перед ним. Якщо я перша не зроблю рішучого кроку, то він його не зробить. Отак, не порозумівшись, ми розійдемося різними дорогами, і хтозна, які то будуть дороги.

— Давай шинелю, — потягнувся рукою до моїх ґудзиків Василь.

Хтось, може, здивується, що я отак буденно розповідаю про ті вирішальні хвилини. Мовляв, надто це все від голови, а не від серця. Може, це й правда, — я думала, зважувала, як мені слід триматися. Боялася вчинити помилку. Почуття свої я вивірила давно. Ні подвигу, ні якоїсь самопожертви не бачила я в тім, що готова була стати його дружиною. Різниця в роках мене не лякала й раніше, а нога... Боже мій! Якщо хтось каже добрі слова про жінку, що вийшла заміж за фронтовика-інваліда, то він її тільки принижує. Людина, людина — ось що для мене було головне! Його розум, його душа, його серце. І якби Василь був навіть зовсім без рук і зовсім без ніг, я б теж, не задумуючись ні на хвилину, лишилася з ним на все життя. Тепер я вже бачила, що в нього нікого немає, — мої підозріння, що тут причетна якась інша жінка, були марні.

Щось підказало мені: не зволікай, Софіє, — тільки зараз, тільки цієї хвилини ти мусиш підтвердити те, що писала йому в листах. Ти любиш його, любиш, а те, що сталося з тобою в Кінешмі, — тільки прикре непорозуміння. Ти шукала забуття, і, може, на короткий час тобі вдалося його знайти. І якби навіть не сталося злочину, який тепер тяжітиме над тобою, все одно ти б не була щаслива з Юрком. Ти вже почала помічати, що його меценатство походить від самозакоханості, а не від любові до людей. Ти просто гнала від себе ці думки, та чи змогла б ти їх усе життя гнати?.. Забудь про те, що ти вже не та Софія — це неправда, іншою ти не стала. Ти тільки трохи набула жіночого досвіду. І, може, це для тебе було необхідно, бо тепер ти ще цільніше любитимеш того, хто прийшов у твої дівочі мрії. Тепер ти жінка, доросла жінка, а він, звісно, теж не юнак. І хоч тобі хотілося прийти до нього інакше, та йому, мабуть, теж не солодко відчувати, що він уже не той Василь, яким ти його знала. А те, що сталося в Кінешмі... Ну, що ж! Розкажеш потім. Не бійся, він тебе зрозуміє. Але не прогай хвилини, бо він подумає, що ти злякалася його каліцтва, і тоді ти вже ніяк не зумієш пояснити йому, що тебе зупинило відчуття власної провини...

Василь дивився на мене тяжко, приречено. Він теж ніби чогось боявся. Я бачила це в його очах, у нервовому пересмикуванні піднятих брів, у тремтінні пальців, що намацували ґудзики на моїй шинелі. Мені це підказало серце, а воно в такі хвилини не помиляється.

І я припала головою до його грудей.

— Василю Микитовичу!..

Я плакала, хоч і знала, що мої сльози зараз дуже недоречні. Та яка жінка в таку хвилину не заплаче?..

Він довго дивився в моє обличчя, ніби вивчав його. А коли я посміхнулася крізь сльози, губи його також мимоволі розтягнулися в посмішці. Проте він був насторожений, стриманий — мабуть, все ще боявся, що я можу завдати йому тяжчої рани, ніж та, яку завдала війна. Обережно відсторонив мене — так обережно, наче я порцелянова, — невправно зняв з мене шинелю, показав на крісло.

— Сідай, Соню. От, бач, ми й зустрілися. Все-таки добре, що ти приїхала. Тебе не дивує оце? — він показав на погони. — Ніколи не гадав, що імператорський чин здобуду. Цар Микола полковником був. І погони такі ж самі. Ніяк не звикну. Ну, та це байдуже. Не в погонах справа... Ти просто з вокзалу?

Я розуміла, що мушу сказати значно більше. Все треба сказати, геть чисто все! Обирати й вирішувати належить йому. Сором'язність та недомовність прикрашають жінку — це відомо, але не в такій зустрічі, як наша.

Поборовши нерішучість та скованість, взяла його за руки й тихо мовила:

— Чого ж ви не відповідали, Василю Микитовичу? — Помітивши, що він хоче щось пояснити, спинила його: — Не треба, ви все сказали. Якщо причиною було тільки це...

— Хіба мало, Соню?.. Я й раніше гадав, що ти для мене — ластівка осіння. Тобі у вирій летіти, а мені до зимівлі готуватися. Дитина ти, Соню. Прекрасна дитина. Батька твого часто згадую.

— Ні, Василю Микитовичу, я — не дитина. Яка там дитина?.. Люблю я вас, Василю Микитовичу. Ну, чого ви так?.. Це мені соромитись треба, бо перша вам кажу. А мені, бач, і не соромно. Правда, соромно, тільки не за це. Я потім розповім... Може, в цьому й ваша провина є. Якби не мовчали...

Василь, припадаючи на протез, відійшов від мене, сів у крісло, підпер щоку долонею.

— Ти ж не знаєш, Соню. Це важче, ніж здається... Хіба ж тобі й потанцювати не захочеться? Зі мною молодості в тебе не буде. Ось воно що, Соню. — Обличчя його болісно пересмикнулося, потім з'явилася сумна посмішка. — Ну, потанцювати — це ще півбіди. Знайдеш когось для танців. Я б уже якось витерпів...

Весь він зовні, вся душа в очах. Мені було тепло від того, що він такий щирий, відкритий. І, може, трохи смішний. Василь, мабуть, уже уявив собі, що я з кимось пішла танцювати, а він сидить десь у кутку, терпляче жде. І така хлоп'яча образа на його обличчі з'явилася, що я від душі засміялася.

— Не люблю танцювати!..

Василь умів глянути на себе збоку — так, як бачить тебе інша людина. Я в собі боролася за таке вміння, бо вважаю його елементарною ознакою розуму. Мені це важко дається, я нерідко втрачаю критичну оцінку власних настроїв та хвилиnnих емоцій, які зумовлюють нашу поведінку серед людей. Потім, коли вже заспокоюсь, дістану змогу їх добре обмірковувати, мені доводиться пекти раків. Та вже пізно, бо не завжди є змога вибачитись.

Василь відразу ж побачив, як смішно він виглядає в моїх очах. Ті риси його обличчя, які мене колись так привабили, — мужня чоловіча врода, що й сама себе не помічає, — зараз ніби довершилися, здобули спартанську силу, котра приходить у боротьбі та стражданнях, про які інші люди навіть не догадуються.

Василь теж засміявся. То був сміх, за яким уже не ховався смуток.

— Так я тобі й повірив!..

Тепер ми сиділи поруч, його рука опинилася в моїй руці. І дивно: я й думати забула про те, що так травмувало його душу. Він був такий, як і раніше, — тільки, може, трохи кращий. Те, що він пережив, надало його очам глибини, вони мовби навчилися не лише оглядати зовнішній світ, а зазирати в душу, якій належали. То був погляд, обернений у себе самого, він освітлював обличчя таким світлом, яке нагадує літнє надвечір'я, коли природа занурюється в себе саму, а людей відпускає на спочинок.

— Соню, невже це серйозно? — тихо запитав він. — Зрозумій, тут стільки дорогого для мене... І твій батько, і Олександр... До речі, ти нічого про нього не знаєш?

Я розказала про повідомлення, яке, власне, й кинуло мене в обійми Юрка.

— Та-ак, — дивлячись кудись крізь стіни, проказав Василь. — Безвісті... Він був у тій армії, яку Власов здав німцям. Тепер із них "визвольники" вербуються. А хто не згоден — концтабори... Боюсь, що ми його більше не побачимо. Сашко не з тих, хто здатний запродати душу.

Я вже наплакалася раніше, тому зараз у мене вистачило сил стримати сльози.

— Ну, от бачиш, Соню, — продовжував Василь, — нам легковажити гріх. Так ми назавжди залишимося рідними. А якщо в нас не вийде... Тоді вже ми чужі. Навіть гірше, ніж чужі. Не повинно б так бути, але... Скажи мені, дитино, ти добре зважила?.. Я не вперше ставлю це запитання.

Раніше я ставив його тільки собі. Ще тоді, коли ти в інституті вчилася. Твої листи... Вони зберігаються. Я, може, й не приїхав тоді через те, що боявся.

— В моїх очах, мабуть, з'явилося щось відчужене, холодне, бо Василь відразу ж пояснив: — Гадаєш, за себе боявся? О, ні! Мені вже й сам чорт не страшний. Знаєш, які дерева восени цвітуть? Ті, в яких коріння ушкоджене... Навіщо ж тобі бути осінньою квіткою на такій колоді, як я?..

Мене завжди лякали пишні, урочисті слова, тому я сказала:

— Я все зважила. А ви... Як хочете. Мушу попередити, що я вже виходила заміж. Тоді, коли ви мені не відповідали. Знала, що ви одержуєте мої листи. Одержуєте, а чомусь мовчите. Ну й вирішила, що... Що таких, як я... З погонями й без погонів...

Мені бракувало повітря. З грудей щось важке підкочувалось до горла, до язика, а в очах знову з'явилися сльози. Василь відірвав свою руку.

— Мовчіть!.. — І відразу ж тихо, винувато: — Я так і сподівався.

Вийдете заміж, старе забудеться. А потім навіть самій смішно стане: як це ви могли таке писати людині, котра... Де ж ваш чоловік?

Я підхопилася з крісла, мені хотілося крикнути йому щось образливе, я, може б, крикнула, якби ми не зустрілися поглядами. Очі у Василя були вологі. Ні, то не сльози, — такі люди, як він, плакати не вміють, — але у Василевих очах можна було побачити неприхований біль, і я його побачила.

— Не питайте більше про мого чоловіка. Добре?.. Якщо я тут, біля вас, то значить, його немає.

У двері хтось постукав. Це ординарець приніс обід. Коли пообідали, Василь сказав: — Тепер забудьте, що це кабінет начальника політвідділу. Це не тільки кабінет, а й моя квартира. Постіль у шафі. Відпочивайте. Про мене не турбуйтеся, я знайду собі місце.

Відзначила для себе, що Василь перейшов на "ви" одразу ж після того, як я повідомила про своє одруження. Попрощався з підкресленою чемністю й вийшов. Потім відхилив двері й додав:

— Ключ ось тут.

В цьому кабінеті я прожила майже тиждень. Василь тримався так, мовби між нами не було тієї розмови, в якій я все йому висловила. Вранці йшла оглядати музеї, поверталася надвечір, коли у Василя закінчувався робочий день. Ми разом обідали, потім він затримувався біля мене на півгодини, не більше, і вирушав до сусідньої кімнати з якоюсь книжкою в руках.

І тільки вже перед моїм від'їздом Василь несподівано сказав:

— Все ж таки, Соню... Бачите, для мене це дуже складно. І все ж таки ми — рідні. У мене нікого немає, крім вас. От я й вирішив запитати: чи ви б не погодились...

— А може, не "ви"... Чого це раптом?

— Тут потрібна рівноправність, — трохи розгублено усміхнувся Василь.

— Мені ще рано, — кинула я на нього лукавий погляд, а сама намагалася вгадати, як зараз — без окулярів — виглядає моє обличчя.

Він же сказав колись, що без окулярів я зовсім інша. "Добра вдача вгадується", — прозвучав до мене з минулого його голос. Із такої неймовірної далини, ніби то було десь по той бік мого земного життя.

Василь і справді прикипів поглядом до мого обличчя. Та навмисна суворість, якою він відгородився від мене, враз ніби розтанула.

— Переїздіть ближче... Ось що я хотів вам сказати.

— Як же я переїду? Це ж служба...

— Вас викличуть, якщо ви не заперечуєте.

— Заперечую! — засміялась я. — Киньте викати, називайте мене на "ти". Тоді, може, й подумаю.

Василь, мабуть, переживав те, що йому належало пережити. Моє заміжжя вже його не бентежило. Він теж засміявся, його обличчя наблизилось до моїх очей.

— Гаразд... Якщо ти не заперечуєш. Я вже розмовляв у санупрі. Яка їм різниця? Переведуть до якогось із наших госпіталів.

— В Москву? — вихопилось у мене.

— Побачимо, — таємниче посміхнувся Василь. — Не вік же німцєві під Москвою товктися... Ну як, згодна?..

— Згодна! — вигукнула я, не приховуючи радості.

Василь пригорнув мене й поцілував. Це був той поцілунок, якого, здавалося, я очікувала від самого свого народження.

Зошит третій

I. ВЯЗЬМА

Далі все було так, як хотів Василь, — невдовзі я опинилася в одному із московських госпіталів. Та не встигла ознайомитися з Москвою — тільки й того, що подивилися з Василем "Лебедине озеро" — як почався наступ наших військ на Західному фронті. ЕП відразу ж перетворився на ПЕП (польовий евакуаційний пункт), а десятки великих і малих госпіталів, які були йому підпорядковані, вантажили своє майно на "студебекери" й рушали вслід за військами. ПЕП можна було б назвати санітарною дивізією. Районом її дислокації стала звільнена Вязьма.

Пригадую березневу ніч 1943 року, коли наш "студебекер" в'їхав туди, де колись було велике місто, а тепер лежали мертві руїни. Мої нові подруги, що ховалися від холоду під купою матраців, видиралися зі своїх теплих схованок, з жахом оглядали пожарища, де тліли чорні колоди. То догоряли дерев'яні будинки, яких у Вязьмі було багато, — так само, як і по всій Росії. Але тут багато також кам'яних будинків, і майже всі вони зруйновані!..

Ми чули про те, що німці лишають після себе мертвий простір, та все ж якось не вірилось, щоб отак зникали з поверхні земної цілі міста, які виростали упродовж століть, — виростали, мов діти велетнів, повільно, але цупко, з великою певністю, що їм тут належить стояти вічно.

Василь, мабуть, знав, коли прибуде до Вязьми наш госпіталь, — він зустрів "студебекер" у захлюпаній багном легковій автомашині, які тоді, здається, називалися "емками". Дівчата почали перешіптуватись, потім потихеньку захихотіли. Що я могла їм на це сказати? Мені відомо, що вони між собою називають мене "мадам ППЖ", але я змушена була терпіти.. Розшифровувалось це як "полевая подвижная жена". Наші стосунки з Василем зовні справді підходили під це визначення, але ми поки що лишалися тим, ким були й раніше, — просто друзями. Приховувати нашої дружби я не хотіла, — та й не можна її приховати, — а мої пояснення, що вона виникла не сьогодні, тільки б викликали кепкування. Отож, мабуть, краще нічого не пояснювати, щоб не гадали, що я шукаю для себе виправдань. Хай собі перешіптуються — що тут можна вдіяти? До Василя, мабуть, ці розмови не доходили, а я переказувати їх не хотіла. Він усе ще гадав, що я можу передумати, і тому був такий обережний. Якби він розумів неприємну двозначність мого становища — в очах подруг я заслуговувала майже презирства, — то, напевне, зважився б на якесь рішення. Але все це зрозуміло було тільки для капітана Красоткіна, і він підтримував мене, як тільки міг. Обіцяв навіть поговорити з Василем, що так, мовляв, не можна, та Василь, як на гріх, саме в цьому

разі чомусь не вмів глянути на себе збоку, а Красоткін був надто молодий, щоб напучувати свого начальника.

Отож мені лишалося тільки терпіти. За себе я була певна, а Василь має право подумати.

"Студебекер" поїхав далі — госпіталь наш мав розташуватися десь у лісі, — а я лишилася з Василем. Ніч була місячна, до гіркого диму від пожарищ долучалися пахощі березневих лісів, що звідусюди обступали Вязьму, і це посилювало гнітючість враження від того, що ми бачили довкола себе.

Я, мабуть, не зумію передати всього, що заволоділо моїми думками в ту місячну ніч. Я відчувала, що беру участь у такій трагедії людства, з якою ніщо попереднє зрівнятися не може. На якусь мить мені здалося, що й людства вже немає, — стоїмо тільки ми з Василем, і нам належить або загинути, або започаткувати новий родовід. Руїни справді були безлюдні — люди ховалися десь по лісах, — а місячне світло викликало такі почуття, в яких було щось від невимовного жаху.

Я можу тільки позаздрити тим стійким, врівноваженим натурам, які ніколи не відчували чогось подібного. Зі мною, на жаль, це інколи траплялося.

Те, що нас із Василем поєднало, сталося тоді, коли ми вже хотіли їхати до політвідділу, котрий містився в землянках десь на околиці Вязьми. У Василя була окрема землянка. І хоч Василь про це мовчав, але я розуміла, про що він думає. Там, у його землянці, двох кімнат не було. Окопне життя змушувало жінок і чоловіків зректися тих умовностей, які виникли на певному рівні культури. Ця культура лишалася тільки з душах людських, а побут став печерним.

Може б, я й зрозуміла сором'язність Василя, якби не одна образлива думка: він боїться показати мені своє каліцтво. За кого ж він мене має?..

І в мені прокинувся медик. Справді, якщо вже я приїхала, щоб стати його дружиною, то навіщо ж оця дитяча гра? Я сама допоможу йому роздягнутися, розшнурую корсет, на якому тримається протез, промасажую куксу — це треба робити перед сном, — потім...

А що ж потім? Дружина є дружина. Головне ось у чому: треба звільнити його від принизливого почуття власної неповноцінності. Спершу ми люди, а потім уже чоловіки та жінки. І якщо слід поступитися традиціями, щоб повернути йому віру в себе, то чого ж я мушу чекати? Він втовкмачив собі, що не має права на мене, а я буду оберігати жіночу цнотливість, то чим же це закінчиться?..

Оглянулась на машину. У місячному сяйві побачила голову шофера, що впала на руки, які лежали на кермі. Хлопець, видно, добре натовмився — використовує кожну хвилину для сну. І хоч це було, мабуть, не дуже доречно серед страхітливого видовища, яке нас оточувало, та ми були живі, — а за життя треба боротися! — і тому я сміливо розстебнула його шинелю, обхопила руками його стан і всім тілом припала до його тіла. Коліно моє відчувало неживий суглоб протеза. Василь це помітив, незграбно відступив. Його обличчя, освітлене місяцем, теж здавалося неживим, смертельна блідість розлилася по його щоках, і тільки підняті брови, що нервово пересмикувались,

відганяли це страшне відчуття.

— Василю, я стомилася. Хочу спати.

— Так, так, — повторював він. — Так, пора...

Намагаючись бути галантним кавалером, ступив у снігову калюжу, а мені подав руку, щоб я пройшла по сухому. Чи то він теж був стомлений не менше, ніж його водій, чи, може, іще не звик до протеза, але раптом поточився, потягнув мене за собою і ми впали разом. Я засміялася, витягнула його із снігової каші й повела до машини. Він теж сміявся, але то був тяжкий, вимучений сміх.

Ми були мокрі, але в машині трохи відігрілися. Сині підфарники нічого не освітлювали, їхали майже навіпомацки. Шофер дістав баклагу й простягнув Василеві.

— Спірітус віні, товаришу полковник. Бо застудитесь. На виїзді з міста ми почули жіночий крик.

— А-а-ай!.. Ря-ту-у-йте!..

Я досі ще не могла звільнитися від страху, і тому несподіваний крик жінки серед оцих руїн, відлуння, що множилося в нічному просторі, наче мертві стіни повторювали його потойбічними голосами, — все це подіяло на мої нерви так, що я вп'ялася пальцями у спітнілу руку Василя, ніби шукала захисту від чогось такого, що загрожувало цілому світові.

Крик повторився, але тепер жіночий голос не був такий безпорадний:

— О-о-ой!.. Звірюка ти, а не людина. Ну, бий, бий!.. Ірод окаянний.

— І знову: — А-а-ай!..

Водій вихопив з-під сидіння автомат, пірнув у темряву. Через кілька хвилин він підвів до машини здорованя в офіцерській шинелі без погонів та в полковницькій папасі, збитій на потилицю. Посвітивши ліхтариком просто йому в обличчя, водій доповів Василеві:

— Дезертира спіймав. Ану, скидай свою мамаху! — Зірвавши папаху з голови затриманого, жбурнув її в машину. — Бач, вирядився, падло. З молодичками розвоювався... Ось підеш у штрафбат, там тобі покажуть, де раки зимують.

— Я — не дезертир, — відповів затриманий. — Мене сюди радянська влада прислала. А штрафбатом не злякаєш, всього набачився. Віддай шапку, дурню.

Дістав із кишені посвідчення, показав Василеві. Це був списаний у запас інженер-капітан, якого прислали в розпорядження Вяземської міськради для відбудови зруйнованого міста. Мене здивувало й те, що у Вязьмі вже була міськрада, і особливо те, що хтось уже думає про відбудову. Я взагалі не уявляла, що це місто можна відбудувати.

Тим часом поруч затриманого з'явилася жіноча постать. Водій блимнув ліхтариком, жінка заплющила очі, але відразу ж розплющила їх і накинулася на водія:

— А тобі якого дідька? Чого ти до нього причепився? Сам ти дезертир. Тут діло сімейне, тебе ніхто не кликав...

Жінка говорила українською мовою, якої я вже давно не чула. Була вона така молода і така вродлива, що водій відразу ж втратив войовничість і пробурмотів примирливо:

— Чого ж ви кричали?

— Бо так мені схотілося. Віддай шапку.

Василь подав папаху, вона натягнула її на голову своєму "іродові окаянному" і вже заговорила до нього, мовби нас тут і не було.

— Федюнчику, не гнівайся, ну, пішла... А куди пішла? Дитинка ж у мене хвора. До Сергійка пішла... А ти мені того сича ліпиш. Та хай він сказиться, хай йому печінки повилазять! — Зазирнула в машину, покликала мене.

— Ви, часом, не докторша? Мені доктора дитячого треба.

Від неї тхнуло перегаром.

— Що з дитиною? — запитала я.

— Горить увесь, біднесенький. Горить крихітка. А цей бовдур... Він, бач, мене до председателя ревнує. Краще б лікаря пошукав. Сказано, не його кров, то й не жалко...

Жінка заплакала, а здоровань грубувато кинув:

— Де ж я тобі лікаря візьму? Тут не те що лікаря — живого собаки не побачиш.

Він теж був напідпитку, але самогон, мабуть, діяв на нього менше, ніж на жінку.

— Де ваша дитина? — звернулась я до неї.

— Тут недалеко. Допоможіть, Христом-Богом благаю. Я звеліла водієві їхати туди, куди показувала жінка.

— Та вам же обсушитись треба, — похмуро зауважив водій. — І товариш полковник мокрі. Це ж не літо.

— Їдьте, — наказав Василь.

Жінка йшла попереду машини, що ледве повзла за нею по снігових баюрах. Кінчався березень, у цих краях теж почалась відлига. Синє світло підфарників — на фронтowych дорогах дозволялося тільки синє світло — робило її постать якоюсь нереальною, майже прозорою, мовби вона була виткана із нічного туману. Як вона потрапила в ці далекі краї? За вимовою вона схожа на полтавчанку. Російською мовою майже не володіє.

Під'їхали до якогось глиняного урвища. Важко було уявити, що тут мешкають люди, але у прямовисній кручі, обчовганій лопатами, підфарники висвітили щось схоже на двері. Жінка торигнула їх плечем і пройшла в отвір. Я рушила вслід за нею.

Це була покинута німецька землянка. На незграбному столику, змайстрованому із березових гілок, стояла гільза від снаряда, в якій курним, смердючим полум'ям блимав гнотик. На голих нарах, прикиданих соломною, лежала бабуса, що куталась у німецьку шинеліну. Обличчя схудле, очі позападали, давно нечесане волосся позбивалося в ковтуни. Відразу було видно, що бабуса хворіє, і, мабуть, не перший день. А біля неї, загорнута в якесь дрантя, лежала дитина. То був хлопчик, якому десь, напевне, минуло

два роки, не більше. Оченята великі, навіть надміру великі, личко вимучене, змарніле. Дитина вже не плакала, тільки болісно схлипувала. Дихала важко, з хрипінням.

Увійшов Василь, а вслід за ним — безпогонний Федір у папасі. Бабуся, що лежала на нарах, підняла голову, очі її лиховісно зблиснули, ворухнулися сухі, поморщені губи.

— А тобі чого?.. Геть звідси, щоб і очі мої тебе не бачили.

— Тітонько, — скинув папаху Федір. — Не лайтеся. Хіба в мене душі немає?

— Якщо є, то за халявою твоя душа. Хоч ти й небіж мій єдинокровний, а я тебе зневажаю. Взяв Марину, то й дитину бери. Бачив, що не бездітна. Тільки й розуму твого, що самогон дудлити.

— Не маєте права! — скипів Федір. — Щодня біля смерті ходжу.

Німці нам, як пацюкам, приманку позалишали. Підходиш — цілий будинок. Поселяйся, живи. Спокуса велика, люди по лісах намерзлися. Кожному відігрітися хочеться. Ну, й заселяють... Не виженеш... А там дивишся — бабах!.. Царство небесне...

— Ой, лишенько, — бідкалась Марина. — Куди ж я оце поїхала?

Казав, начальником великим стане. А я, дурна, повірила. Люди добрі, врятуйте мою крихітку. Сліди ваші цілуватиму.

Потрібен був педіатр, і негайно. Я запитала у Василя, чи немає тут близько госпіталю. Педіатри тепер інші спеціальності здобули, але, звісно, своєї професії не забули.

— Ми забираємо дитину, — твердо сказав Василь. — Я знайду педіатра. — Потім звернувся до Марини: — Ви також збирайтеся.

— А що ж мені збиратися? Що на мені, те й моє.

Зодягнена вона була в благоденське пальто, як кажуть, на риб'ячому хутрі, на голові чорна квітчаста хустка, на ногах непогані чобітки. Як на той час, то Марина виглядала кралею. Особливо була їй до лиця чорна хустка з великими квітами.

Мабуть, слово не придатне для того, щоб змалювати жіночу вроду.

Якщо сказати, що обличчя в Марини біле, брови чорні, шовковисті, а губи вишневі — якщо все це малювати окремо, то, напевно, важко із цих подробиць скласти уявлення про неї. Через те я й не стану нагромаджувати подробиць, а скажу так, як тоді відчувала: не лише чоловік, а й жінка здатна закохатися в таке диво. В ній було щось від того натхнення, яким володіє сама природа. Я переконана, що людська краса сама по собі є велика цінність. Земна людина все ще формується, отож досконалість — особливо жіноча — є своєрідним талантом, який передається нащадкам. І якщо до цього таланту долучаються інші, то це, зрештою, не маленький вклад у формування людини майбутнього.

Педіатра Василь знайшов у самому ж ПЕПі. Ним виявилася сорокалітня жінка, майор медичної служби, що виконувала обов'язки, схожі на обов'язки начальника штабу. Вона забрала Марину з дитиною у свою землянку, а ми з Василем нарешті дістали змогу обсушитися. Все було так, як я й передбачала: Василь просто мене

боявся.

В його землянці було тепло — залізна пічка розчервонілася від берегових дров — і я відразу ж відчула: якщо ми ще з півгодини просидимо в мокрому одязі, то й самі завтра ляжемо в госпіталь. Василя все ще, мабуть, сковувало відчуття провини за наше падіння в калюжу, він бадьорився, але руки в нього тремтіли, усмішка була силувана, неприродна, а в очах помічалось щось схоже на страх.

Взяла баклагу, налила йому спирту, випила й сама. Піла я вперше в житті — та ще й спирт! — мені здалося, що я ковтаю полум'я. На моїх очах виступили сльози, Василь мимохіть посміхнувся, а я розсміялася так, що навіть хлюпнула трохи спирту на пічку. Спалахнуло синє полум'я, висвітило Василеве обличчя — воно вже не було таким похмурим. Сміх додав сміливості, розтопив кригу. Василь узяв мене за руку, наблизив до себе. А за якусь мить те, чого ми так боялися, здалося простим і природним. Потім Василь усе життя дякував шоферові за цей спирт.

— Двері в землянці не замикалися — які замки на фронті? Опівночі мене розбудило якесь шарудіння. Підвівши голову, я побачила Марину, що підкладала у пічку дрова. Вона теж помітила, що я прокинулась.

— Та ви спіть, спіть, — замахала вона руками. — Я таки до свого піду. Сказаний він у мене. Добрий, але сказаний. Іноді таке йому приверзеться, що й світ не милий. Може, через отой осколок. У черепі в нього сидить... Оце мене немає, так він цілу сулію висмокче. Я й сама пити почала. А знаєте, чого я п'ю? Якщо з ним не питиму, то він все одно в хату когось затягне. Байдуже, кого, аби не самому. Оце зараз, мабуть, з Митрошкою п'є. Той ніколи не відмовляється. Інвалід один... А ви спіть. Земляки ми, значить... Ой, лишенько моє! Як згадаю Україну нашу — душа кров'ю запливає. — Спалахнули дрова, освітили її обличчя. В ньому було щось болюче, страдницьке. — А я, мабуть, довго не проживу. Така вже карта мені випала.

Василь, напевне, прокинувся, але вдавав, що спить. Мені теж було ніяково від того, що біля нашої постелі стоїть чужа людина. Та Марина, мабуть, цього не розуміла, їй хотілося висловитись, а я заохотила її своїм запитанням, яке вихопилось мимоволі:

— Чого це ви з життям прощаєтесь? У вас же синок.

— Ой, серденько, правду кажете. Перед самісінькою війною знайшлося. Чоловік у мене районним комсомолом завідував. Він грамотний, не те, що я. Воює десь Гордій. Зараз, правда, не знаю, а то все листи писав.

Він нас у вакувацію спровадив. Оце тобі й вакувація!.. Знайшла Федора. У госпіталі там лікувався... Пропаду я з Федором, чує моє серце. Тікати від нього треба, та не можу. Б'є він мене, дуже б'є. То, звісно, горілка винна. Але як йому без горілки? Ви ж чули, що він тітці своїй розказував. А воно ж усе правда!.. Не його це справа, саперів треба кликати. Та хіба його утримаєш? Каже: я незаконно на світі живу, бо дружочки мої смертю хорбрих полягли. А я, каже, наче здрейфив, іти за ними побоявся.

Мучиться він. І мене мучить. Це, сестронько, війна боком вилазить. І

кинути його не можу. Полюбила диявола. Куди ж мені тепер? А синок...

Бідненький ти мій! Хіба виживе дитина з отакою матір'ю? Тітка теж довго не протягне, самі бачили. — Марина припала обличчям до дерев'яної стіни, голосно заридала. — Краще б мені померти! Що я наробила?..

Прости мене, Гордію! Не діждалася... Тепер навіщо я тобі?.. Ой, проклятуща я, проклятуща...

Василь не витримав, подав голос:

— А синок як там?..

— З докторшою лишився... Я все їй розказала. І вам оце розказую.

Не вбережу я Сергійка. Якби ж мій Федір не таким окаянным був. А зараз що він вигадав? Уже в Дорогобуж перебиратись хоче. Тут, каже, скоро всіх кабанців на базар повивозимо, лишиться тільки хлівці почистити. А там, каже, чистопородні, центнерів по чотири. Це він бомби так називає... А ти, каже, як хочеш... Та куди ж я від нього піду? Пропаде він без мене. Я йому хоч зранку пити не даю, бо робота ду-у-же опасна. Не дай, Боже!.. Оце чого ж я Сергійка покинула? Як мене не буде, Федір і спати не ляже. А потім іще вихилить пляшку і бомби шукати піде. Гадаєте, легко їх шукати?..

Я з ним не раз ходила. Він жене геть, а я не слухаюсь, — що тобі, кажу, те й мені... Якби ж у тих бомбах годинник стукав, то його почути можна, а тут — кислота в скляній трубочці та цинкова дротина... Як дротину переїсть... А штукатурити вони вміють, нічого не побачиш. Замуровують бомби, — ті, що з літаків кидають... А кладуть там, де заліза багато. Труби, батареї... Щоб сапери, значить, не знайшли, бо є в них такі штукенції, що від заліза пищать... От Федір і каже, ти, Марино, як собі хочеш, а я велику вигоду маю. Ото лишили німці будинки на смерть нашу, а я їх для життя приспособлю. Як дав Бог мені собачий нюх, то я хоч нюхом своїм народові послужу... Бо вже з оружьем в руках воювати не можу, одвоювався... А в нього й справді талант великий. Наче крізь стіни бачить... Як хочете, так і судить, а Сергійка мені забрати нікуди... Сама на бомбі сиджу. Та хай, думаю, — хіба тільки в мене лихо? Що я за цяця така, щоб себе жаліти. Федір, може, більше робить, ніж хтось на фронті. Де Федір мій побував, там усі будинки цілі. А бомби, каже, нехай вибухають. Яр серед лісу обгородили, солдатів поставили... А будинки стоять... Ну, поб'є інколи, так що ж з того?.. Не глиняна, не розсиплюсь. Зате знаю, що любить. От кинула б його, так він би із яру не вийшов. Так і каже: кинеш — на бомбах матрац покладу і там спатиму. Табуретівки, каже, на прощання нажени, щоб веселіше було. Я вже навіть із пирію гнала. Із коріння... А Федір сміється: із табуретки спробуй...

— То ви хочете хлопчика нам залишити? — зніяковіло, наче боячись образити Марину, запитав Василь.

— Бач, ви таки зрозуміли, — зраділа вона.

— Як же це ви так? — болісно проказав Василь.

— А так... Бо його люблю... Сергійка люблю, не себе. Гадаєте, як

ото мати за дитину чіпляється, то кого вона любить?.. Я хоч і грамоти не дуже знаю, та світу вже набачилась. Як любиш дитину, то щасливою її зроби. А де я для свого Сергійка щастя візьму?..

— Війна ж закінчиться, — мовив Василь. — Хіба тоді вам не жалко буде?

— Мені й зараз жалко, та що з того?.. А для Федора війна ніколи не закінчиться. Пропавший він уже. Війна його ще на ногах тримає. Та й мене біля нього. А як закінчиться... То й ми з ним закінчимось.

— Хіба ви теж? — запитала я, і відразу ж мені соромно стало за це питання.

— Що теж? — грубувато перепитала Марина. — Чи я теж спилася?.. Питайте, не бійтеся. Яке життя, такі й люди... Інколи мені здається: я ще б змогла не пити. А іноді... Ось я зайшла. Ви спали. А тут ця баклага... Чистий, мов слізенька. Такого я не зроблю. Із цукру, може б, і зробила. А з коріння пирійового... Давайте доп'ємо. — Потягнулася до баклагги, побовтала її в руці. — За Сергійка, добре?..

Відпила трохи й подала баклагу мені.

— Пийте!.. Чи, може, гидуєте після мене?.. Я — не заразна.

Мені нічого не лишилося, як пригубити. А Василь трохи випив. Я подала йому кухоль з водою, що стояв на тумбочці біля ліжка. Марина тим часом продовжувала:

— Там, у тітки, я все до вас придивлялася. І так собі подумала: от звела війна цих людей, а що ж далі буде?.. Видно, немає сім'ї в полковника, раз на одній нозі фронт доганяє. Це ж, мабуть, по добрій волі, не інакше... Як і Федір мій... Ну, а ти, сестро, ще молода. В тебе, мабуть, теж сім'ї немає. Це я рано заміж вискочила, бо мені наука не давалася. То чого б ото вам Сергійка мого не взяти?.. Все ж таки тут медицина. І годують добре... Не те, що ми з Федором — рукавом заїдаємо... Ну, чим не сім'я? Бачу ж — обоє ви душевні люди. Та ще й земляки... Ото й лишайтесь разом. А там іще, може, Бог діточок пошле... Як хочете, то хоч і завтра до міськради підемо. Федір — він же заступник у голови. По будівництву, значить... Все зробимо законно, щоб ви не сумнівалися... — Марина знов заплакала, але відразу ж похопилася: — Ну, спіть собі, спіть. А я піду... Федора всі тут знають. Як треба буде — розшукаєте... Ото вже свиня так свиня, і виспатись людям не дала. На добраніч вам, вибачайте... Кривошип — його прізвище. Це я про синочка свого кажу. Сергій Гордійович Кривошип. Ну, та ви йому своє дасте...

І так, ніби справа ця була вже вирішена, Марина вийшла із землянки.

II. МИ СТАЄМО БАТЬКАМИ

Тут же, у Вязьмі, ми й зареєстрували свій шлюб. У госпіталь вже не поїхала — це було далеченько від ПЕПу, а що таке фронтові дороги, знає тільки той, хто їх пройшов. Василеве начальство розуміло, що така "сімейність" не лише пошкодити не здатна, а необхідна для полковника, якого слід було б взагалі списати з військового обліку. Та ПЕП все ж таки не дивізія, а санітарна установа. Десь у політуправлінні, мабуть,

врахували, що людині, яка все своє життя віддала армії, важко буде пристосуватися до роботи в народному господарстві.

Тепер я мала досить вільного часу, тому й забрала Сергійка до себе. До слів Марини про його усиновлення ми з Василем поставилися скептично — гадали, що це було сказано зопалу, вона потім отямиться. Сергійко видужав, щічки округлилися, карі оченята ніби трохи поменшали — не були вже такі великі, як тоді, коли я його вперше побачила — в його поведінці з'явилася жвавість, хлопчикові хотілося бігати, стрибати.

Тим часом почали оживати берізки, зазеленіла трава, лісові галявини позаростали квітами. Я нашила Сергійкові штанців та льоль, а хтось із санітарів пошив крихітні чобітки. Коли ми пішли до бабусі — Федорової тітки — вона його ледве впізнала. Ми робили для неї все, що могли, та врятувати її вже не вдалося. Незабаром вона померла.

А Марина ніби й зовсім забула про Сергійка. Він теж майже не згадував про матір. Мабуть, і раніше йому небагато діставалося материнської ласки.

Настало літо. Природа жила своїм життям, їй було байдуже до того, що десь люди вбивали та калічили одне одного. Проте фронт уже був далеко, у вяземських лісах стояли тільки госпіталі, а не військові частини, не чути було гуркоту гармат і страшних німецьких бомбардувань. Тільки вряди-годи землю стрясав велетенський вибух. То в яру під Вязьмою вибухала бомба, вивезена Федором із якогось будинку.

Я виконувала обов'язки бібліотекарки, підбирала для пропагандистів статті в журналах, і хоч таким робом пов'язувала власне життя з життям фронту. Красоткін намагався мене переконати, що цього, власне, й досить, щоб почувати себе корисною людиною, але власну користь я бачила не в цьому. Коли під Вязьмою вибухала чергова бомба, я думала про те, що Федір ще один будинок врятував, його тепер заселять люди. І хоч не я допомагала Федорові, а Марина, та все ж і моя доля в цій справі є, бо я доглядала Сергійка.

Якби не Сергійко, то я, напевне, дуже каралася б тим, що Василь відірвав мене від роботи в госпіталі. Я ще не вміла тоді переконати себе, що допомога такій людині, як Василь, — це допомога тисячам поранених. Його робота не впадала в око, зовні була зовсім не схожа на те, що робив Федір.

Згодом я переконалася, що Василя люблять, що він був не чужий серед майорів та полковників медичної служби, — до нього йшли на пораду як до людини, котра здатна допомогти і в справах духовних, і в суто практичних. У фронтовій смузі пораненим подавали невідкладну допомогу. Для лікування затримували тільки тих, кого не можна було вивезти в тиллові госпіталі, — так званих нетранспортабельних. Але скільки ж тут було клопоту зовсім не лікарського, а просто господарчого, адміністративного! І спорудження землянок, в яких можна було розмістити поранених, і їхнє харчування, і догляд, і розваги... Словом, це було таке коло обов'язків, яке не можна визначити ні статутом, ні циркулярами, — просто треба любити людей, і сама ця любов підкаже, де ти сьогодні мусиш бути і як тобі належить діяти.

Василь повертався в землянку стомлений, протез натирав ногу, білизна була мокра від поту. Тоді я вперше зрозуміла, що зовсім не вмію бути дружиною. А Василь

соромився вимагати від мене того, що сама природа поклала на жіночі руки.

І тут я мушу розказати про такі речі, котрі можна викласти лише на папері. Жодній людині я цього не розповідала. Соромно про це говорити, але треба! Бо, напевне, в самій природі нашій це ховається. А тверезість настає тоді, коли те вже лишилося позаду...

Якщо казати коротко — бо не хочеться мені про це розповідати детально — то ми обоє в перші місяці пережили чимало розчарувань. Не знаю, які сили мене збурювали, але я дуже нервувала. Мені здавалося, що я потрапила в залежність від Василя, день за днем втрачала власну особистість, а попереду лишається сумна перспектива хатньої господині, та й тільки. І хоч Василеві не бракувало такту й витримки, але я бачила, що він ставився до моїх слів з підозрою, — він шукав причину моїх роздратувань в чомусь іншому. Це інше, мабуть, не вимагає особливих пояснень — його гнітила власна інвалідність та різниця в роках.

Насправді ж я про це зовсім не думала, і саме тому, що я про це забувала, у мене з'являвся той дратівливий тон, який так його пригнічував. Потім я ненавиділа себе, намагалася спокутувати провину — і то були прекрасні хвилини в наших стосунках, бо тоді розквітало кохання. Деякий час я пам'ятала, що мушу бути обережна з ним, — він розуміє мене не так, як воно є насправді, — потім знов забувала про це.

Безхитрісна жінка — це, мабуть, не найкраща жінка. Ніякої жалості в мене до Василя не було — я б не прийшла до нього заради жалості. Я просто його любила. Я ще тоді не знала, що навіть духовна спорідненість не завжди забезпечує гармонію в шлюбі, бо існує різниця в темпераментах та в побутових звичках. Багато чого я не вміла пояснити в собі, а Василь не міг мені допомогти — він і сам був тяжко травмований. Та й шлюбного досвіду в нього не було, а досвід інших людей тут, мабуть, допомагає мало.

Ми зуміли пережити цей тяжкий період у наших стосунках лише завдяки Василевій витримці. Я потім з почуттям сорому пригадувала ці перші місяці нашого шлюбного життя — яка ж я тоді була дурна! В мене таки вистачило здорового глузду критично поставитись до самої себе, відділити в собі світле від темного, зрозуміти, що ефемерна правда якоїсь однієї хвилини — це облуда, породжена поганим настроєм. Ти не маєш права висловити її, бо потім самій за неї буде соромно. І не хизуйся щирістю власної натури — мовляв, що думаю, те й кажу — бо така щирість інколи гірша від чиеїсь хитрості. Нещира жінка мовчить та погоджується, потім зробить усе навпаки — і, дивись, чоловік тільки зарежоче, та на тому й кінчається. А отака щирість, як у тебе, Софіє, — то звичайнісінька дурість.

Так я потім думала про себе, і зуміла зробити висновки. Це нагадувало каламутний брід, і його треба було перейти, бо справжнє життя почалося десь поза тим бродом.

Одне скажу, гадаючи, що мені повірять: цей брід з'явився тільки тому, що я зовсім не відчувала якоїсь нерівності в нашому шлюбі. А Василь навпаки — завжди думав про неї. І коли я навчилася зазирати в його душу, то тільки тоді зрозуміла, яких тортур йому завдавала. І, зрозумівши це, полюбила ще більше...

Та, крім Василевого терпіння, був ще один мотив, який допоміг нам подолати

каламутний брід, — наша любов до Сергійка.

Ніколи я раніше не ставила собі цього запитання: чи любиш ти, Софіє, дітей? Прийшло це так, як приходить кохання, — зненацька, без попереджень. Прийшло владно, заповонило все моє жіноче ество, і я вже не думала про себе так, як раніше — ти не жінкою народилась, а якоюсь безстатевою істотою, бо мало в тобі жіночого...

Щоправда, Юрко допоміг мені повірити в себе як жінку. Але я тепер згадувала не Юрка — я пригадувала човен, волзьке надвечір'я, берізки та будиночки по той бік Волги, а Юрка намагалася вирізати із цих споминів так, як вирізають із кіноплівки непристойні кадри. Усе, що казав мені Юрко, сприймалося тепер як нище лицемірство.

Жінкою стала я тільки тепер — з Василем, і з Сергійком. І, може, ота моя дратівливість, яку я так важко в собі долала, була хоч і не кращим, але ж свідченням того, що я таки звичайнісінька жінка.

Як билось моє серце, коли Сергійко біг по лісній галявині і кричав мені здалеку:
— Со-оня!..

Він уже конструював цілі фрази, а я стежила за його розвитком. І це було велике щастя!

А Василь уже не міг уявити нашу сім'ю без Сергійка.

Якось увечері ми розклали вогнище. Василь розважав Сергійка тим, що брав із вогнища підпалену гілочку, розмахував нею над головою, а хлопчик зачудовано стежив, як блимає під зорями вогненна стрічка. Це його так вразило, що Василь був змушений махати й махати жариною, наче розписував літній вечір.

Сергійко підбіг, вихопив гілочку із його руки, але вона вже погасла. Як він не махав нею, та вогненна стрічка не з'являлася.

Хлопчик сів і гірко заплакав. Заспокоївся лише тоді, коли Василь подав йому гілочку з жаром на кінчику, і Сергійко нарешті створив свою власну вогненну стрічку.

— А знаєш, Соню, — посміхнувся Василь, — отак усе й починалося

в людях. Просто подив, просто цікавість... Якби ж ми не втрачали здатності до здивування!.. З нього все почалося. — Поклав руку мені на плече, я прихилилася головою до його грудей. — Не можна нам без дитини, Соню. Мені так добре зараз. Отак би нам і жити...

Я розуміла, про що він казав. Йому тяжко було згадувати, якою неврівноваженою я була ще недавно. Василь гадав: мене заспокоїло те, що можна назвати інстинктом материнства.

Я й сама переживала чарівність того спокою, що народжується не з хвилинних емоцій, а з добре усвідомленої віри в людину.

— Так і будемо жити, Василю, — сказала я. — Я й сама не знаю, що мене трясло. Тільки благаю тебе... Ніколи не думай, що...

— Я вже так не думаю, — спинив мене Василь. — А спершу думав.

— Ні, ні!.. Це зовсім інше. Просто є щось таке, чого пояснити не можна.

— А може, й добре, коли сваряться на початку. Гірше, коли це

приходить потім.

Сергійко виліз мені на коліна, Василь обхопив нас обох, пригорнув до грудей. Він, мабуть, трохи залоскотав Сергійка, бо той заливався нестримним сміхом і крутився в моїх руках, як млинок.

Та ось я помітила під сосною жіночу постать. То була Марина. Вона припала спиною до сосни, мов на розп'ятті. Руки були закинуті назад, голова піднята до неба, а на обличчі, освітленому вогнищем, застигла нелюдська мука.

Із моїх грудей вихопився зойк:

— Марино!..

Наче у моєму щасті був якийсь злочин — так я почувала себе в ту мить. Із Сергійком на руках підбігла до неї, защебетала якісь банальності.

— О, ви так несподівано. Чого ж не приходили? Ми з Сергійком вас виглядали... Сергійку! Це ж твоя мама. Ану, скажи, Сергійку: ма-ма...

Сергійко повторив:

— Ма-ма.

Але до Марини не потягнувся — з острахом дивився на мене. А Марина шкребла нігтями соснову кору — шкребла так, що, мабуть, нігті ламалися. Видно, їй хотілося простягнути руки до Сергійка, але вона стримувала це почуття.

Я подала їй дитину:

— Візьміть.

Марина гнівно струснула головою, пасмо, схоже на ластів'яче крило, впало їй на обличчя.

— Не робіть мені ласки, — грізно крикнула вона, і я відсахнулася,

боячись, що Сергійко злякається й заплаче. А Марина, трохи отямившись, запитала: — Значить, не хочете?..

— Про що ви, Марино?

— Усиновлять не хочете?.. Ми з Федором їдемо звідси. Може, й не побачимось більше. Отож дивіться... Як надумаете, то приходьте завтра після обіду. Я вас біля ЗАГСу ждатиму.

Запросила її до землянки, але Марина відмовилась. Я передала Сергійка Василеві, бо хотіла провести Марину, та вона холодно спинила:

— Не треба, сама піду.

І, ступивши крок у темряву, зникла з наших очей. Потім ми почули чоловічий голос і зрозуміли, що її ждав Федір.

Наступного дня по обіді ми втрьох під'їхали до ЗАГСу. Це був один із тих будинків, які врятував Федір. Марина справді була вже тут.

Припікало сонце, над вяземськими руїнами коливалося нагріте повітря, всі лінії ламалися. Чоловіча постать, що самотньо маячила серед руїн метрів за двісті від нас, також ніби розрізалася навпіл і потім склеювалась. В цій постаті я впізнала Федора. З Мариною він не прийшов, але наглядав за нею здалеку.

Марина була зодягнена в білу блузку й синю спідницю, на ногах гарненькі

черевички. Я вже й забула про такі. Довга чорна коса переливалася на сонці — здавалося, вона задзюркоче, мов струмок, — а чорні брови на білому обличчі були трохи вищипані. Шкіра ніжна, матова — важко уявити, що задубіла рука Федора безборонно торкається оцих щік.

Якою ж дивовижною здавалася її врода серед оцього хаосу! Вона була ніби викликом самого Сонця силам темряви й руйнування, що прийшли на нашу землю з Заходу.

Марина не наближалася до Сергійка, наче він був відрізаним пальцем, а Марина боялася, що палець той раптом вхопиться й приросте. Сергійко зацікавлено позирав на неї, але тримався спокійно, як тримаються діти в присутності сусідів. Мені це було приємно, але я розуміла, що діється в душі Марини, тому бажала тільки одного — щоб якомога швидше закінчилася процедура усиновлення.

Марина мужньо трималася до кінця, — ні пари з вуст, ні слова. Та коли вже вийшли із ЗАГСу — я несла на руках Сергія Васильовича Горіня! — Марина несподівано стрибнула до мене, вихопила Сергійка і зникла серед руїн. Ми чекали її, мабуть, з годину, а потім поїхали до себе.

— Попрощатись хоче, — якомога спокійніше сказав Василь, але я бачила, що він хвилюється.

Розшукувати Марину було марно, якщо вона передумала, то тут нічого не вдієш. Ми не могли ні про що говорити, тільки ждали, ждали.

Марина прийшла пізно увечері, грюкнула дверима й посадила Сергійка на ліжко.

— Спирт є?..

Я подала їй знайому баклагу. Марина випила і заспівала про чайку, що вивела діток при битій дорозі. Голос у неї був такий гарний, як і вона сама. Потім упала головою на руки, виплакалась, рвучко підвелася й тепло, задушевно мовила:

— Адресу дайте. Як повіситись захочеться, то до вас приїду. Не бійтесь, у вас не повішусь. А може, погляну здалеку... погляну на Сергійка, то й житиму якось.

Я дала їй адресу дядька Сашка — була певна, що там про нас все одно знатимуть, де б ми не були.

Поцілувала мене Марина, і в слюзах вибігла із землянки. Більше ми її не бачили. Побачили тільки через дев'ять років, коли вона, стоячи біля нашого двору, підстерігала Сергійка.

Та про це я вже розповідала. Як і слід було сподіватись, Федір загинув від горілки — його, п'яного, вночі збила вантажівка. Ну, а що сталося з Мариною, то це вже відомо.

Не стану докладно описувати нашого життя під час нового наступу військ. До кордону з Німеччиною у нас було два перебезування — Мінськ та Каунас. Мінськ був зруйнований не менше, ніж Вязьма. А ті будинки, які лишалися цілі, вибухали від німецьких бомб, що були замуrowані в стіни. Василь разом з Красоткіним брав участь у розмінуванні Мінського радіозаводу, що містився поруч обласної лікарні, яка стала нашою госпітальною базою. Завод був врятований. Разом із ним були врятовані й корпуси лікарні, де на той час лежало кілька тисяч поранених.

Якось я запитала у Василя:

— Що з тобою? Ти наче когось поховав.

Пригадую, Василь сидів біля вікна, тримаючи на колінах Сергійка. На моє запитання відповів не одразу. Посміхнувся якось безрадісно, ніби те, про що він зараз думав, належало до якихось гріхів.

— Страшно мені за нього, Соню, — сказав він нарешті. — Ми зараз так далеко від того, про що в окопах громадянської мріяли.

— Такі руйнування, — непевним голосом зауважила я. — Доки відбудуємо...

— Так. Але я думаю не тільки про це.

— А про що ж?..

Він пересадив Сергійка на здорову ногу, — щоб хлопчикові не муляв протез.

— Звідки це береться в людях?.. Одна війна, друга. Невже на його долю теж випаде?..

Треба сказати, що ми з Василем володіли зовсім не схожими формами уяви. Все, що Василь пізнавав, він одразу ж намагався прикласти до земних проблем, а моя уява жила в абстракціях. Звісно, я потім також поверталася на землю. Загалом же виходило, що ці різні форми уяви доповнювали одна одну. Принаймні мені так здавалося.

— Може, це не від людей походить? — з деяким страхом запитала я. — Може, це теж закони природи?

— Ні! Не вірю... Це було б жахливо, — гаряче заперечив Василь.

— Значить, самі люди винні?.. Він довго мовчав.

— Так, це складно, Соню. Складно... В одне я вірю: не в природі тут справа. Бо якщо це в самій природі закладено, то... Мені б і жити не хотілося. Тут якесь відхилення... Ну, той же расизм. Хіба ж це природне явище?.. Це щось нелюдське. Звір у людині прокинувся.

— Звір — це також природа, — сумно зауважила я.

— То інші закони, Соню. Для людини це неприродно. А проте, бач, пробивається тварина. Може, це востаннє?.. Ми ж нібито давно вже із звірячої шкури вилізли.

Потім знову згадали про дядька Сашка та Осадчого. Війни без причин не буває. За землю б'ються, за те, що пильніше берегти треба, ніж л власне життя.

Це, власне, було повернення в той світ, де в мені вперше з'явилося щемливе й солодке почуття, котрому я не знала наймення і лише згодом зрозуміла, що то і є заповітне слово, яке тільки в дорослому віці вимовляється вголос — кохання. Знов і знов я пригадувала обличчя Василя в одсвітах від печі, де догоряли дрова — то й був початок у мені жіночого, хоч я тоді ще була дитиною. І дядько Сашко поставав у моїй пам'яті, і кожне слово, мовлене в той вечір. Так відчувається людина тільки в церкві, тільки на молитві, хоч розмова точилася про землю, ба навіть про кізак. Ми з Василем потім не раз поверталися до цієї теми — і я добре бачила, що Василь також був не байдужий до розмови з дядьком. У ньому щось проростало, посіяне в той незабутній

вечір. Василь тоді цілий місяць прожив у нашому хуторці. Розмова біля печі — то був лише початок дискусій. Вони тривали вже без мене — найчастіше на помідорних плантаціях, де Василь був жаданим гостем.

І ось тепер, розмірковуючи про глибинну причину війни, Василь пригадав газетну інформацію: німці вивозять з України гумус.

— Із Сахари, бач, нікому не спадало на думку перевозити землю в

Європу. А з України женуть у свій фатерлянд ешелон за ешелonom. Отже, у слові "земля"... Так, у цьому слові далеко не все сказано. Є просто гола земля... Тобто земні мінерали, без органіки... Ну, а є земля... Це, може, трохи дивно звучить... Земля в розумінні сонячної енергії. Бо наші чорноземи — то вже не просто земні мінерали. Це, можна сказати, космічні нагромадження.

Десь він роздобув твори Докучаєва і до глибокої ночі зачитувався ними.

— Знаєш, Соню, як Докучаєв визначає гумусний шар планети? Він каже, що то є живе тіло! Розумієш? Так само, як повчав мене Олександр. А мені це якоюсь фантастикою здавалося... Отже, під ногами українців є живе тіло, а під ногами німців майже немає. У них там слабенький гумусний шар. Якщо так поглянути на причину війни... Виходить, це війна за сонце, яке прийшло на землю. Отже і Христос, і Богоматір... Якби я почав отак розмовляти зі своїми колегами, мене б назвали фантазером. Щонайменше. Або навіть... Як це кажуть — стріха поїхала?

Він сумно засміявся. Відтак приголубив мене й палко зашепотів:

— Яке це щастя, що в мене з'явилася ти! Мені ж тепер, окрім тебе, і поговорити ні з ким.

Одного разу Василь навіть наважився заговорити про Маркса. Я розуміла, як важко йому давалися слова. То була поки що не розмова, а лише натяк — справжні розмови на цю тему почнуться тоді, коли Василь повісить свій полковницький мундир у стареньку шафу ще довоєнного зразка. Та все ж сумніви у незаперечності марксизму з'явилися іще у фронтовій землянці.

— Маркс, безумовно, в цьому не винен, — сказав він якимось, роздумуючи вголос.

— В чому не винен? — перепитала я, хоч за мить уже зрозуміла, що він хотів сказати. Міцно в моїй пам'яті трималася розмова біля печі, коли дядько Сашко сказав, що Маркс — не від Бога.

— Він не розрізняє гумусний шар і власне землю. Землю у вигляді мінералів. Для нього в цих поняттях не було жодної різниці. І саме тому

Маркс стверджував, що земля не має вартості. Та й не виробляє вартості... Тоді ще не існувало науки про фотосинтез.

Значно пізніше, ознайомившись із вченням фізіократів, Василь відкине оце виправдання Маркса. Адже ж фізіократи за сто років до Маркса чітко і ясно розрізняли землю як гумусний шар планети і землю як суто мінеральне, неорганічне середовище. Про фотосинтез вони також нічого не знали, але ж добре бачили, що гумусний шар — то є живе тіло. Додатковий продукт (отже, й додаткову вартість) фізіократи виводили саме із здатності землі родити, нарощувати органічну речовину — ту речовину, яка є

для землі нова, справді додаткова. Тобто така, якої не було раніше. Це вірно навіть з боку фізичної маси.

Згодом Василь роздобуде дані, що наша планета за рахунок фотосинтезу щороку нарощує на собі сотні мільярдів тонн нової маси. То ж бо і є додатковий продукт, який через людську працю перетворюється на додаткову вартість. А відтак виступає в ролі енергії прогресу. Саме ця енергія стає рушійною силою земної цивілізації. Промисловість взагалі її не виробляє, бо не володіє фотосинтезом. Навпаки: промисловість спалює нафту й вугілля — продукти фотосинтезу давніх геологічних епох. Але ж володіючи безміром заліза й навіть електроенергії, можна загинути від голоду, бо людина не вмикається в розетку, мов комп'ютер.

Звісно, я вже тут використовую те, що отримала не від фізіократів, а від Василя. Але ж початок такого способу мислення, безумовно, належить їм. Твори фізіократів у Радянському Союзі не друкувалися — Василь вивчив їхню теорію, можна сказати, від протилежного — тобто через критику Франсуа Кене в "Капіталі". Але це було тоді, коли Василь уже повторив відкриття Кене, інакше б він не зрозумів, що Маркс критикує батька справжньої економічної науки з хибних позицій.

До речі, коли я кажу, що Василь повторив відкриття Ф. Кене, то в цьому тільки половина правди. Василь твердить у своїй праці: мовляв, сталося повторне відкриття тих самих економічних законів. Тих самих — це вірно, але Кене відкрив їх з боку землі, а Василь відкрив з боку Сонця. І тут виникає нова якість — прив'язка до космосу, до природознавства ХХ століття. В основу Василевої теорії кладеться закон збереження і перетворення енергії та наука про фотосинтез. Словом, те, чого не знали навіть у часи К. Маркса — не лише в часи Ф. Кене. Це дозволяє значно ясніше побачити катастрофічну хибність Марксової теорії — отже, й нашої економічної системи.

Відтоді Василеве життя перетворилося на муку: знати, що радянська економіка мусить прийти до повного краху й жити спокійно — хіба це можливо? Ну а те, що Василь не наголошує на власних відкриттях, походить від звичайної скромності. Василь дбав не про утвердження власних заслуг у науці — він прагнув порятувати людей від великого лиха.

Ось чому з'явилися оці зошити. Після Василевої смерті відповідальність за долю нашого суспільства я повністю відчула на власних плечах і в цьому вся справа. Та бач — я знову втратила послідовність розповіді.

До Берліна ми не дійшли — вологий клімат Прибалтики тяжко вплинув на Василя. Загострився остеомієліт — почалося запалення пораненої кістки. Протез довелося відкинути — Василь довго ходив на милицях. А коли виписали із госпіталю, ми повернулися туди, де я вперше його побачила, — в хату дядька Сашка. Тітка Параска тяжко хворіла, про дядька все ще не було жодної звістки. Років через два тітка померла. Бабуся моя теж померла, а мати переїхала до Марійки, що вийшла заміж за військового. Я кликала матір до себе, та вже сталося воно так, що Марійка була їй рідніша. Я не ображалась, бо рано пішла з дому. Та й окупацію мати пережила разом із Марійкою.

Років через два до нас прийшов немолодий чоловік, який перебував в одному концтаборі з дядьком Сашком. Вони разом готували втечу. Але тоді, коли перерізали дріт, що був під високою напругою, дядько замкнув його на себе. Стрибнув просто на колючки, уп'явся в них руками, всім тілом своїм — і так згорів на отому дроті. Потрібна була якась секунда, щоб його перерізати. Втікачі одержали цю секунду, але дядька серед них уже не було. Так він і живе в моїй уяві — розіп'ятий на чорній свастиці, що була символом пробудження сатанинського в людині.

III. НІЧНІ РОЗМОВИ

Доки я жила минулим, земна куля, звісно, оберталася, а разом з тим і в невеликому лісовому квадраті, котрий належав санаторію, час не стояв.

Одного дня Микола Олександрович чомусь заговорив про мій відпочинок.

— Можливості нервової системи не безмежні, — співчутливо проказав він. — Може, відпустку візьмете?

Я відмовилась: тільки робота й тримала мене на ногах. Тоді Микола Олександрович зацікавився моїми стосунками з медичною сестрою, котрій здебільшого випадало зі мною чергувати.

— Чому ви питаєте?..

Микола Олександрович промовчав. Та я відчула, що тут існує якась недомовленість — щось приховане, потайне.

З Поліною Костянтинівною нам доводилося розмовляти про все на світі. Ночі великі, кожна тема для розмови годиться — аби час минав швидше.

Дивлячись мені просто у вічі, Микола Олександрович з якоюсь дивною багатозначністю промовив:

— Ми з вами — медики. Наше призначення — лікувати людей. А всі інші питання... Є відповідні інститути. Вони ж там чимось займаються.

Роздумуючи про цю несподівану настанову, я мало не наштотхнулася на Кулика. В його очах зблиснуло щось лихе, загрозливе. Але то була одна мить — обличчя Петра Івановича відразу ж набрало байдужого виразу. Привітався сухо — ледь помітним рухом голови. Я також відповіла не краще.

"Чи не звідси це походить? — подумалось мені. — Але що ж це може бути? Якась дурнувата плітка".

Пригадався такий випадок: Поліна Костянтинівна нещодавно йшла вслід за мною і почула, що я стиха сама з собою розмовляю. Мені було дуже незручно — треба ж такому трапитись! Я давненько почала помічати за собою цю негарну звичку. Вона виробилась на лісових дорогах. А тут я саме для оцих записів життя своє в пам'яті поновлювала, мені чулися голоси дядька Сашка, Василя, Сергійка — і я мимоволі їм відповідала. Отож якось забулася, що йду не лісом, а по санаторному парку — і Поліна Костянтинівна мої нашіптування підслухала. Ледве я тоді крізь землю не провалилась.

А то ще ми про землю з нею заговорили та про обряди різні. Поліна Костянтинівна нібито й погоджувалась, але після випадку на алеї якось насторожено до мене ставилася.

Спершу я себе заспокоювала: нехай собі! Тепер подумала: може, ти, Софіє, справді контроль над собою почала втрачати? Нині це стресовим станом називається. Ми живемо так, що в одному десятилітті цілі віки згущуються. Тому стрес — явище досить поширене. Що ж дивного, якщо й на твої нерви це впало? Треба уважно до себе придивитися...

Вийшовши від головного лікаря, я зупинилася біля прохідної. Хотіла сходити в корпус і забрати книги. Та ось вахтер показав на дівчину, яка стояла віддалік за великою клумбою, що прикрашала в'їзд у санаторій.

— Вона вас питала.

Попрямувала до дівчини, а вона, мабуть, здогадавшись, хто до неї наближається, несміливо рушила мені назустріч.

— Ви на мене чекаєте? — запитала я.

— Софія Кирилівна?..

— Так.

— Я — Ніна. Та це вам нічого не каже. Я вже якось приїздила, хотіла вас побачити. Але ж ви про мене нічого не знаєте...

Вона була зодягнена в легку білу сукню. Золоте волосся на тлі темних дубів, які росли по той бік шосе, чомусь видалося мені таким гарячим, що об нього можна обпекти руку. По-дитячому рожева шкіра на щоках, довгі вії. Мабуть, це правда, що обличчя — портрет людської душі. Про Ніну відразу можна сказати, що це розумна, доброї душі дівчина. Та потім я згадала про батька, і вже побоялася вважати це судження остаточним. Якщо судити по його обличчю, то можна сказати те ж саме.

— Власне, що тут знати? — продовжувала Ніна. — Ми з Сергієм

лише двічі бачилися. Потім він перестав дзвонити... Дізналась я випадково. Відразу ж поїхала до вас, але не наважилась... Оце і все. — З великим смутком у карих очах подивилась на мене й тихо додала: — Я розумію, що вам... Даруйте, якщо приїхала недоречно. Але Сергій... Він якийсь особливий.

Я доторкнулась до її руки:

— Спасибі, Ніно, що приїхали.

Пояснила, де я живу, і запросила її до себе. Ніна охоче погодилась.

— Тільки додому зателефоную.

Я попросила вахтера, щоб дозволив Ніні подзвонити додому, а сама заспішила в санаторний корпус. Забравши книги, повернулась до воріт.

Ніна вже попередила батьків, що заночує в мене, і ми рушили на лісову дорогу, яка вела в наш хуторець.

Якщо одну зупинку проїхати автобусом, то від шосе до нашого хуторця залишиться кілометрів зо три. Та ми вирішили йти пішки. Кінчався червень, ліс у цей час набирається сили, кожне дерево і кожна стеблинка напоєні радіщами власного існування, бо в них немає більшого клопоту, ніж збирати в собі сонячне світло. Прекрасний обов'язок! Та, мабуть, у людини значно більше обов'язків перед природою, і тому їй живеться набагато важче.

Для мене п'ять кілометрів лісом — то тільки відпочинок. А Ніна швидко натерла ногу, ніяково посміхалася, та я бачила, що їй боляче. Я зняла черевики й пішла боса. Ніна зробила те ж саме. Пісок під ногами теплий, лагідний, але інколи траплялася соснова шишка, і тоді Ніна ледве утримувалась, щоб не скрикнути.

— Я тільки на пляжі боса ходила, — мовби вибачаючись, пояснювала вона. — Правда, в ліс ми теж їздимо...

Дощ застав нас біля лісового розсадника. Вдарила гроза. Хоч і не годиться під час грози стояти під деревом, та ми сховалися від дощу під крилатим дубом. Про Сергія не говорили. Я утримувалась від згадок про нього тому, що не хотіла чути силованих зітхань. Справді, не міг же він стати для Ніни дорогою людиною за дві зустрічі! А Ніна, мабуть, вважала нетактовним нагадувати про моє лихо. Я бачила, що її чарує природа. Дівчина простягнула руку, ловлячи дощові краплини, що падали з дубового листа. Коли знов ударила гроза і полум'я блискавки наскрізь просвітило молоде листя, Ніна підвела голову, в її очах спалахнуло захоплення. Та вона ніби злякалася цієї хвилиної радості, боязно глянула на мене і відразу ж спохмурніла.

А мені пригадався один трагічний випадок із Сергійкового дитинства. Тоді він ходив у четвертий клас. Господиня з мене завжди була поганенька, ото ж і сталося так, що я посіяла тільки ранні огірки. Коли прийшов час закладати соління, на огудинні самі жовтяки позалишалися. Випросила у лісників підводу й поїхала по огірки в Підгірці. Сергійко теж поїхав зі мною. Колгоспний комірник послав нас на поле, — мовляв, там виберете таких, які потрібні.

На плантації стояв чималий курінь. Жінки в лозяних кошиках зносили огірки до цього куреня. Нас прийняли добре, навіть пшоняною кашею почастували. Каша була дуже смачна, Сергійко з'їв повний полумисок. Ледве ми встигли повернутися додому, як почався такий град, що скотину забивав на смерть.

Наступного дня ми дізналися: жінки, які частували нас кашею, поховалися від граду в своєму курені. Туди вдарила блискавка. Всі загинули — одинадцять вибиральниць і дванадцятий бригадир. Так обгоріли, що нікого не можна було впізнати. Це справило на Сергійка дуже тяжке враження. Вперше йому довелося задуматись про те, що існує не тільки життя — існує смерть. Я не пускала його на похорони, та він таки пішов.

Мабуть, думав про те, що й ми могли опинитися в тому курені. Довго ходив сумний та задумливий. Але грозу не перестав любити. І не боявся її нітрохи. Проте смерть вибиральниць так вплинула на нього, що він одразу ніби дорослішим став.

Яким же тепер він стане? Я знов подумала: добре, що Сергій не знає, ким йому доводилась Марина.

Четвертий місяць триває слідство. Хоч би вже суд призначали! Всі кажуть, що найважче заарештованому пережити саме оцей час — до суду. Не можуть Сергія надто суворо засудити. Мене втішають на роботі: років зо два одержить, не більше.

Ніна, мабуть, помітила щось болісне у виразі мого обличчя — дивилася на мене співчутливо, заклопотано. Марно я така насторожена до неї, — не обов'язково ж їй

батьків характер переймати. Щира душа в її очах світиться. Безпорадна вона перед природою — дивиться і на ліс, і на небо, мов на театральні лаштунки. Іншу природу витворила для себе сучасна цивілізація. І тепер уже дерева здаються декому не природою, а лише приємним доповненням до неї. А справжня природа — цегла, бетон, залізо.

Щоб трохи підбадьорити Ніну, я змусила себе засміятися. Напевне, вона не відчула штучності в моєму сміхові. Ліс поймався туманом, лише близькі дерева виступали із нього виразно, а далі дуби й сосни губилися в непрозорій глибині, що нагадувала дно океану. Все це дуже подобалось Ніні, тому я намагалася виглядати принаймні спокійно, щоб не псувати їй доброго настрою.

Ніна пожвавішала, побігла босоніж по росі. Дощ пройшов, пісок уже не ворухився під ногами. Йти було легко й приємно.

Та ось я пригадала, що не можна зараз босоніж по траві бігати — там же всюди бите скло валяється! Злякано крикнула:

— Ніно!..

Вона спинилася, а я швиденько взулась і підійшла до неї.

— Чого ви, Софіє Кирилівно?.. На вас лиця немає.

Я мовчки підняла з трави денце розбитої пляшки. На ньому виступали гострі леза — мов кінчики ножів.

— Боже! — вжахнулася Ніна. — Ледве не наступила. Як ви побачили?.. Його ж не видно.

— Цього добра всюди вистачає.

Я показувала їй, скільки поміж дерев битих пляшок, а вона болісно кривилася — мабуть, уявляла, як боса дитяча нога наступає на оці жахливі різакі. Тут і калікою недовго стати.

Незчулася, як ми й до двору підійшли. Відзначила для себе, що Ніна дуже тонко відчуває настрій людський, — вона своєчасно помітила, що зі мною зараз краще не розмовляти. Справді, я могла підтримувати розмову лише механічно. Але добре мені було відчувати поруч себе живу душу.

Ніна оглядала мою хату, наче потрапила в музей. Я тут нічого не міняла — все залишилося так, як було до війни. Я сама витворила цей музей, сама поселила в ньому і себе, і Василя, й Сергія. Для мене дядько Сашко був тією людиною, яка гідна високої шани.

Отож, я зберегла хату в тому вигляді, який вона мала в роки моєї юності. Якщо тут і є певний додаток, то лише газовий балон та газова плитка.

Ніна зачаровано розглядала рушники, вишиті невтомними руками тітки Параски, химерних півників, якими була прикрашена піч, полив'яні горщики й макітри на полиці, рогачі та кочерги в запічку.

— Софіє Кирилівно, можна у вас щось попросити? — приховуючи власне збудження, звернулась до мене Ніна.

— Якщо кочергу, то не дам, — посміхнулась я. — В сучасних жінок

досить інших засобів для боротьби за емансипацію.

— Та ні, — засміялась Ніна. — Я аж занадто емансипована. Знаєте що?.. Давайте розпалимо піч! Мені так хочеться посидіти біля вогню. Я сама назбираю дров, гаразд?.. Дуже люблю вогонь. Мені здається, що він схожий на живу істоту.

Я глянула на Ніну з деяким подивом. Так воно, мабуть, і є. Жива істота, яку ми називаємо деревом, залишає нам на згадку про себе сизувату купу земних мінералів, а все, що було в ній від зірок, від Сонця, повертається в лоно Світла. То вже сама безмежність...

— Дрова є. Сергій минулої осені стільки заготував, що й на наступну зиму вистачить.

— Він сам рубає дрова? — чомусь здивувалась Ніна.

— А хіба це так складно? Лісництво виписує. Тут свої санітарні правила. Сушняк треба вирубувати.

— У мене щосуботи збираються друзі, — зовсім про інше заговорила Ніна. — Створився гурток цікавих людей. Так вони себе називають. Інтелектуали... Фізики, музиканти, поети... Знаєте, що їх засмучує? Я не

зумію цього пояснити, але... Ну, мій батько, скажімо. Хіба ж він каже у своїх виступах те, що сам думає?..

Запалали дрова, Ніна розчервонілася. Відразу ж стало жарко. Я повідчиняла вікна. Надворі знову сіявся дощ. Туман так погустішав, що вже й хата Макарихи зникла за його пеленою. Полум'я в печі, миле Нініне щебетання, туман і дощ за вікном — все це сколихнуло в моїй душі бажання такого затишку, який приходить лише тоді, коли людина позбавляється самотності.

— А я, між іншим, знаєте, що вирішила?.. Серед них з'явилася тільки одна справжня людина, — продовжувала Ніна.

— Хто? — запитала я.

— Сергій. Він був лише один раз. Ні з ким не сперечався, тільки слухав. Та й настрої у нього був кепський.

— Напевне, ваші гості йому не сподобались.

— Ні. Не це йому зіпсувало настрої. Тітка Марина...

— Хто?! — майже перелякано вигукнула я.

— Коли ми йшли до нас, Сергій побачив у скверику тітку Марину.

Вона спала на лаві. І так негарно спала... Ну, ви розумієте... Сергій ледве її розбудив. Вона була дуже п'яна. Хотів залишитися біля неї, але я покликала таксі. Ми відвезли її до нас... У нас є кімната для робітниці, а робітниця саме звільнилася. Там ми й поклали тітку Марину. Гості цього не бачили, вони прийшли пізніше. Ну, а Сергій дуже переживав. Так він ні з ким і не познайомився. Це справило на моїх друзів негарне враження. Вирішили, що він — не справжній. Не такий, як вони...

Чи треба пояснювати, як мене розхвилювала ця розповідь? Сергій нічого мені не розповідав про цю зустріч з Мариною.

— А далі?.. Виспалась Марина... Де був Сергій?

— Він у батьковому кабінеті заночував. Я розуміла, як йому неприємно бачити тітку в такому вигляді. Раненько її розбудила, приготувала

ванну. Дещо розшукала серед маминого одягу... Потім ми втрьох по снідали. Ну, а потім... Потім тітка дуже розплакалась. Я їх залишила удвох... І ключі від квартири залишила, бо в університет поспішала. Я на філологічному навчаюсь. Ключі вони передали сусідам... Потім надійшла сесія. Я також гадала, що Сергієві не сподобались мої друзі, через те він мене почав цуратися. Серед заочників є одна дівчина, — штукатур, здається. Вона працює в тому ж самому будівельному управлінні. Коли ми йшли до нас, Сергій з нею привітався, назвав Шурочкою. Я, звісно, розпитала, хто вона така. Ну, ця дівчина мені й розказала: Сергій рідну тітку забив... Вантаж зірвався...

Весь день мої нерви були напружені такою мірою, що ця розповідь була останнім ударом, який вибиває камінець, на котрому тримається скеля. Я вже звикла до свого смутку. Але Нінина розповідь мовби відшукала в моїх обпалених нервах живий корінець, і мені знову так заболіло, що я вже не мала сил для витримки. Впала головою їй на коліна й тяжко заридала...

Не знаю, чого Ніні так забагнулося спати в одному ліжку зі мною, але я була вдячна їй за це. В хаті жарко, Ніна уві сні зібгала ковдру, довірливо розкинула пружне, випечене тіло, їй не було ще й двадцяти років. Дивно: у нас із Ніною така різниця в роках, як у мене була з Василем. Я тоді не розуміла, чому він дивився на мене, як на дитину. А таки ж я була дитина для нього! Отак, мабуть, і Ніна здається собі дорослою. Чуйне серце має ця дівчина. Ніна не втішала мене, коли я плакала, але я відчувала, що вона все розуміє.

Щось мене трохи кольнуло, коли вона згадала кімнату для робітниці, потім я подумала: куди ж іще можна було покласти Марину? Це вже не людина була — це тільки її потворна оболонка. А колись і Марина була така ж гарна, як Ніна. Чомусь саме вродливі жінки найтяжче переживають лихоліття. Все в них ламається — і душа, і доля. Марина хоч добра людям зробила багато. Мабуть, це якось її гріло. Може, й краще, що вона вже в могилі, бо навіщо ж отаке життя?..

Пізно я заснула в ту ніч. А болісні думки в сон перейшли й покликали тих людей, про яких я думала. І дядько Сашко приходив до мене, і Сергій, і Марина. Та найбільше мені запам'ятався Юрко: він якось неприродно сміявся. То, напевне, мої власні судження про нього отак трансформувалися.

Піднявши праву руку, на якій не було пальців, Юрко голосно реготав. Він показував на Сонце й зловтішно вигукував: — Полин-зоря, Полин-зоря!..

Полин-зоря мені з "Ідіота" запам'яталася. Один із героїв цього твору розшифровує пекельну зорю Полин як прихід залізних чудиськ на нашу планету.

Потім Юрко чомусь опинився на кафедрі, яка стояла в кам'яній печері. Він не просто читав лекцію — він нібито комусь доповідав.

— Полин-зоря, Полин-зоря!..

І раптом закричав нелюдським голосом:

— Ах ти, сука! Я тебе зарубаю, гадину. Хіба ти — мати? Сука ти, а не мати. Я все знаю. Ганнуса через тебе повісилась.

І відчайдушний стогін Макарихи із темряви:

— Ря-ту-йте!..

Розплющивши очі, я побачила над собою перелякане обличчя Ніни.

— Що це?.. Там убивають.

У печі не погасло, обличчя Ніни в тьмяному освітленні головешок виглядало так, наче справді прийшов кінець світу. А вуха мої все ще були наповнені реготом її несправедного батька.

Перелякане обличчя Ніни поволі повертало мене до реальності. Вікно було відчинене. Туман потроху розступався. Там, за яблунями, вгадувалась у темряві хата Макарихи, навіть можна було помітити контури даху. Світилося тільки в одному вікні — мабуть, на кухні. У хаті хтось кричав, — здається, сама Макариха, — але слів не можна було розібрати. Хуторець спав, тільки подекуди обзивалися собаки. Хати тут далеко одна від одної, моя до Макарихи стоїть найближче.

— Заспокойтесь, Ніно, — приголубила я дівчину. — То в сусідів лаються.

— Хтось повісився, — тремтячим голосом шепотіла Ніна. — Якась Ганнуса повісилась.

— Це було давно. Спіть.

Я зачинила вікно, Ніна поволі заспокоїлась. А незабаром вона вже знову спала. Та мені, звісно, не спалося. Добре, що вона лежить біля стіни, — можна тихенько скотитися з ліжка, Ніна й не почує.

Взула хатні черевички, накинула халат і вишмигнула з хати. Серце моє відчувало: те, що діється зараз у Макарихи, має безпосереднє відношення до Сергія. Коли ж це таке було, щоб Яків на матір кричав? Та ще які страшні слова! Наче загата в його душі прорвалася. Він п'яний, звичайно. Він тепер щодня п'яний. Тверезий не наважився б отаке кричати.

Підійшла до зеленої загорожі, колючий лох загородив мені дорогу. Прислухалась. Здається, голос Надійки почула, але до кого вона зверталася, не зрозуміла. Мабуть, Якова намагається втихомирити. Та ось грюкнули двері, хтось вибіг. Майнула постать повз вікно. Це Надійка. І невеличкий вузлик у неї. Потім загупали важкі, непевні кроки.

Голос Якова:

— Не йди. Вранці підемо.

Голос Надійки:

— Я тебе людиною вважала. А ти ж звір лютий.

— Станеш звіром з такою...

Яків негарно вилаявся.

— Яка не є, а мати.

— А до Лаврухи хто тебе підсилає?.. Сам би не ходив, якби не принаджувала.

— За мене не бійся. Швидше втоплюсь. Але звіром таким... Отаким звірюкою знати тебе не хочу. Краще сама житиму, не пропаду. Жила ж якимось... Хоч би раз тверезий прийшов. Ти вже гидкий мені став, Якове. Твоя душа в будяках загубилася.

— Вибери з неї колючки, Надійко. Боляче мені.

— Хіба тільки тобі боляче?.. Не буде в нас щастя, Якове. Не така ти людина, як наш виконроб. Той житиме. А ти пропадеш. Горілкою себе спалиш. Знаю ж я це, знаю!.. То чого ж мені з тобою мучитись? Це однаково, що мерця з могили витягувати. А мати твоя... До матері твоєї більше не прийду. І її на поріг не пущу.

Яків знову вилаявся.

— Ну, що це за слова такі в тебе? — докоряла Надійка. — Де ти їх набрався? Ви ж із Сергієм разом росли. А тобі до нього, як опенькові до неба.

— Коли Ганнуса таке над собою вчинила... Я світ зненавидів. Якби не ти, то й зовсім зачепитися ні за що.

— Я тобі не кілок, Якове. Хіба ж люди так живуть, як ми?.. Постать Якова загойдалася у прямокутнику вікна.

— Гаразд. Буде так, як ти скажеш. Хіба я проти? Але ж Софія Кирилівна... Вона ж не приходить.

— Знати цього не хочу! У мене свій клопіт. Тобі вже до прірви недалеко, Якове. Кроків зо два, не більше.

— Ну, почекай. Зараз вийду.

— До хати не пущу. Чого тобі? З матір'ю долаятись хочеш?..

— Та ні. Перевзуюсь.

— Не бреш! Півлітра недопита лишилася. Вибирай, Якове: або я, або горілка. Ходімо так. Не пропадуть твої черевики.

Яків ударив кулаком по віконній рамі, забряжчали розбиті шибки.

— Будь ти проклята, курва стара!

— Дурень! — скрикнула Надійка й потягнула Якова геть од вікна. — Ходімо звідси.

Із вибитої шибки долинув хриплий голос Макарихи:

— Ти ще мені заплатиш, телепень нещасний! Ви ще поріг оцей язика ми кривавими вилижете.

Скрипнула хвіртка, голоси Надійки та Якова загубилися в нічному лісі. Вікно в хаті Макарихи погасло. Тільки довго ще в темряві валували собаки.

Я повернулася в хату. Ніна підвелась у ліжку.

— Ой, мені так було страшно!.. Ну, що там? Ви ж туди ходили?

— Уже все заспокоїлось. У них це інколи трапляється.

— У нас теж сусіди лаються. Через стіни чути. А тато з мамою

ніколи не лаялись...

Була друга година ночі. Намагаючись заснути, я прилягла біля Ніни. Та сон не йшов — думала про Ніну, про Юрка, про Макариху.

— Ви спите? — ледь чутно прошепотіла Ніна.

— Намагаюсь.

— А мені вже й не хочеться.

— Треба, Ніно. Ви ж в університет сьогодні підете?

— Аякже!.. Я ось що згадала. Минулого року ми часто виїздили в дніпровські луки. Це тут недалеко від вас, за санаторієм. Там такі трави — машин не видно!.. І ось бачиш: звернув з дороги якийсь бовдур і просто по травах, по травах. Запитай, — навіщо? Його, мабуть, якесь дерево приваблює. Або озерце минулого року набачив. Згадав, що там непогано клювало. Кілометрів зо три отак проїхав — і гектар сінокошу витолочив. Цю траву вже не підіймеш, вона гине... А то якось знайому сім'ю зустріли. Батьки біля машини під стогом сидять, а діти нагору видерлися, сіно звідти на землю зсовують. Моя мама зробила батькам зауваження, так вони дуже розгнівалися. Кажуть: уже й тут дітям погратися не можна?.. А вони ж увесь стіг знищили! То вже не сіно, його дощі погноять. Нас послали на сінокіс, я знаю, як стоги вивершуються... Що ж з отакими робити?.. Ну, давайте спати.

Мене трохи дивували її слова: чому раптом вона про це заговорила? Потім подумала: може, Ніна пробує визначити місце людини в природі? Що ж, вона правильно спіймала ниточку: від Сонця до злаків і трав, а від них — до людини.

Та все ж я запитала в неї:

— Чому ви згадали про оті стоги?..

— А тому, що всі тепер до природи потягнулися... Тільки що ж з того виходить? Сама шкода.

Я підбадьорила, як могла:

— Раніше міським людям не до природи було. Вони її майже не бачили. Війни, лихоліття... А зараз часу вільного досить. Машини з'явилися... Тут, Ніно, також досвід потрібен. Коли дитина підостає, вона з матір'ю дружити навчається. Від сліпої покори до дружби шлях непростий. Може, навіть через відчуження... Отак і з природою. Досвіду в нас не було.

Не знаю, чи Ніна погодилася зі мною. Вона мовчала.

Та ось я відчула, що з Ніною почало коїтися щось незвичайне — вона то зривалася з подушки й сідала, то знову пробувала вмотитися, щоб заснути. Я вже розуміла, що Ніна прагнула висловитися (а точніше — висповідатися), й заохотила її, надавши своїм словам жартівливого відтінку:

— Ти чого це так розгулялася? Ніна кинула зопалу:

— Я вам збрехала, що ми лише двічі з Сергієм бачилися.

— Оце й тільки? — засміялась я. — В цих справах брехні не буває.

В кожній людини є право щось оголосити, а щось приховати.

— Перед вами не можна нічим критися. Бо ви — свята. Та й він святий. Це ж ви

його таким виростили. Я росла інакше. Розум треба вигострювати, знань набиратися якомога більше... Але понад усім цим повинно панувати те, що батько називає дипломатією... Знати треба, це так. Але ж відкривати свої знання... Тут належить добре зважувати. А хто цього робити не вміє, той просто дурень. І якщо його суспільство видаляє геть — туди йому й дорога. Такого й жаліти не варто — сам винен... Я поклала долоню їй на чоло — воно палало, ніби в лихоманці.

— Це просто наука виживання. Твій батько не винен, — злукавила я.

— А-ах! Винен — не винен... Не хочу про це думати. Зрештою, то його особиста справа. Я, знаєте, ніби прозріла — побачила, що є на світі інші люди. Ви, Сергій... І я хочу бути такою. Бо знаєте... Я сьогодні зовсім інакше світ побачила. Коли я про це з батьком заговорила... Він дуже розгнівався, навіть почав на мене кричати. Я його таким ніколи не бачила. А Сергія обзивав такими словами, такими... Мені соромно навіть повторити. Почав вимагати, щоб я забула про нього й думати. Сказав, що Сергій ніколи з тюрми не вийде. Там і згине... Саме тому я до вас приїхала.

У Нініних словах було чимало тривожного й загрозливого, але звідки то взялося — зрозуміти я поки що не могла.

— Де ж ви бачилися втретє? — запитала якомога спокійніше.

— То неправда, що я звеліла Сергієві, аби він передав ключі сусідам.

Я йому дала запасні. Ми умовилися, що в неділю він їх привезе на зупинку обухівського автобуса. Десь о десятій ранку... Відтак вскочили в автобус і вийшли біля вашого санаторію. Сергій знав такий хід, що нам не треба було йти через прохідну. Там би нас не пропустили... По мосту, біля якого стоять санаторні човни, перейшли озеро... Боже, яке воно прекрасне!.. Ми опинилися в безлюдних лугах. Пройшли берегом озера кілометра півтора — і очам нашим відкрився пляж, також безлюдний. Пісок чистий, срібlistий. Старі дуби довкола. І сонце, багато сонця. Ми пороздягалися й шубовснули в воду. А коли наплавалися досхочу, полягали на гарячому пісочку. Такого чистого піску я зроду не бачила. Сказала про це Сергієві.

— Ще б пак! — сумно посміхаючись, мовив Сергій. — Ходімо за оті дуби. Там ти таке побачиш...

І я справді побачила. На багатьох гектарах срібlistий пісок, який мене так порадував, перетворив квітучі луги на пустелю. Посеред лугів працював річковий земснаряд... Такими у Дніпрі фарватер поглиблюють... Але тут він прокладав канал від озера до Дніпра. Кілометрів зо два, не менше. Високі трави, лозняки й дубняки — все це заливалося пульпою й перетворювалося на піщані дюни.

— Хто ж це робить, навіщо? — з жахом вигукнула я.

— Велика княгиня Юлія. Вона зажадала мати персональний причал для власної яхти. І не десь там на Дніпрі, а біля власного палацу. Он він стоїть, нещодавно закінчили.

Я глянула на протилежний берег озера, що був набагато вищий, — там справді стояв великий двоповерховий будинок. Це був район державних дач, таких будинків тут

чимало — отожд мені не спало на думку, що то приватна власність якоїсь високопоставленої родини. Згадку про таємничу княгиню я, звичайно, сприйняла як жарт.

— Це страшно, Сергію. Вони ж виготовляють пустелю. Посеред раю... А що це за княгиня? Ти, звісно, жартуєш?

— Які там жарти?.. Старша дочка Хрущова. Дружина директора оперного театру. Хочеться вірити, що тато не знає, як його дітки тут розважаються. А пустелі... Люди їх не сьогодні почали виготовляти. І якщо Марксова теорія переможе — вся куля земна суцільною пустелею стане.

Я ніколи такого не чула, мене аж затіпало від слів і голосу Сергія. Бо й голос у нього став інший — суворий, нещадний. Якийсь навіть страшний — наче він кінець світу бачив. Ми не розлучалися до самого вечора. Сергій говорив, говорив... Із його слів виходило, що люди храмів набудували, аби велику таємницю природи нащадкам донести, а в нащадків ніби розум потьмарився — найпростіших речей не розуміють. А відтак він мене запитав:

— Ти бачила коли-небудь зображення Святого Миколая на церкв
них брамах? Його інколи малюють так: три пальці складені до купи, два загнуті. Це на піднятій до неба правій руці. А вказівний палець лівої руки показує на череп людський і схрещені кістки біля ніг Миколая. Бачила таке зображення?

Я призналася, що бачила. Сергій почав пояснювати, що означають ці жести.

Те, що Ніна говорила далі, було для мене дещо несподіваним. Звичайно, я знала, що Карпо Трохимович любив Сергійка, брав його на лісові прогулянки і щось таки передав йому із гносису. Та я не думала, що Сергій уміє так широко й повно читати релігійні символи.

Щоправда, Ніна розповідала про розмову з Сергієм дещо хаотично, питала в мене про те чи про те — і все ж вона чимало встигла засвоїти.

Раптом Ніна затнулася й трохи помовчала. Відтак забідкалася:

— Навіщо я вам так детально розповідаю? Хто ж це краще знає, ніж ви? — Потім не утрималась, додала: — Хрест — це ж знак плюс, символ додатковості. Релігія чисел. Кібернетика Вищого Розуму... Коли держава займається розподілом зерна — тоді хреста на ній немає... Як вважаєте, Софіє Кирилівно. А може, Сергій не мав права мені цього розповідати? Може, це таємниця?

— На Бога монополії не існує, — сказала я, відчуючи велике полегшення від того, що я тепер не самотня. Мабуть, те ж саме відчувала й Ніна. Вона пригорнулася до мене, обхопила руками шию й почала мене цілувати.

Я подумала про Василя: Василеві, звичайно, був добре відомий гносис у його релігійному варіанті — з п'ятіркою хлібин Христових, з числом Звіра, з вельми прозорою метафорою, яка пояснює хліб як тіло Господнє тощо. У ці образи Василь вжився вже після того, як відкриття відбулося на рівні фотосинтезу та закону

збереження й перетворення енергії. Що ж до християнської символіки, то Василь побачив її також у вченні Ф. Кене — особливо в його "Економічній таблиці". Сам Ф. Кене якщо й згадував про Євангелії, то лише в плані моральному. Але ж його заклик спрямовувати три п'ятих сукупного продукту нації (у грошовому виразі) в землеробство — це ж бо і є те, що хоче сказати Миколай Угодник за допомогою пальців. До речі, й сам Кене стверджує, що ця формула є Законом Творця. В детальні пояснення він не вдається.

У фізіократів нічого не сказано про розподіл біологічної енергії в злаках: 60% калорій у зерні, 40% — у соломі. Це, звичайно, глобальний висновок — його ризиковано застосовувати до окремого снопа або навіть поля. Існують ті чи ті впливи, які зумовлюють певні відхилення. Енергія соломи не пропадає — вона використовується в тваринництві. Тоталітарна держава фактично залишає на селі тільки соломі — що з нею робити в місті?..

Усі ці проблеми Василь викладає науковою мовою — і саме тому його праця видалася для деякого небезпечною.

Коли вже я зімкнула очі, Ніна раптом запитала:

— А чи не можуть нам сказати так: навіщо потрібна релігія, якщо все це замаскована політекономія?

Я з пошаною подумала про дівчину: розуму їй не бракує.

— Так можуть сказати лише нерозумні люди, — мовила у відповідь. — Коли ми в зернині бачимо Святу Трійцю, то це означає ось що: ми

споглядаємо прихід Небесної Трійці на землю. Отже це є доказ, а не заперечення.

Якось ми все ж таки поснули. А о шостій я вже розбудила Ніну. Дорога далека, ще запізниться. Приготувала пряженю, — ото й усе частування. Правду кажучи, кухня моя на гостей не розрахована. Поснідала і я з Ніною, хоч мені поспішати нікуди — чергую в нічній зміні.

А коли вийшли на подвір'я, мимоволі кинула оком на сарай, де ми з Сергієм зберігали дрова. Щось мене туди повело — попід стіни. І тут я знов побачила невеликі проштрики — мовби хтось заганяв у мокрий пісок гострий шампур, на якому смажать шашлик. Попід фундаментом хати дощ позаливав сліди від оцих дивних проколів, а довкола сарайчика вони були свіжі, зроблені вже після дощу. Я покликала Ніну.

— Поглянь на оці проколи. Чи не могла б ти пояснити, що це за вправи? Я вже таке бачила довкола хати. Там дощ позаливав. А це ж зроблено вже після дощу. Отже цієї ночі.

Ніна нагнулася, роздивляючись наслідки чийсь незрозумілої роботи.

— А може, це поштрикав отой п'яниця, що з матір'ю лаявся?

— Яків? Ні, на нього це не схоже.

Відімкнула сарай, пильно обстежила місце, де закопала Василеву працю. Тут чужих слідів не помітила. Може, переховати? Але ж куди? Добре знала, що за мною стежать. Якщо це вони шукають заповітний машинопис, то принаймні я маю докази: вони не

знають моєї криївки. А почну переховувати — можуть вистежити.

Вивела Ніну за хуторець, показала на стовпи, що йдуть від трансформаторної будки: отак прямо, нікуди не звертаючи, а там і автобусна зупинка буде. Хотіла провести її до шосе, та Ніна не дозволила. Ранок видався погожий, сонячний, хочеться до кожного стебельця придивитися. Як з'ясувалось, в університет їй аж на другу годину, можна було б іще в ліжку поніжитись, але їй жодного разу не траплялося з оцими зеленими істотами без свідків погомоніти. Щось вони, мабуть, знають, тільки людям не кажуть. А якщо й кажуть, то лише таким, які вміють їх слухати. Ніна, здається, вміє...

Повертаючись додому, зазирнула у двір до Макарихи. Дуже боялася, щоб вона мене не помітила. У неї завжди мед на вустах, та якщо потрапиш під гарячу руку, то й окропом ошпарить.

Скло вже прибране, вибиті шибки картатою хустиною завішені.

Як би мені хотілося простежити за Яковом та Надійкою! Чи пішов Яків на роботу? Якщо пішов, то, мабуть, не збирається до слідчого. А може, таки поїде?..

Відігнала ці думки — я їх дуже боюсь! Силою вихоплюю себе із їхнього болісного вирування, бо якщо жити ними, то так вони душу твою

перемнуть, що вже не ти лікуватимеш, а тебе лікувати доведеться. Та й чим я Сергієві допоможу? Тільки власним терпінням. Якщо й має право хтось підштовхнути Якова, то лише Надійка. Бач, спершу й вона гадала, що можна прийняти жертву від Сергія. А виявилось: її прийняти значно СІ і важче, ніж гадалося.

Зайшла в хату, не знаючи, до чого руки прикласти. Знов з'явилася думка, яка вже не раз до мене приходила: чи зможу я жити отак, як живу зараз, — в повній самотності? Якщо й повернеться Сергій, то хіба ж для нього тільки й світу, що оця хата? Не розуміє Микола Олександрович, чому я в санаторне селище не переселяюсь. Мабуть, там було б легше. Але ж ця хата — моя святиня. Тут же стільки про світ передумано! З дядьком Сашком, з Василем, із Сергієм.

Знову мої думки повернулися до Сергія. Дістала один із зошитів, взялася перечитувати. Я вже якось бралася за цей зошит, але він мене злякав. Злякав оцим іменем: Ганнуса.

Це сталося тоді, коли Сергій вчився в десятому класі, а Ганнуса — у восьмому. Бачила я, що смерть Ганнусі до глибин перевернула душу Сергія, але боялась розпитувати. Відчула: він щось знає. Знає таке, про що й матері розказати страшно. Тікали з Яковом до лісу, повертались увечері. З дому виходили з книжками, — до екзаменів готуються, — але видно було, що книжок вони й не розгортали. Проти моїх сподівань, Сергій склав екзамени непогано, а Яків ледве-ледве. Мабуть, учителі пожаліли: велике лихо в сім'ї скоїлося...

Розгорнула зошит і спробувала читати. Сергій, такий дбайливий до кожної коми, тут ніби всю граматику забув. Видно, писалося це в глибокому потрясінні, коли фраза біжить по сторінці безконтрольно, тече, наче кров із свіжої рани. Та, мабуть, він писав

не відразу після тієї страшної події: дещо встиг уже осмислити.

Нічого не міняючи в цьому записі, я розставляю тільки крапки й коми.

IV. ГАННУСЯ

Не вірю, що Ганнусі немає. Не можу повірити! Здається, тільки вчора вона горнулася до мене, гаряче дихала мені в обличчя і просила такого, що буває лише в одружених людей. Це було пізно увечері, ми сиділи на пагорбі серед високої ковили, що невідомо яким вітром прибилася в наші бори з південних степів.

Ганнуся вхопила мене за руку, притягнула до себе й зашепотіла крізь сльози:

— Бери мене, Сергійку! Не хочу, щоб цей тхір смердючий першим у мене був.

Тхором вона називала їхнього дачника, хирлявого, вузькогрудого чоловічка з великими окулярами на горбатовому носі. Він завідував якоюсь продовольчою базою в Києві, їздив на новенькій "Победі", щотижня привозив Макарисі повний багажник добра. Макариха все це збувала за великі гроші. Є в нього і дружина, й діти, але сюди він їх не привозить, та й сам навідується не часто. Дачником його називає Макариха хіба що про людське око. Їздить він заради Ганнусі.

Мабуть, жалко Макарисі доньки рідної, все відтягувала той день, коли Ганнуся з ним на горище полізе. Або, може, гадала: нехай навозить побільше добра в комору, а там можна й дулю під носа тицьнути! Та вже не могла Макариха сказати собі: годі! Покликала доньку, почала умовляти:

— То гріх невеликий, Ганю. Аби недобра слава не покотилася. Ти вже визріла, чого ж тобі? Всяка живність парується, Бог за це не судить. Гадаєш, легко було без батька вас підіймати? Якби я такими людьми вередувала, то ви б і голодні, й обідрані були. А то, бач, не гірше, ніж у людей. Тепер ти мені допоможи, донечко. А там, дасть Бог, і нову хату поставимо. Або цю добудуємо. Вийдеш заміж, не бійся! Тепер на це не зважають. То раніше всякі строгості були. А тепер на це дивляться, як на жарти. Послужи матері, Ганю. Я ж тебе породила й виростила. Не за горами старість моя. А без копійки вона дуже тяжка, Ганю. Ви з Яковом підете світ за очі, а мені яка від вас копійка?.. Не бійся, Ганнусю. Від цього не вмирають. Та й знаку ніякого Бог на лобі не печатає.

Все це розказала мені Ганнуся, коли ми із школи поверталися. Розказала, як вона плакала, як благала матір. Та не взяла Макариха до серця її сліз.

— Ну, поплач, поплач. Всі спершу плачуть. А як будеш вередувати, то іншої домівки шукай. Я в твої роки сама собі на хліб заробляла.

Завтра надвечір приїде отой горбоносий злодюга, Ганнуся вже на горищі повинна бути. Треба, щоб Яків нічого не помітив. Навіщо йому жіночі таємниці знати?..

Ось про що я довідався перед тим, як Ганнуся знову до нас прибігла. Покликала мене на подвір'я, міцно стиснула руку мою:

— Ходімо до лісу, погуляємо.

Мені страшно було за неї. І за людей страшно було. Невже то все правда? Всяка живність парується. Донька рідна для Макарихи — тільки живність!..

А навколо цвіли конвалії. Як вони цвіли! І солов'ї аж до небокраю ліси заповнили своїм тьохканням. Здається, конвалії народжуються саме з отого тьохкання. Бо інакше важко уявити, звідки береться оця неземна краса.

Я все ще був під враженням того, про що мені розповідала Ганнуса. Але вона ніби вже й забула про це. Може, й справді все вже минулося? Яка б там не була Макаріха, але ж вона — мати!..

Біля дороги ростуть білі кущі таволги, її називають у нас нареченою. Справді, кожна окрема гілочка — готовий вінок. Ганнуса зломила гілочку, оповила нею чорне волосся — наречена та й годі! Білий вінок на чорному волоссі, біла блузка з вишитими рукавами, великі карі очі з сонячними іскорками в глибині зіниць — яка ж ти гарна, Ганнусю!..

Ганнуса й сама це знає. Вона весела зараз і, здається, дуже щаслива. Наче упевнилась, що всі лісові солов'ї тільки для неї співають і всі конвалії — для неї цвітуть.

Гадаючи, що лихо вже минуло, я теж пройнявся її настроєм. Ми змалечку дружили, і якось поміж нами не було різниці — хлопець чи дівчина. Ганнуса лазила по деревах краще, ніж ми з Яковом. В житті лісу вона помічала таке, про що ми з Яковом і не догадувались. Одного разу мене дуже здивувало якесь неприродне каркання. Так, наче раптом усі ворони з басових нот на тенор перейшли.

— Чого це вони так? — запитав я, озираючись.

— Хто — вони? — обізвалася Ганнуса.

— Ворони.

— Які ворони? — засміялась вона. — То жаби, а не ворони.

— Може, скажеш, що жаби на деревах живуть?

— Скажу! Невже ти ніколи не бачив?

Каркання справді долиняло з найвищих гілок. Та як я не силкувався побачити хоч одного птаха, це мені не вдавалося.

— Жаби різні бувають, — пояснювала Ганнуса. — Є й такі, що вибирають високі дупла. І кричать вони по-пташиному. Ото знай: завтра дощ буде.

Ганнуса не помилилася: на завтра справді випав дощ. А одного разу я побачив білочку, що несла в зубах білий гриб.

— Куди вона його несе? Він же згниє до зими.

— Не згниє! Ходімо, покажу, — вхопила мене за руку Ганнуса.

Вона вела мене від сосни до сосни, показуючи, як білочки висушують на зиму гриби. То тут, то там високо над головою можна було помітити тоненькі сучки, прикрашені грибами, мов ялинковими іграшками.

Про кожну пташку, про кожну рослину Ганнуса могла стільки цікавого розказати, що такого і в книжках не вчитаєш. Я дивився на неї, як на диво: разом же росли! Чому ж вона бачить у лісі таке, чого ми з Яковом ніколи не бачили?

Мріяла Ганнуса на лісовода вчитися. Уявляла вона всю землю нашу в лісах та лісосмугах степових. Яків сміявся з неї:

— Ото ще! Зразу видно, що в лісі виросла.

— Смійся, смійся, — нехотя відповідала Ганнуся. — Хоч би послухав, що про батька добрі люди розказують.

— А як же?.. Партизанам допомагав.

— Ти хоч знаєш, звідки хутір наш пішов? Прадід наш його заснував.

Теж лісником був.

— Мавпи взагалі з дерев не злазили. То, може, на дерева повернемось?

— Дурень ти, Якове! — сердилась Ганнуся. — Мавпи не знали, чим вони дихають, а тебе ж таки чомусь навчають. Звідки кисень на Землі з'явився? Ну, відповідай.

— А звідки Земля взялася? Цього ніхто не знає.

— Неправда!.. Таких планет, як Земля, багато. А кисень тільки на Землі є. Переведуть люди свої ліси — і самі почнуть вимирати. Бо кисень дерева виробляють. Не буде дерев — і кисню не буде. Чим тоді дихатимеш, Якове?.. Навіть їсти не звариш, бо й сірник не загориться.

— А хімія нащо?.. З океану кисень добудемо.

— Де електрику візьмеш?.. Вугілля в казанах не горітиме.

— Атомні казани поставимо.

— Багато отаких безголових, як ти, Якове. В цьому й біда наша, — резюмувала Ганнуся й припиняла суперечку з братом.

Мені з нею завжди було цікавіше, ніж з Яковом. Та й вона до мене тягнулася. То була звичайна школярська дружба. Принаймні так я гадав раніше. Навіть оте страшне, що Ганнуся розказала по дорозі з школи, здалося мені тільки виявом дружби, не більше. Дуже вона просила, щоб я братові про це не розповідав. Що ж, це зрозуміло. Я не вірив, що Макариха здатна присилувати Ганнусю до такого безчестя, — відступиться вона, якщо Ганнуся характер виявить.

Отож я й гадав, що Макариха справді відступилась. Бо чому ж Ганнуся така весела?

Мабуть, уперше я подумав про те, що вона не просто шкільний друг — вона дівчина! Так, напевне, коли по Дніпру пливеш, то не думаєш про

те, що десь існують піски безводні. Була Ганнуся, ми дружили з нею, — краще дружили, ніж з Яковом, — а я й не помічав, що це не тільки дружба. Пізно це зрозумів — тоді, коли Ганнусі вже не стало!..

Правда, в ту мить, коли я побачив її в білому вінку із таволги, в серці моєму щось незнайоме ворухнулося. Млосне, солодке і якесь ніби дике. Я ніколи цього раніше не відчував, не знав навіть, як воно називається. Та чого там не знав? Знав, звичайно, але здебільшого по книжках. З Яковом про взаємини між хлопцями й дівчатами я розмовляти не любив, — він якось усе навмисне огрублював. Не тому, що він взагалі такий, а

тому, що так поміж хлопців заведено. А мені це дуже неприємно, — щось є в цьому дикунське.

І все ж оте дикунське, мабуть, якось і на мене перекинулось. Я сам злякався того лоскитного, ніжного, що в душі моїй розлилося. Мовби Ганнуся зло якесь мені вчинила, мовби гідність мою чоловічу принизила. Я намагався не дивитися на неї, а вона це помітила, — помітила, яка боротьба в мені відбувається, жіночим інстинктом своїм розгадала.

Десь, мабуть, бісенята в ній ожили, — їй подразнити мене захотілося. Сміялася мені просто в обличчя, — мовляв: ага, я тебе жабенятком зробила! Поведу оком, — і ти стрибаєш до мене, мов жабенятко до вужа. Задкуєш, опираєшся, а все ж таки стрибаєш ближче, ближче до моїх очей. Такою вона була в ці хвилини.

— Що, на веснянки мої задивився? — сміялась Ганнуся. — Дівчина без веснянок, як небо без зірок.

— Як там у тебе? — надаючи голосові своєму вчительської суворості, запитав я.

— Де?..

— Ну, з матір'ю...

Ганнуся на мить відвернулася. Тільки на мить. Та ось труснула головою так, що білі пелюстки з її вінка посипались, і твердо мовила:

— Забудь про це. То я здуру тобі розказала. Сором який!..

— Як же забути? Він таки ж приїде...

— Забудь! — Взяла мене за руку, спершу якось ніби силувано засміялась, а згодом уже в сміхові її непідробна веселість бриніла. — Слухай,

ти думав коли-небудь, що тобі цілуватися з дівчиною доведеться?

Не думав, що про це думати треба, — відповів я незграбним

каламбуром, а сам почував себе так, наче Ганнуся гарячого вугілля мені

за комір насипала. Мені справді хотілося її поцілувати, але як подолати страх, що невідомо звідки брався? Правду кажучи, ми вже колись цілувалися. Було це тоді, коли дівчатка й хлопчики ще ні в чому одне одного не соромляться. Але тепер це інше, зовсім інше!..

А Ганнуся мовби цього й не розуміла — наче хотіла повернути наше дитинство. Наче знов ми могли забути, що природа розвела нас у протилежні табори — її до дівчат, мене до хлопців.

— Давай повчимося! Може, згадаєш колись, хто тебе цілуватися навчив. Ну, чого так дивишся? Не бійся, не вкушу.

Вона наблизилась до мене, її груди торкнулися моїх грудей. Що це, звідки, чому? Все так просто було в наших стосунках. І нічим її розум не різнився від мого, — тільки встигає більше світу побачити, більше взнати й запам'ятати. Лише в цьому я й помічав різницю між нами. Та ось її груди лоскитно торкнулися моїх грудей, — і попливли дерева перед очима, мов на зеленій каруселі. То були якісь незрозумілі чари, щось таке, про що люди ніколи не перестануть думати. Я знав, що Ганнуся не відштовхне моїх рук, але мозок мій сам їх скував. А може, й не мозок, бо він теж був скований чимось.

— Який же ти незграбний! — засміялася вона й поцілувала мене в

губи. — Тепер ходімо.

Я не йшов, а плентався. Був розморений тим, що діялося в тілі моєму. Це ж саме воно, — тіло моє, — пекло зараз душу, було вище, сильніше від неї, наказувало їй і вимагало такого, чого розум дозволити не міг. А Ганнуса крадькома кидала на мене лукаві погляди, — мабуть, добре вона знала, на якому полум'ї я горів.

Так ми вийшли на високий піщаний пагорб, з якого видно ліси наші мало не до самого Києва. Лісники люблять такі місця, столики та лавочки майструють. І яма в піску вирита, — в ній можна розкласти вогнище.

Я відчував дивну святковість у кожній своїй клітині. Ліс, що обступав нас звідусюди, здавався мені не лісом, — він теж складався із клітин, бо межі поміж лісовими квадратами переорані так само, як кордони між державами. Якщо спалахне пожежа в одному квадраті, вогонь доповзе до переораної смуги, оближе смугастий прикордонний стовп і повернеться назад, бо далі йому шляху немає.

А там, на заході, синіють пагорби степові й вечірнє сонце стоїть над ними. Чомусь воно увечері стає приступнішим для ока людського, дозволяє себе оглянути.

Легко й просто було мені з Ганнусею. Ми бачили світ однаково, він дивував нас і чарував, бо як можуть солов'ї та конвалії людину не дивувати? Хіба ж соловейко цінний лише тим, скільки він комах винищує? Хіба конвалії потрібні природі лише для того, щоб широким листям лісовий ґрунт від посушливих вітрів захищати? Тоді навіщо солов'ям такі пісні, а конваліям чарівні квіти? І навіщо вся ця краса, що дихає чарами під вечірнім сонцем?..

Ми з Ганнусею нагребли соснових шишок і розклали невеличке багаття. Воно не заважало дивитися на зорі.

— Які тварини здатні бачити небо? — запитала Ганнуса. — Ну, всі, звичайно, потроху бачать, але отак годинами не зводити очей... Тобі не здається, що то чийсь серця? Я читала в одному журналі, що серця наші світяться.

— І володіють величезним магнітним полем, — додав я. — Просто величезним!..

Мені здавалося, що я справді відчуваю струм, який тече від Ганнусиноного серця через її руку, що лежала на моїй руці. І знов прокинулося в моєму естві те дике, заборонене, що заволоділо мною під час Ганнусиноного поцілунку. Та я не розумів прихованого змісту ні в її словах, ні в оцих дотиках. Ганнусі було весело, вона гралася, як озерна хвиля під берегом, але ми надто близько пов'язані дружбою, — доброю, чистою дружбою, — щоб раптом злегковажити. Ми могли говорити про все на світі, тож, мабуть, природно й те, що Ганнуса випробувала на мені, чи вміє вона цілуватися. Все це лише товариські пустощі.

Мабуть, моя надмірна обережність засмутила Ганнуса. Це вже я зараз так гадаю, бо тоді я не розумів, чому Ганнуса раптом засмутилася. Забрала свою руку, нахилилася до вогнища, яке горіло в піщаній ямі, поворошила жар сосною гілочкою й тихо запитала:

— Сергію, ти можеш зі мною так розмовляти, щоб була тільки сама правда?

— А навіщо ж взагалі розмовляти? — відповів я запитанням. — Тільки для того, щоб коливати повітря?..

— Скажи, тобі подобається яка-небудь дівчина?.. Ну, просто як дівчина. Без філософії.

Її запитання було надто несподіваним для мене. Я ніколи не думав про те, чи подобається мені якась дівчина. Окрім Ганнусі, я взагалі ні з ким не дружив, — хіба що з Яковом. Та в мене було майже таке саме ставлення до нього, як і до Ганнусі: добрий, вірний товариш, хоча з ним і не про все можна поговорити. То яка ж мені дівчина могла подобатись? І навіщо вона мені, коли є Ганнуса?

— Яюсь не помічав.

Така була моя відповідь. І це була правда. Той трепет, який збудила Ганнуса в мені сьогодні, був іще не досліджений мною в собі самому. Про нього було рано щось казати.

Я гадав, що є час про все подумати, все осмислити. А Ганнусі це треба було знати сьогодні! І якби я сказав їй такі слова, які тепер кидаю в сірий туман ("Я люблю тебе, Ганю!"), то все б склалося інакше. Але я не сказав їй цих слів. Тепер їх казати нікому...

Ганнуса відкинула соснову гілочку, на вустах її завмерла якась холодна, глузлива посмішка. На мене вона не дивилася, — дивилася в темний простір, що витьохкував солов'їними голосами. На очах з'явилися сльози.

Ці сльози мене дуже налякали.

— Чого ти, Ганю?..

Я несміливо потягнувся до її руки. Вона забрала руку, а на мене глянула привітніше. Та в погляді її стільки смутку було, що мені аж холодно стало.

— Ганю, я тебе образив?..

Її посмішка із глузливої стала ніби винуватою. Рука її знов торкнулася моєї руки, слова прозвучали щиро, сердечно:

— Ні, Сергію. Ти не образив. Просто я гадала, що ти... Ну, чого ж мені ображатися? Не маю права. Просто я дурна, Сергію. Дурна, та й годі.

Зняла вінок з голови, кинула його в багаття.

— Ганю! — долаючи в собі нерішучість, промовив я. — Ти дуже хороша, Ганнусю.

— Може, й хороша, — відгукнулась вона. — Все життя була б хороша. Та що з того?..

Деся у мене вже просилися інші слова — саме такі, які хотіла почути Ганнуса, — але сказати їх не вистачало сміливості.

— Ми ж завтра побачимось? — чомусь запитав я.

— А що зміниться завтра? — вона потягнулась до кущика ковили й заговорила чомусь про неї. — Чужа вона тут. Зовсім не розмножується. Минулого року я всі кущі перелічила. Отам за дотом кущів двадцять. А яка гарна трава!.. Завтра... Завтра пізно буде, Сергію.

Потім сталося те, про що я вже розповів на початку. Вхопила мою голову обома руками, палко почала цілувати. Горнулася до мене всім тілом, гаряче в обличчя дихала. Впала горілиць, притягнула до себе й зашепотіла:

— Бери мене, Сергійку! Не хочу, щоб цей тхір смердючий першим у мене був.

Голова моя лежала на її руці, щоками я відчував її груди. І так ми близько були одне до одного, що все б, напевне, сталося, якби не її останні слова. В них було стільки муки, що та мука мені передалась. Я зовсім забув про себе, вже не міг дослухатися до поштовхів у тілі власному, — все те відступило, згорнулося, тільки голова паленіла та серце билось часто. Моторошно мені було від її слів. Кілька хвилин ми мовчки отак лежали, потім Ганнуса звільнила свою руку, підвелась і затулила обличчя долонями. Вона плакала.

Я теж підвівся, обхопив рукою її стан, притулився до неї плечем. Але все це вже було не так, як у ті хвилини, коли вона мене вперше поцілувала. Нічого іншого я не відчував, окрім терзань, які краями її серце.

— Пробач, Сергійку. Забудь... Не думай про мене погано. Коли йшла до тебе, я сама себе нареченою твоєю оголосила. Дуби та берізки на весілля покликала. А більше нікого й не треба...

— Ну, то нехай, Ганю. Нехай буде наше весілля. Я теж іншого весілля не хочу.

— Ні, Сергію. Ти добрий, я знаю. Це вже ти від жалості кажеш. А я гадала, що свято тобі подарую.

— Ти подарувала мені свято. І воно в нас іще не одне буде.

— Не треба про це. Ходімо додому.

Ганнуса рвучко підвелася, кидала піску на багаття. Воно відразу ж погасло, тільки якась жаринка висвічувала з ями. Ганнуса кинула на неї жменю піску й тихо мовила:

— Оце й усе!..

Тільки зараз я розумію, що вона вклала в ці слова.

Страшно мені їх пригадувати. І все ж оця остання жаринка із нашого багаття блимає в мозку моєму, наче просить: "Не гасить, не гасить! Дайте мені розгорітися..."

Виглянув місяць, він був уповні, і щось таке розлилося з душі моєї, що дихало вічністю, мовби споконвіку ми жили з Ганнусею на оцій землі.

Сосни гойдалися так само, як у часи Трипільської культури. Щоправда, не було тоді квадратів лісових та стовпів прикордонних у соснових державах, але це вже подробиці, від яких можна абстрагуватись. І, напевне, не одна душа людська каралася тими ж самими муками, які впали на нашу долю.

На нашу?.. А чи маєш ти право так сказати? Карається лише Ганнуса, а ти, Сергію, виявився надміру обачним та розважливим.

Ми йшли мовчки, я почував себе злочинцем перед чоловічою половиною роду людського. Кисіль малиновий, кваша вівсяна. Як мене мусила зневажати Ганнуса!..

І чомусь мені дуже закортіло виправдатися перед нею. То було щось таке дрібне, таке нікчемне, що я довіку не перестану ненавидіти себе за це менторство жалюгідне. Звідки воно в мені взялося? Мабуть, від отієї фальшивої гідності чоловічої, яку я нібито зганьбив. Словом, я покликав на допомогу примітивну педагогіку.

Я сказав:

— Хтось із нас двох розсудливішим мусить бути. Хвилина радості, а потім... Може, ти ще колись подякуєш. Ну, а того довгоносика... Ми з Яковом так його віддубасимо, що він дорогу сюди забуде.

У Ганнусиних очах зблиснуло щось гнівне, вона промовила майже з ненавистю:

— Якщо ти Якова в це втягнеш, я ніколи тобі не прощу!

— Ну, без Якова... Я й сам з ним справлюся.

— І що ж ти збираєшся робити?

— Перестріну в лісі...

— Він не зупиниться.

— Тоді...

— Що тоді? Може, додому прийдеш кулаки показувати? Ні, Сергію.

Не так я вирішила. Та цьому вже не бути.

— Ну, розумієш, Ганю, я хотів...

— Заспокойся, Сергію. Ти такий, яким тобі й належить бути. Іншим я тебе не уявляю. То вже був би не ти. Значить, не судилося мені. Прийму те, що судилося.

— Невже матір послухаєшся? — майже крикнув їй в обличчя.

— То вже не твій клопіт. А мати... Ну, хто ж у мене є, крім матері?..

Звісно, не така вона, як твої батьки. Та хто ж нас із Яковом вигодував?

Гадаєш, легко їй було?.. Твій батько — полковник, мати — лікарка. І ти в них один... Тобі добре батьками пишатися. А моя мати — селянка темна. Жодної книжки за свій вік не прочитала.

— Хіба в цьому справа? — почав я, але зупинив себе, бо Ганнуса без мене добре знала, що таке честь доньки для кожної селянської матері.

Так було споконвіку, хоч люди про грамоту навіть не мріяли.

Не те каже Ганнуса, що думає. А може, виправдань для матері шукає? Може, відчула себе приреченою, до власної долі збайдужіла? Але як же я зараз поясню, що її освідчення застало мене зненацька і саме через те я так поведився? Вона вже знала, навіщо мене кличе, а мені це навіть на думку не спадало. А як добре було б отак взятися за руки, прийти до батьків моїх і сказати: "Що хочете робіть, а Ганнуса вже з нашої хати не піде! Бо ми з нею — чоловік і дружина". Може, й не зраділи б вони від поспішності такої, але певен: якби все їм розказав, — так, як воно є, — не засудили б вони нас, прийняли б Ганнусю, як доньку рідну. Та як це зараз їй сказати? Не повірить вона, — подумає, що то від жалості.

Недобре ми якось попрощались з Ганнусею. Подала вона мені руку біля хвіртки, наче випадковому знайомому. Очі в неї були вологі, — напевне, сльози стримувала, —

обличчя в сяйві місячному холодним здавалося, наче то мармур був, а не живе тіло. Побігла вона од хвіртки так, ніби хтось із нас міг передумати, а вона цього дуже боялася.

Батька я застав на подвір'ї — сидів біля грубки під яблунею. Ще до того, як ногу йому відірвало, осколок легені пробив. Тепер оте поранення все частіше про себе нагадує. В хаті вже не світилося, — мати, напевне, заснула, їй на роботу рано виходити. Тут, на подвір'ї, батько не користувався протезом, — його складно зашнуровувати. Шкутильгав на саморобній милиці, а коли сідав, милиця поруч напоготові стояла.

— Ходив солов'їв слухати? — зустрів мене доброю посмішкою тато.

— Оце, зараз, Сергію, тільки й слухати. Потім уже будуть не ті солов'ї.

Ну, та не зважай, це я так, до речі. Тут Яків до тебе заходив.

— Яків? — байдуже перепитав я.

— У вас же екзамени незабаром. Атестат зрілості — це не жарт.

Мені подумалось, що я сьогодні екзамену на зрілість не склав. В якусь мить хотілося про все батькові розказати, — він би, напевне, зрозумів! Потім завагався: доки ж ти в коротеньких штанцях себе почуватимеш? Якби дізнався хто-небудь із хлопців про твої подвиги сьогоднішні, так би й сказали про тебе: материнське молоко на губах не обсохло.

Заснув я лише на світанку, — мабуть, на якусь годину. Батько розбудив своїм кашлем. Так він тяжко тепер кашляє, що мені аж страшно за нього.

Ми втрюх звикли до школи ходити — Яків, Ганнуса і я. Був певен, що зараз побачу Ганнусю, як і завжди, — біля хвіртки зі своїм школярським портфельчиком. Скільки ж їй років? Чомусь я про це ніколи не думав, — ровесницею її вважав. А вона ж, напевне, років на два менша. Нас пізно до школи віддавали — ходити далеко, узимку хуртовини люті, а напровесні крига ненадійна. Так, їй незабаром шістнадцять. Але всі її дорослою вважають. Та вона й справді доросла.

Яків із хвіртки вийшов сам, Ганнусі чомусь не було. — А де ж Ганя? — запитав я розгублено.

Він відповів непевним голосом:

— Нездужає.

До школи йшли мовчки — Яків був дуже похмурий, бо щось, видко, передчував. Звісно, він нічого не знав про нашу вчорашню розмову з Ганнусею, та, мабуть, її слези дещо йому сказали.

А коли із школи поверталися, ще здалеку почули голосіння Макарихи. Біля двору хуторяни стовпилися, дітвора на паркані сиділа.

— Ой, людоньки! — ламала руки над головою Макариха. — Ой, донечко моя! На кого ж ти мене покинула? Та я ж тільки горище послала прибрати. Та чого ж ти рученьки на себе наклала? Ой, горе мені, горе...

Де ж той нехрист проклятий, що душеньку її занапастив?..

Як тільки ми з Яковом підійшли до двору, Макариха відірвала руку від розпатланого волосся і, показуючи на мене, закричала:

— Ось він! Ось він!.. Тримайте його. Це він її звів у могилу!

Але їй ніхто не повірив. За півгодини до нашої появи всі бачили "Победу", із якої виліз переляканий дачник. Дізнавшись, що тут сталося, він так затрусився, що ледве до машини дійшов. Йому кричали, що лікаря треба привезти, хтось із хуторян дорогу заступив, а хтось навіть каменяюкою скло вибив, — зупинити його хотіли. Та він не зупинився.

Не повірив і Яків. Тепер він усе частіше тікає з дому, з матір'ю навіть не розмовляє. Нічого я йому не розповідав, — Ганнуса цього не хотіла, — та якось він сказав мені:

— Вона любила тебе, Сергію. Де ж ти, Ганю? Де ти?..

Темна ніч обступила наш хуторець, — така темна, що, здається, й світанку ніколи не буде. І темні душі живуть на землі нашій серед світлих та добрих людей.

Ганю, Ганю! Навіщо ти так поспішила? Я ж уранці хотів тобі сказати те, чого ти увечері не почула від мене.

Тепер пізно!..

Не забуду я тебе, Ганнусю. І довгоносики не забуду. І отих голосінь нещирих на твоїй могилі. А Яків не плакав. І за те його поважаю...

V. СТРЕС

Я закрила зошит і довго сиділа в тяжкому заціпенінні. Рядки, написані п'ять років тому, вразили мене так, наче все це сталося лише вчора. Я догадувалась, що трагедія в хаті Макарихи мала саме такий характер, — та й усі хуторяни приблизно так думали, — але тільки зараз мені відкрилося, що в цей час пережив Сергій. Мене здивувало його передчасне змушніння, та я гадала, що це прийшло від тих філософських переконань, які рано поселили в його серці великі турботи. Тепер я побачила, що до цих турбот долучилося ще й болюче потрясіння, яке обпало його душу, відкрило перед ним безодню людської підлості й чистоту дівочого кохання.

І нарешті я до кінця зрозуміла мотиви, які змушували Сергія прийняти кару за Якова. Сергій усе ще вважав себе винним перед Ганнусею, — не так, звісно, як про це казала Макариха, — отож іще одна трагедія в сім'ї товариша зробила б його життя нестерпним. І, мабуть, саме ота нерішучість, яку він виявив п'ять років тому, тепер вимагала, щоб він діяв без вагань. Коли сталося вбивство, Сергій одразу шепнув Надійці, що бере провину на себе, — порвалися стропа, а не піддон вислизнув! — і через те в момент арешту на крані не виявилось ніяких строп. Сергій, правда, сказав слідчому, що порвані стропа він замінив новими, але це не так — замінили вже без нього. Ця обставина найбільше діяла проти Сергія: головний речовий доказ усе ще був відсутній. Ходили різні чутки про цю аварію, казали й таке, що Сергій зняв стропа з крана, віддав їх Якову, і той кудись побіг. Значить, вони сховані десь у лісі, показати це місце може тільки Яків. Якби він це зробив, то Сергій був би виправданий, але тоді на його місце мусить піти Яків.

Щоправда, Микола Олександрович стверджував, що стропа взагалі не належать до крана — це знаряддя стропальника, тобто Якова. Отже тут є перекося в самій основі слідства. Але слідчий чомусь дуже легко погодився з Сергієм: стропа — частина

виробничого агрегату, яким є баштовий кран. Як це має тлумачитися насправді, я не знала, отже мені не спадало на думку, що слідчий несумлінно виконує свої обов'язки. Або на нього хтось впливає...

На чергування мені заступати о восьмій вечора, та я вже не могла залишатися вдома. Зібралася й пішла туди, де будувався мотель. Була вже п'ята година, будівельники розійшлися, мене зустрів сторож — худорлявий заїка з кострубатим кийком у руках. Я запитала, чи був сьогодні на роботі Яків Грицаєнко. Сторож цього не знав, показав києм на вікна, що були вже засклені:

— Ви... ви... виконроб...

Виявилося, що виконроб іще не поїхав додому. Почувши мою розмову із сторожем, вийшов із під'їзду й зупинився у ваганнях. Виконроб виглядав так, ніби я повинна була його негайно заарештувати, а він вирішував, тікати чи залишатись на місці. Мабуть, він ставив себе не раз перед судом власної совісті. Надійка, напевне, помиляється, що йому легко живеться на світі.

Зрозумівши, як він зараз виглядає, виконроб струснувся, мов гусак, що вийшов із води, і боязко попрямував до мене. Це був чоловік років тридцяти з надміру розповнілим обличчям і каламутними очима, які не дивляться на тебе навіть тоді, коли, здавалося б, їхній погляд обернений до тебе.

Мабуть, Кулик у світі не один — у нього є духовні брати.

Життя їх цікавить лише з одного боку, — з боку задоволення власних потреб. Потреби ці здебільшого не духовні, а, можна сказати, речові, тілесні. Зацікавленість іншими людьми сягає не далі виконання виробничих планів. Ці керівники вміють створити враження, що все в колективі гаразд, але ніщо в людях не зачіпає їхніх почуттів.

Фанерні щити й тут висіли на кожному кроці. Фанера погорбилась, фарба вилиняла, — була вже не червона, а якась іржава, наче бляха на старих руїнах. Літери позмивав дощ.

Я чомусь пригадала Федора із Вязьми. Він не вивішував оцих фанерних щитів на будинках, із яких видобував німецькі авіабомби, перетворені на міни. І все, що в ті дні писали солдати на стінах, було далеким від стандарту.

Ой, досить, досить виливати свої жалі! А може, я справді хвора?..

Отямилась від болісних роздумів лише тоді, коли почула глухий, здавлений голос виконроба:

— Ви мене шукали? Я слухаю.

— Ні, знаєте... Я не шукала. Просто так...

Мимоволі перевела погляд на нерухому стрілу баштового крана.

Мабуть, його будуть незабаром забирати звідси, — мотель, покритий хвилястим шифером, лебедино хизувався білими цинковими ринвами, у широких вікнах вигравало сонце.

Виконроб, простеживши за моїм поглядом, напевне, збагнув, що мене сюди привело. Вигляд у мене був аж ніяк не войовничий. Це відразу ж його заспокоїло.

Здавалося, він навіть мені співчував, бо сказав тихо:

— Та-ак... Дуже мені шкода вашого сина.

Його слова сколихнули в мені той гнів, який нуртував підсвідомо, бо свідомість моя мусила його долати. Ніхто не тікав від кари — ні Яків, ні виконроб. Надійка, мабуть, пройнялася неповагою до виконроба, через те й перебільшує його намагання замести сліди. Просто, виконробові не хочеться йти до в'язниці з доброї волі. А хіба ж є такі, кому хочеться?..

Я знайшла в собі сили для запитання, що зовні прозвучало спокійно:

— Грицаєнко був на роботі?

В очах виконроба промайнула тривога.

— Був. Але після обіду відпросився. Сказав, що нездужає.

"Пішов! — радісно забилося моє серце. — Значить, Яків таки пішов. Совість замучила".

Власне, заради цього я сюди й приходила. Можна було й рушати звідси, та якісь невиразні передчуття мене сковували. Ніби щось мало статися, — щось вирішальне, — і не деінде, а саме тут, біля мотелю. Може, й виконроб відчував те ж саме? Може, й він через те не їде додому?

Якщо Яків застав слідчого, то кримінальний розшук має незабаром з'явитися в цьому лісі. Шукатимуть стропи. Вони заховані десь недалеко. А може, Яків їх переховав? Та ні, він не схожий на спритного злочинця, котрий всіма засобами бореться за власну шкуру. — Боротьба точиться у глибинах його душі. І совість у цій боротьбі найчастіше здобуває перемогу.

Голос виконроба долинув ніби здалеку:

— Ви ж сусіди з Грицаєнком. Хіба його немає дома?..

"Ага! — подумала я. — Значить, передчуття справді в нас однакові". Відповіла з удаваною байдужістю:

— Я не заходила.

— Щось передати хочете? — з підкресленою ввічливістю запитав виконроб. — Може, завтра вранці я його побачу. Вони з дружиною рано на роботу приходять. Ми вже кінчаємо.

— У них є квартира в селищі, — чомусь зауважила я.

— А-а, правда! Я й забув. Там же й медпункт є.

Виконроб, видно, давно вже помітив, що в Якова з'явилися небезпечні наміри. Та, мабуть, то були тільки підозріння. Тепер виконроб ухопився за цю можливість: може, Яків і справді захворів? Може, він ковтає пілюлі на квартирі?

— Ви ж туди збираєтесь? — промовив виконроб. — Давайте разом заїдемо. Його дружина сьогодні вікна мила. Такий у неї вигляд був... Я перевів її на іншу роботу. Побоявся, що з вікна впаде. Вона ледве на ногах тримається. Треба провідати.

Мені не хотілося продовжувати розмову, яка нагадувала гру в піжмурки, а відвертість була неможлива ні з його боку, ні з мого.

Та за хвилину сталося те, чого я чекала з великою надією, а виконроб — з жахом. Те, що сталося, я спершу побачила в його очах та в метушливих рухах. Очі його мало не вилізли з орбіт, руки задрижали. Він нетерпляче затупцював, наче йому коштувало чималих зусиль, щоб не зірватися з місця й не побігти світ за очі.

На будівельний майданчик в'їхала міліцейська машина. Я зрозуміла, що мені тут лишатися не варто, — спершу відступила за бетонні плити, а потім зайшла в будинок мотелю й вибрала для себе таке вікно, яке дозволяло бачити й чути все, що відбувається на майданчику. Ось із машини виліз капітан міліції, потім старшина вивів Якова. Чи встиг мене побачити Яків? О, як би мені цього не хотілося!

Та Яків, напевне, мене не бачив, а перед виконробом немає причин вибачатися за втечу. Поволі виконроб опанував себе, набрав незалежного вигляду. Він намагався виконувати роль господаря, якому належало зустрічати гостей. Статечно відрекомендувався капітанові.

— Це добре, — сказав капітан, неохоче потискуючи простягнуту руку. — Ви нам дуже потрібні. Сідайте в машину.

— В машину? — з тремтінням у голосі перепитав виконроб. Його погляд блукав поміж солдатом і Яковом, що дивився на нього з неприхованою ворожістю.

— Ви головний свідок у цій справі, — пояснив капітан таким тоном, у якому не можна було помітити жодного емоційного забарвлення. Це трохи заспокоїло виконроба, він незграбно поліз у машину. Вона об'їхала будинок і загубилася в лісі. Повернулася лише через годину. Якова я вже не

бачила, але капітан з виконробом знову підійшли до місця аварії. Через напіввідчинене вікно я чула їхню розмову. Вона була коротка, але виразна.

— Вам краще показати, куди ви їх переховали, — сказав капітан.

— Я нічого не знаю.

— Ну, що ж... Доведеться вас затримати.

— Не маєте права! — з удаваним обуренням вигукнув виконроб.

— Про це ми поговоримо в іншому місці.

Постаті виконроба й капітана зникли за бетонними плитами. Через кілька хвилин ревноу мотор, машина від'їхала.

Скільки може прожити людина в такому пекельному напруженні нервів?

Ідучи вниз по сходах, завалених стружками, груддям загуслого розчину та алебастром, я знов помітила, що голосно розмовляю сама з собою. В мені зіштовхувалися голоси слідчого, Якова й виконроба. Цей уявний діалог здобув несподівану владу над моїм голосовим апаратом. Внизу побачила перелякане обличчя сторожа, — він, мабуть, гадав, що я тут не сама, — і мені стало страшно за себе. Я ще ніколи не відчувала страху за своє життя. Зараз це було ніби щось інше, але це все ж таки був страх! Над моїм мозком висіла якась загроза. Щось було вище від моєї свідомості, щось ніби топталось по ній. Я прошмигнула повз сторожа, він силкувався щось мені крикнути, але я не стала чекати, доки він вичавить із власної горлянки якесь

зрозуміле слово.

На автобусній зупинці страх посилювався. Із лісу вибіг мій давній знайомий — чорний, кучохвостий песик. Він був такий худий, що, здавалося, незабаром з-під шкіри повилазять ребра. Білий Мефістофель! Так я назвала його жартома. Та сьогодні мені було не до жартів.

Ось уже третій місяць песик не відходить від цієї зупинки. Власне, це та сама зупинка, куди я інколи під'їжджаю автобусом, щоб звідси йти додому пішки. Кілька разів, коли я поверталася з роботи, песик несміливо рушав за мною. Ми разом приходили додому, я його годувала й виганяла за двері. Та песик був безнадійно розбещеною істотою. Видно, змалечку служив для когось живою іграшкою, доки ця іграшка не набридла. Поївши, песик одразу ж стрибав у ліжку, вважаючи себе його повноправним господарем. Життя за порогом йому здавалося карою, він цілу ніч скиглив під дверима, а коли я його впускала в хату, між нами починалася боротьба за місце в ліжку. Песик ніяк не міг второпати, що мені не подобається таке близьке сусідство. Місце під ліжком або десь у запічку він вважав ознакою приниження його собачої гідності. Коли я сердилася, він, згорбившись, стояв біля ліжка, але на підлогу не лягав. Мені було шкода цього нерозумного пестуна, я ще кілька разів приводила його додому, та потім це почало мене виснажувати, — він не давав заснути й на годину. Все домагався для себе місця під ковдрою.

Так він і жив біля зупинки, де його, напевне, висадила якась примхлива господиня. Де вже тепер цьому бідоласі зрозуміти, що природа вимагає від кожної живої істоти боротьби за власне існування? У його пам'яті збереглися білі пуховики, теплі руки, які прикрашали його бантиками, смачні недоїдки з хазяйського столу. Лише таке життя здавалося йому справжнім, природним, а дебелий дворочий собака був для нього істотою нижчого класу — краще вмерти, ніж прийняти оцей плебейський побут.

Якби мої думки обмежилися тільки песиком, якби тут не виникали зовсім не собачі проблеми, то, може б, це й не посилювало мого страху.

О восьмій вечора я прийняла чергування. Мабуть, було б краще взяти відпустку. Медсестра якось підозріло поглядає на мене. Що думають про мене співробітники, що вони говорять між собою?..

О десятій завітав Микола Олександрович. Напевне, його все більше непокоїв мій психічний стан. Так, я це розумію. У нього є для цього досить підстав.

Микола Олександрович, як і завжди, був спокійний, урівноважений, в очах світилася щира доброта.

— Ну, як вам чергується? — запитав головлікар, пильно зазираючи мені у вічі. — Не забудьте навідатись до Кривицького. Він після інфаркту. А взагалі... Знаєте, чого я зайшов? Мені хочеться вибачитись перед вами.

— За що? — пожвавішала я, бо мені справді відлягло від душі. Все ж таки добре, коли відчуваєш, що про тебе хтось думає.

— За ту нашу розмову. Я засміялася.

— Це ви про обов'язки медика?.. Ну, що ви, Миколо Олександровичу! Все

правильно.

— Але отак повчати... Ніби ви щойно з інституту.

— Напевне, вам щось про мене розповідали.

— Не звертайте уваги... Що нового? Я про сина кажу.

Хотілося розпитати, які плітки про мене ширилися, але я розуміла, що Микола Олександрович не стане мені їх переказувати. Важливо те, що сам він у них не вірить. Це дуже важливо! Бо цю людину я поважала.

Не знала, що йому відповісти. Стропи не знайдені, Сергій і виконроб твердитимуть, що вони порвалися, а Яків заперечуватиме. Сергій не змінить свого рішення. Він дозволить Якову заспокоїти власну совість — а разом з тим і совість Надійки — але від попередніх тверджень не відступиться. Правда, в мені жевріла надія, що виконроба все ж таки змусять подати головний речовий доказ, але певності в цьому я не мала.

— Візьміть себе в руки, Софіє Кирилівно, — по-дружньому торкнувся мого плеча Микола Олександрович. — До речі, тут завтра буде професор Ващенко... Здається, він вами цікавиться.

Головлікар, побажавши мені спокійного чергування, вийшов.

А я думала про своє. Яків і Сергій не можуть бути винні разом — провина одного виключає провину другого. Винні разом можуть бути лише Яків і виконроб. І, напевне, виконроб винен більше, ніж Яків...

Вдосвіта я згадала, що сьогодні має приїхати професор Ващенко — відомий психіатр, що колись обстежував Василя. Його запросили до хворого, який після смерті дружини перебував у стані тяжкої депресії. Але чому Микола Олександрович натякнув, що професор мною цікавиться? Може, він сам попросив мене оглянути?..

Закінчивши чергування, я вирішила чекати професора.

Ващенко підійшов до мене зненацька, галантно вклонився, взяв за лікоть. Було це у вестибюлі, де я знічев'я переглядала газетну підшивку.

— Софія Кирилівна? Радий вас бачити. Може, зайдете до мене?..

Я пішла попереду, Ващенко відчинив переді мною двері кабінету, запросив сісти в крісло. Сам сів не за столом, а також у крісло навпроти мене. Це мало підкреслювати, що поміж нами відбувається товариська розмова. Високий, далеко немолодий чоловік, який не змарнував своїх сил у надмірностях, — так виглядав Ващенко. Мабуть, йому було близько шістдесяти років, але й колір обличчя, і енергійні рухи, і пишний ореол сивого волосся, що було ще густим, свідчили про здоров'я, котре навіть глибоку старість робить порою розквіту творчих сил.

— Мені немає причин приховувати, чого я вас запросив. З вами розмовляв Микола Олександрович? — почав Ващенко.

— Так, розмовляв.

— То й добре. Ми, лікарі, інколи забуваємо, що все людське нам також властиве. Ніби носимо здоров'я у власних кишнях і даруємо його людям, як цукерки... Я знаю, яке лихо спіткало вас. Що ж, це може стати причиною депресії. Поштовх, зрушення... А вже потім долучаються інші

чинники. Вам легше це пояснити, ніж людині іншої професії. Скажіть, галюцинацій у вас не було?.. Та ви не соромтеся. Гете, наприклад, пишався тим, що інколи бачив себе на білому коні. Так бачив, як можна

бачити сторонню людину. Тонка організація психіки. Інакше він би не зміг стати великим поетом. Ви — терапевт. До речі, я гадав, що найкращим терапевтом може бути саме жінка. Знання знаннями, але інтуїція... В терапії вона має вирішальне значення. Ну, звісно, конопляні нерви тут не годяться... То як, бувають галюцинації?..

Мені справді хотілося віддати власний мозок у повне розпорядження професора. Колись у Вязьмі я переживала щось схоже на психічний шок. Та для цього було так багато причин, — війна, руїни, мільйони людських смертей, — що це слід вважати нормою. Хіба можна назвати людину нормальною, якщо навіть вселюдське горе — люди падали в землю, мов осінні листя! — не здатне викликати в її душі глибокого струсу?

Балакучість професора мене трохи насторожила. Чомусь я з недовірою ставлюся до надміру балакучих людей.

— Ні, галюцинацій немає, — відповіла я. Ващенко на хвилину замислився.

— Вас переслідує якась ідея? — запитав він. — Я зараз кажу не про сина. Це зрозуміло. Та чи немає у вас якоїсь ідеї, що гнітить вас?.. Про

характер самої ідеї я не питаю. Це може лишатися вашою таємницею.

— Є така ідея, — відповіла я. І раптом згадала, що так само Дмитро Максимович допитував Василя. І навіть тими ж самими фразами. Наче я чула патефонну платівку.

— І вам здається, — продовжував Ващенко, — що всі люди мусять її поділяти.

У мене майнула думка: Ващенко трохи інформований про те, які плітки ширилися про мене.

— Так, Дмитре Максимовичу.

Раз уже повторюється все, що відбувалося з Василем, то нехай повторюється у всьому. В мене з'явилася підстава пишатися: бачиш, Василю, однією міркою нас міряють.

Ващенко, помітивши гнівний вогник у моїх очах, погасив посмішку.

— Розумію, — з глибокодумною серйозністю проказав він. — Треба лікуватися, Софіє Кирилівно.

— Від чого ж лікуватися? — стримуючи роздратування, запитала я.

— Ви ж навіть не поцікавилися, що це за ідея. А може, від неї взагалі не можна вилікуватися?

— У вас іще до цього не дійшло, — відповів Ващенко. — Сподіваюсь, працездатність збережеться. Так я й доповім.

Кому саме належало доповісти, Ващенко промовчав.

VI. СЕМЕНІВСЬКІ ГНОСТИКИ

Попрощалися ми чемно, але холодно. Мені захотілося пройтись по лугах. Помітно

нервуючи, перейшла міст через озеро, оглянула пляж. Далі рушила стежкою в дніпровські луки, була навіть задоволена з того, що кропива нажалила ноги. Це якось ніби полегшувало гніт, що лежав на серці. Особливо приємно відчувати дотики прохолодних росяних трав. Тут росте висока тимофіївка, засіяна білими ромашками. Косити почнуть тоді, коли від ромашок залишаться золотисті голівки, без пелюсток. Саме в цей час встигає висіятись і тимофіївка. А скосиш раніше, то наступного року трава буде ріденька, убога...

А коли повернулася на міст, відразу ж біля човнів побачила Макариху. Вона оглянулася, — близько нікого немає, — і півголосом прошепотіла таке:

— Ну що, скоро тебе заберуть до психів? Запам'ятай: віділлються тобі мої сльози. Всі вже знають, що ти умом чокнулася.

Люта посмішка перекосила обличчя Макарихи, така посмішка, від якої мені стало холодно. Я відразу ж повернулася й рушила до прохідної. Мимохіть кинула погляд на дошку пошани — і в серці моєму закипіла образа: мого портрета там уже не було, лишилася тільки сіра пляма. Я взагалі не надавала значення отакому вшануванню моєї особи. Але те, що фотографія кимось зірвана, та ще зараз, коли поширюються недобрі чутки, — мене тяжко вразило. Це, звісно, справа рук Макарихи. А проте вона, мабуть, не сама — їй допомагає Петро Іванович. Довести цього я, звичайно, не можу, але гадаю, що це так. А може, і його, і Ващенка хтось інший до мене підсилає? Чи не Євген Маркович? Я була певна, що Коробов про мене не забув.

Мабуть, ніколи я не поверталася з роботи в такому гнітючому настрої, як сьогодні. Не бачила ні квітів, ні дерев, ні машин, що з гуркотом пролітали по шосейній дорозі. Мовби хтось на череп мій набивав обруч, так гупало в скронях.

Що ж вони там плетуть про мене? Може, з Поліною Костянтинівною поговорити? Потім згадала: вона також якась Куликова родичка...

Стрес як стрес. Комуś іншому я порадила б до моря поїхати. Ото й усе лікування. Щоправда, раніше треба усунути причину, котра викликала надмірне збудження нервів.

А вони, бач, якісь підозрілі ідеї мені приписали. Ох, люди! Коли ж ви про землю навчитесь думати?..

Не знаю, що сталося, але поруч мене щось жахливо заскреготіло й чийсь руки вхопили мене, потягнули геть від шосе.

— Софіє Кирилівно! Що це з вами?.. Ви ж ледве під машину не вскочили.

Навздогінці лаявся водій, але мені було байдуже. Я з радістю впізнала Осадчого, — це він вихопив мене з-під машини.

Як же я могла забути, що на цій землі живе людина, про яку дядько Сашко колись мовив: "Усі наполеони, скільки їх було, нігтя його не варті!" Ніхто мені зараз так не був потрібний, як він — сивий, огрядний, але все ще кремезний Карпо Трохимович Осадчий.

Ми зайшли в ліс, посідали на траві.

— Вас і впізнати важко, — скрушно похитав головою Осадчий. —

Ну, як там Сергій?..

Останній раз Осадчий заїздив до мене місяців зо два тому. Я розказала, в якому стані перебуває слідство.

— Вірте моєму слову: днями повернется, — запевнив мене Карпо Трохимович. — Раз уже так воно обернулось, то тут і курці ясно, де просо лежить.

Осадчий дістав кисет, набрав у пальці тютюну, підніс до носа. Потім, ніби про щось пригадавши, висипав тютюн назад, а кисет сховав до кишені. В руці, на якій виступали сині, роздуті жили, з'явилася пачка "Біломора". Давно вже Карпо Трохимович бореться з негарною звичкою набивати ніздрі тютюном — стільки, скільки я його знаю.

— Бачу, довели ви себе бозна до чого, Софіє Кирилівно. Хіба ж так можна? До людей вам треба. Та правда, ви ж ніби серед людей... Воно ж так: народу багато, а однієї людини катма. Ви ж іще гарна молодиця. У ваші роки... Гай-гай! Мені вже три десятки після вашого минуло. А жінки, бач, тепер довше живуть. Вам іще жити та й жити...

Старенький він став, дорогий Карпо Трохимович, але духовного здоров'я в ньому не поменшало. Ось який мені психіатр потрібен! Для мене навіть не мало значення, що він казав — просто, від голосу його спокійніше на серці робилося. Може, тому, що я відчувала: велика сила за цією людиною стоїть. Земля, народ, сонце. І, нарешті, сам Христос...

Схильність до рефлексій навряд чи можна засуджувати — з цього починається людина. Без розвиненої психіки ми б не могли стати людьми — це зрозуміло. Та надмірності завжди шкідливі — тоді вже лікуватися треба. Лікувати здатна лише спокійна, врівноважена мудрість, а не оті нотації, котрі я чула від Ващенка.

Тим часом Карпо Трохимович продовжував:

— Я ось чого заїхав. Завтра до вас прибуде наш агроном. Тімірязєвську академію закінчив. Щось він занедужав трохи. А вірніше, з начальством посварився. Може, іще в райкомі змінять гнів на милість, не знаю.

Поки що путівку до вас видали — іди, чоловіче, в ремонт... Його Павлом зовуть. Давненько ми з ним дружимо.

Вдивлялася в дороге для мене обличчя — то ж був друг дядька Сашка! — і, може, саме тому до мене повертався спокій.

— Я Павлові часто про вас розказував. Вам буде цікаво з ним побалакати. І на те зважте: нежонатий... Жінка кинула.

Я засміялась:

— Ці анкетні дані не роблять йому честі.

— Ну, то побачите. Може, й роблять... Я, грішним ділом, прикидаю інколи: чому б вам до нас не переїхати?.. Вам поле потрібне! То добре, що ви — лікарка. Діло для вас знайдеться. Ви ж, Софіє Кирилівно, із тих, кому зорі хлібом пахнуть. Так, здається, дядько ваш казав.

Мимоволі подумалось: а може, я ще й досі не відшукала власної стежки? Колись мені хотілося працювати лаборанткою в Осадчого — брати проби ґрунту, щоб завжди знати, як кров землі виглядає. Точний аналіз робити. Без цього не можна ні орати, ні сіяти. Земля ж трудиться — на людей трудиться! Себе, бач, ми шануємо — кожную клітину в собі вивчаємо...

А й справді: хіба не можна поєднати лікарський фах з наукою про землю? Може, оця потреба давно виходу шукає, і саме через те в мені виробилася надмірна схильність до рефлексій?

Напевне, з годину ми проговорили з Карпом Трохимовичем. З якоюсь незрозумілою тривогою попрощалась я з Осадчим. Тяжко мені було повертатися додому.

Виявилось, що тривога моя була не марна: тільки почала відчиняти двері, як біля самісінького обличчя пролетіла сокира. Я з жахом відскочила від дверей, все в мені затремтіло. Оглянула подвір'я — нікого не було й близько. Потім зміркувала, що сокира впала згори, з бляшаного дашка над сінцями. Вона, видно, так була там покладена, що мусила впасти від найменшого струсу. Сінці в мене легенькі, із дощок змайстровані. Коли грюкнеш дверима, стіни трясуться.

Макариха оголосила мені війну не на життя, а на смерть. Що ж вона іще вигадася? Добра від неї чекати не доводиться.

... Перо моє наздогнало події — сьогодні я записую те, що сталося вчора. Літо розгулює в повній силі — на календарі 12 липня 1962 року. День триває 16 годин, сонце сходить о п'ятій ранку. Чергую здебільшого в нічній зміні. Мабуть, Микола Олександрович зміркував, що мені зараз не дуже хочеться бачитися з нашими працівниками. Отой недобрий шепіт тяжко мене гнітить. Нічні чергування не вимагають великого клопоту. Поліну Костянтинівну головлікар забрав від мене. Я йому дуже вдячна за це. Хоч я й не маю права на неї ображатися, та все ж її присутність мене дратувала.

Тепер про семенівського агронома. Мені було трохи дивно, що він мав приїхати в санаторій саме тоді, коли жнива в розпалі. Але я вже знала, що в нього стався конфлікт з секретарем райкому.

Павло зайшов до мого кабінету під час демонстрації кінофільму. Мене в цей час ніхто не турбував, ми мали змогу про все побалакати. Він видався мені надміру простакуватим — такий собі сільський дядько, якого природа змайструвала сокирою. Обличчя видовжене, ніс гострий, на щоках і на лобі залягли зморшки. Йому було років сорок п'ять, а може, й більше. Високий, вузькоплечий, ступає широко, наче землю міряє. Особливо мене вразили його величезні кулаки. Коли він поклав їх на стіл, мені здалося, що товсте скло, під яким лежав графік чергування, має негайно тріснути. Зодягнений він був незугарно — синій костюм із дорогого матеріалу висів мішкувато, краватка пов'язана надто великим вузлом, комір білої сорочки стирчав ріжками врізнобіч. Потилиця підстрижена так високо, що це підкреслювало видовженість черепа. Словом, вигляд у Павла був такий, наче він уперше в житті зажадав пристойно зодягнутися, але сам цього зробити не зумів, а допомогти було нікому. Тримався

сором'язно, сковано.

Розмова спершу не клеїлась. Мені б належало якось його підбадьорити, але я все ще перебувала в пригніченому стані. Привітно посміхалася, говорила якісь пустопорожні банальності, але ми обоє відчували, що надовго цієї балачки нам не вистачить.

І все ж наступного дня ми зустрілися в нашому лісі. У мене попереду було шість вільних годин. Літа я ще й не бачила, — воно йшло повз мене, — тому охоче погодилася сходити до Дніпра.

Павло залишив піджак і краватку у санаторії, біла сорочка розстебнута, рукави засукані, — і тепер він здавався мені не таким незграбним, як учора. Йому доводилося трохи вкорочувати свої кроки, — на один його крок випадало моїх чотири. Він збивався з ноги, ніяково посміхався і весь час крадькома позирав на мене, ніби питаючи: а чи я не роблю якихось недоладностей? День був жаркий, біля лугових озер товклися напівголі автомобілісти, обвішані гірляндами білих водяних лілей. Лугова дорога вела серед високих трав, які вже подекуди були скошені. Звалена трава іще не стала сіном, навіть сині півники у валках іще не прив'яли. То тут, то там торохтіли легенькі косарки, а серед кущів тьохкали коси й перегукувалися косарі.

— Ви любите вірші? — запитав Павло.

Діставши моє ствердження, почав читати поему Євгена Плужника "Галілей", із книги, що була видана іще в 1926 році.

Я насторожилась, почувши оці рядки:

Далі посунуть без ліку,

Збившись безглуздо до купи,

Трупи,

Яких я щодня зустрічаю

Після вечірнього чаю

На пішоході...

Годі!

Довго тягтиметься мить...

Вітер неначе безкрилий...

Потім до них: ідіть,

Бо не відали ви, що творили!..

Павло мовби схаменувся, увірвав читання. Я все зрозуміла з його погляду: напевне, Осадчий доручив йому вивести мене із важкого душевного стану, а він вибрав для читання щось надто сумне. Проте поема була сповнена такої любові до людей, такої віри в майбутнє, що ці суворі рядки дихнули на мене великою тверезістю. Так колись у Кінешмі мене підбадьорив Достоевський. Правда — яка б вона не була! — підбадьорює більше, ніж порожня сентиментальність.

Я ненавиджу казенний оптимізм, підсолоджений духовною сліпотю. Віра моя така: скрут і трагедій нам, напевне, доведеться зазнавати, бо Земля — це не гумова куля, її не можна роздути. Земля не здатна нести на собі більше людей, ніж дозволяє її

природа. У людства є вибір: або хаос, або розум. Якщо ж людям не казати про майбутні небезпеки, то звідки ж взятися розумові?

Знову пригадалися слова Осадчого про тяжку спадщину китайців. Чимось недобрим звідти повіяло...

Сонце, скошені трави, торохтіння косарок і тепла, наїжджена дорога під ногами (а може, те, що я нарешті не самотня?) — все це потроху мене заспокоювало. До того ж, я й сама хотіла втратити відчуття власних нервів, — оте болісне відчуття, коли тобі здається, що нерви твої кудись уперто врастають, але вrostи не можуть, мов коріння, яке наштотхнулося на розпечену скелю.

— Чого ж ви замовкли? — з лагідною посмішкою запитала я у Павла.

Слід зауважити, що моя короткозорість з віком почала відступати. Принаймні сьогодні для мене світ значно ширший, ніж був у дитинстві. Може, колись і зовсім забуду про окуляри, не знаю. Але зараз я сховала їх у сумочку для того, щоб Павло побачив: не такі вже й сумні в мене очі, як йому спершу видалося.

Павло теж посміхнувся. Ніяковість його минала. Тут, на сінокосі, він почував себе в рідній стихії. А я була задоволена, що застереження Осадчого він сприймав як перебільшення. Принаймні мені хотілося, щоб так вони сприймалися.

— Не те почав читати, — сказав Павло. — Тут інша лірика потрібна.

— О, ні! Поема прекрасна. Я ніколи про неї не чула. Як вона до вас потрапила?

— Є старенька вчителька в нас, Оксана Петрівна. Вона особисто знала Плужника... Софіє Кирилівно! А ви черевички зніміть.

— То й ви роззувайтесь.

— Ну де вже мені? Злякаєтесь, як лапи мої побачите. То вам не страшно. У вас ніжки...

Він дивився на мене згори вниз — моя голова й до плеча йому не сягала. Мабуть, комплімент видався йому грубуватим — одразу ж почервонів. Але для мене зараз не мало значення, про що ми розмовляли. До того ж я й не чекала від Павла особливої витонченості. Вона йому просто не потрібна.

— Та-ак, — весело проказала я. — Давно компліментів не чула. А вони для жінки, мов травневий дощ для землі.

— О, будь ласка! Я можу безперервно їх виголошувати. Силувати себе не доведеться. Давно мрію познайомитися з вами. Але, правду кажучи, ви мені інакше уявлялись.

— Як? — підвела я голову, намагаючись зазирнути в його очі. Це було так само нелегко, як побачити яйця в гнізді чорногуза, що оселився на осокорі. Павло нахилився, і я таки побачила його очі. Вони були карі. Та це, мабуть, не головна їхня ознака. Погляд Павла випромінював силу і врівноважений спокій. Недаремно вони дружили з Осадчим — напевне, в них було багато спільного.

— По-перше, я вас уявляв бабусею, а ви із студентського віку ще не

вийшли. Десь, мабуть, років тридцять три, не більше.

— Ви послідовні. Ну, що ж, нехай буде дощик.

— Невже більше?

— Закінчую четвертий.

— Гм-м... На скільки ж я помилився?

— На шість років.

— Ага!.. Ну, та це не біда. Коли хочуть сказати комплімент, помиляються більше.

Це вам доказ того, що ви справді так виглядаєте. Крім

того... Ви мені уявлялись академічною дамою. Все, що розповідав Карпо Трохимович... Він вас премудрим філософом малював. Аж страшно було до вас підходити.

Жартома запитала:

— А ви про мене іншої думки?

Павло, мабуть, знову пригадав, що мене слід за всяку ціну розважити.

— Погляньте на отого лелеку! Зовсім людей не боїться. Невже ці луги також будуть затоплені?.. Стривайте, я щось не те хотів сказати. Ви давно були в опері?

— Давно.

— Давайте поїдемо.

— Охоче.

Ми наблизились до Дніпра. Не знаю чому, але я ніколи сюди не доходила. Тут Дніпро ділився на два рукави, обмиваючи довгий острів, що поріс вербами, ясенами та осоками. Перед островом ріка розливалася широко, могутньо, несучи на спокійній поверхні баржі та білі двопалубні пароплави. По той бік Дніпра також зеленіли луги, а на самісінькому небосхилі синіли бориспільські ліси.

Підійшли до води. Павло, нагнувшись, довго до чогось додивлявся.

Спершу я подумала, що його увагу прикувала мільга верховодки, яка вигравала на мілині срібними зграйками. Та ось Павло підняв щепку, зачерпнув трохи піску й зосереджено почав його розглядати. Потім вимив руки й похмуро проказав:

— Тридцять кілометрів від Києва... Уявляєте?

Ні, я поки що нічого не уявляла.

— Тридцять, — погодилась я. — Ну то й що?..

— Бачите оцей наліт?

Перед нами дзеркалилась невелика затока, відгороджена від фарватера піщаною косою, за якою стояли бакени. Там, за косою, Дніпро вирував і пінився, а в затоку лише інколи приходила хвиля від пароплава або скутера.

Зараз вода в затоці була спокійна, можна розгледіти дно. Від наших ніг у непрозору глибину бігли піщані брижі, вкриті сріблистим нальотом. Далі від берега, де хвилі не ворухили пісок, це вже був не просто поверхневий наліт, а глибокий сірий намул, у якому можна загрузнути по коліна.

— Що це? — запитала я без особливого зацікавлення.

— Фекалії. Ходімо звідси.

Мене ніби вдарило блискавкою. Ні, це була не огида, — я давно втратила гидливість, яка змушує деяких людей викреслювати із своїх думок усе те, про що їм неприємно думати. Для лікаря нічого неприємного в людській фізіології бути не може. Мене вразила думка: ось він, найбільший злочин перед нащадками!..

Невже нікому не спадає на думку, що ми викидаємо у Світовий Океан ту енергію, без якої неможливе життя на планеті? Адже земна куля стала космічним кораблем — так, так! — єдиним космічним кораблем, і всі ми нині космонавти — всі без винятку! Викинути за борт кілька грамів органічної речовини — це однаково, що у когось вирвати око або відрізати палець. А це ж не грами — це ж мільйони тонн! День і ніч плине енергія гумусу від ланів до міста, а бездумні чистоплюї, котрим неприємно про це думати — о, вони вищі від цього! — спрямовують її туди, звідки їй уже не буде вороття. Сонце і фекалії... Декому, напевне, здається, що таке сусідство понять ображає наше Велике Світило. Чому ж мовчить наука? Чи вона також захворіла на обивательську гидливість?

Не раз ми з Карпом Трохимовичем поверталися до розмови про те, чому і як виснажується земля. Тому виснажується, що люди не бажать помічати перенесення енергії гумусу, її перетворень у життєвих процесах суспільства. Індустріалізація прийшла до нас упродовж одного покоління, для більшості людей побут став міським. Волів та коней витіснили мотори. Те зерно, котре витрачалося на перевезення вантажів, тепер споживається людьми. Воно споживається не лише в паляницях: м'ясо, молоко, масло — це ж зерно, енергія гумусу! Люди почали краще харчуватися. Хіба раніше їли стільки м'яса? Та й людей було значно менше...

Але ж воли та коні не лише виконували тяжку роботу — вони удобрювали лани. Трактори та комбайни цього, звісно, не роблять. А люди, котрі замінили волів моторами...

Звичайно, не кожному про це належить думати. Та мусить же хтось піднятися думкою над оцим згубним процесом. Комфорт — це добре, але ж існують закони природи...

Мій погляд прикував білий предмет, що плавав під кущем. То був гумовий ангел сексу, — і він таки справді викликав у мене огиду. У мозку моєму дзвеніли слова Плужника: "Не відали ви, що творили!" Відвернулася, взяла Павла за руку.

— Ходімо, Павле Михайловичу.

Павло вже не намагався мене розважати — йому теж було дуже гірко. Я ж відчувала велике полегшення від того, що є на землі людина, яка здатна зрозуміти мій смуток.

VII. ПОВЕРНЕННЯ

Павло, по суті, був здоровою людиною, але ж йому належало підкорятися санаторному розпорядкові. І все ж він часом не підкорявся. Довелося пояснити, що це виглядає трохи непристойно. Мабуть, я справді почала боятися пліток.

Якось він підстеріг мене в лісі, коли я поверталася додому. Мимоволі подумала:

хоча б Макариха не помітила. А чого тут, власне, боятися? Я ж не в монастирі живу...

Вже вечоріло. Сонце ховалося за вершинами дерев, але ще не зайшло — наскрізь просвічувало дубове листя, породжуючи відчуття таємничого трепету в кожній гілці.

Люблю лісове надвечір'я! Не завжди його помічаєш — часом так зануришся у власні клопоти, що навіть оце торжество світла й тіней обминає твою душу. Потім, ніби схаменувшись, оглянешся довкола: яка ж краса! Ліс перетворюється на живу гравюру: дрібних деталей не видно — перед очима гойдаються контрастно вирізьблені лінії гілок та силуети дерев. На травах, на сосновій яглиці лежать жовтогарячі плями від вечірнього сонця. А воно, світило наше, мовби сторожко обмацує кожну стеблину, питаючи: як тобі живеться, небого?..

Мені завжди здавалося, що увечері сонце якось наближається до землі та до людей. Отак і ми на схилі свого віку більше світ оцей любимо, — мовби у сонця вчимося.

Промайнула козуля — полохливе, граціозне створіння. Різкий силует тварини вирізьбився на тлі залитої рожевим сяйвом галявини — і одразу ж розтанув у гущавині. В очах іще довго рябіло від блискавичних рухів її тоненьких ніг.

На Павловому обличчі з'явилася посмішка, в якій вгадувалося здивування й захоплення. А мені пригадалися слова дядька Сашка: без спілкування з природою людська душа зубожіє. Так, це правда.

Павло довго не наважувався заговорити — він, мабуть, не знаходив слів, котрі були б доречні серед оцієї краси. Мені це сподобалось. Тільки людина, яка вміє тонко відчувати красу, береже слово. Їх так небагато, слів людських, котрі здатні повною мірою передавати наші почуття.

Я відчувала, що ми настроєні на спільну хвилю, тому мені було приємне оце мовчання. А Павлові, мабуть, стало ніяково за нього — він шукав, з чого почати розмову.

— Гарно тут, — сказав просто, без патетики. І, мабуть, нічого іншого він би й не зміг сказати. — Карпо Трохимович розповідав, де ви живете.

Але я не уявляв, що тут так гарно.

— Коли звикнеш, — відповіла я, — то вже й не помічаєш.

— Не вірю. А проте... Людина до всього звикає. І до краси, й до потворності. — Примружившись, він пробував щось розгледіти серед соснових гілок. — Десять тут кузня повинна бути.

— Кузня? — трохи здивовано перепитала я.

— Бачите шишки під сосною?.. Це шишкар накидав. Лише тепер зрозуміла, яку "кузню" він мав на увазі. Тихенько зауважила:

— Ви теж, мабуть, у лісі росли.

"Кузнею" в нас називають маленьке дупельце, в якому шишкар розкльовує соснові шишки. Він зносить їх туди і гупає методично, як молотобоець.

— Ні. На полювання їздив.

Я згадала його сумнівний афоризм і заперечила:

— Не згодна, що до потворності можна звикнути.

— А до краси?.. Це ж проста логіка. Єдність протилежностей.

Він зупинився й довго вдивлявся в моє обличчя. Погляд у нього трохи засмучений і якийсь благальний. Напевне, ця людина також встигла звідати самотності.

Несподівано для самої себе запитала:

— Правда, що вас дружина кинула? Павло рвучко підвів голову.

— Звідки ви знаєте?

Голос у нього був бадьорий — напевне, моє запитання не викликало гіркого спомину.

— Сорока на хвості принесла, — відповіла я по-дитячому. Ця фраза справді прийшла з мого дитинства.

— Банальна історія, Софіє Кирилівно. Тут і розповідати нічого. Сільське життя не сподобалось. Правду кажучи, я її розумію. Вона в столиці виросла. Пробирав прищепити їй любов до землі, але... Це з колиски приходить. Дорослій людині прищепити важко.

— Виходить, сільські з сільськими одружуватись повинні? — кинула я запитання, в якому було більше іронії, ніж серйозного змісту.

Павло заговорив серйозно:

— Життєвий досвід багато важить. А проте... Якоїсь проблеми я тут не бачу. Не про себе кажу, а взагалі... Люди повинні любити місто — то їхнє майбутнє.

— А село?..

— Село, Софіє Кирилівно, залишиться для тих, хто без нього прожити не може. Як риба без води. Таких меншість... І це добре. Навіть дуже добре.

— Що ж тут доброго?

Мені зараз не хотілось нагадувати, в якому вигляді постав перед нами Дніпро, але Павло вгадав мої думки. Напевне, він устиг про це передумати раніше від мене.

— Землю треба для рільництва звільнити. А рільництво... Я його без людей уявляю. Не зовсім, звичайно. Залишиться мінімум... Ну, скажімо, три проценти населення. Гадаєте, мало? Ні! При доброму господарюванні цього досить. Техніка вже дозволяє... Тоді що ж таке майбутнє село?

Його, по суті, не буде... Хіба ж господар коли-небудь ставив хату на кращому полі?.. Він його для хліба залишав. Отак і все людство житиме.

Якби, скажімо, розселити американські міста... Нью-Йорк, Детройт, Чикаго... Якби всі їх розселити по материках, Америка б завтра з голоду

почала вимирати. А те, що ми бачили на Дніпрі... — Павло затнувся, боячись називати речі власними іменами. — Гадаю, люди зрозуміють, що всяка органіка... всяка!.. Що тут казати?.. Народ тепер грамотний, пустелям розростатися не дозволить. Та й сама природа про це подбає.

Голод — не тітка, кожного розуму навчить. Мій друг, підполковник авіації, нещодавно з Китаю повернувся. Там уже такого не побачиш. Страшні

речі він розповідав...

Я з вдячністю глянула на Павла. Те, що мене лякало, для нього було ясным і зрозумілим. Ні, він не боявся за людей — вірив у їхній розум!..

Та ось уже між берізками з'явилася трансформаторна будка. Я зупинила Павла:

— Дякую, Павле Михайловичу. Він знічено посміхнувся.

— Спасибі, хоч провести дозволили. Ось коли Сергій ваш повернеться...

Я важко зітхнула. А він продовжував:

— Ми тоді втрюх побалакаємо. Хочу вас до Семенівки запросити. Як не вас, то хоч Сергія.

— Ви так говорите... Ніби це завтра буде.

— Буде! — твердо мовив Павло.

Від отієї певності в мене аж защеміло в серці.

Тоскно було прощатися. Самотність дедалі ставала все важчою карою. Особливо неприємно було згадувати, що, з погляду відстані, найближчою людиною зараз була Макаріха.

Відразу ж поклалася в ліжку, але довго не могла заснути.

Спершу думала про Павла — уявляла його постать серед вечірнього лісу на дорозі, якою він повертався в санаторій. А коли вже зовсім затемніло, почала дослухатися до звуків, що долинали в хату.

Часом лісова звіринка голос подасть, інколи проторохтить мотоцикл. Але найвиразніше чути рівномірне, напружене гудіння траси. Далеченько вона звідси, та в нічній тиші аж сюди докочувалось двигтіння землі від потужних ЗІЛів з причепами.

Чогось я ждала від отого гудіння. Мовби десь там рідна душа загубилася.

Час від часу починали захлинатися у своєму гавкотінні сусідські собаки, але ці звуки я вже й не сприймала — вони зробилися надто звичними. Здебільшого собаче валування починалося тоді, коли до нашого хуторця наближався лось або дикий кабан. Та ось біля самих дверей моєї хати щось загупало, закректало, а відтак я почула голос Сергія:

— Еге, злодюго, попався! — Потім Сергій гукнув уже до мене: —

Мамо, відчини! Тут я добрячого кабана спіймав.

Солодке і водночас тривожне почуття хлюпнуло в мою душу. Повернувся! Але що ж там сталося? Та я добре розпізнала голос Сергія, він кликав на допомогу — які можуть бути вагання?

В сінцях на полиці завжди лежав електричний ліхтарик, я вхопила його й відчинила двері. В освітленні ліхтарика побачила Петра Кулика, що, хрипко дихаючи, лежав горілиць, а також Сергія — він сидів на його череві, мов справді на туші кабана. Як видно, поміж ними щойно точилася боротьба, але Сергій не змарнував років у війську, набрався чоловічої сили й вправності, а Кулик був товстий, мов снігова баба — ледве носив на ватяних ногах своє вгодоване тіло.

Упізнавши Кулика, Сергій здивовано вигукнув:

— Чи ти ба! Та це ж Петро Іванович. Недаремно мені видалося, що

то його машина під берізками стоїть... Мамо, поглянь, яка в нього зброя. Просто мушкетер та й годі. Це він, мабуть, нашу хату від нечистої сили охороняв.

Я взяла інструмент, схожий на шашличний шампур, але значно довший, — і мені все одразу ж прояснилося.

— Я його в сараї застав. Замок у нас такий, що гвіздком відмикається... Вставайте, Петре Івановичу. Ходімо до хати — побалакати треба.

Сергій підхопив Кулика під пахви й не без зусиль відірвав від землі. Звівшись на ноги, Кулик хотів було вишмигнути з двору, але Сергій спіймав його за комір і заштовхав у сінці.

— Не поспішайте, Петре Івановичу. По чарці, мабуть, не знайдеться, а чаєм почастуємо.

— Пустя, комір відірвеш, — прохрипів Кулик. Сергій, тримаючи його за комір, підвів до кухонного столу й силоміць усадовив на табурет, змайстрований іще дядьком Сашком.

— Чай знайдеться? — звернувся він до мене. — Дорогий гість у хаті.

— Не треба мені вашого чаю, — вороже зиркаючи спідлоба, пробурмотів Кулик.

— Боїться, що отрути підсиплемо. В цій хаті такого зілля не водиться... ну гаразд. Тоді, шановний гостю, розкажіть, чим це ви займалися в нашому сараї?

Кулик мовчав і зухвало барабанив пальцями по столу. Він, здається, вже оговтався. Я хотіла було внести сокиру, яка, падаючи з дашка над порогом, ледве не провалила мені череп. Мабуть, даремно я подумки звинувачувала Макариху — це більше схоже на Кулика, ніж на неї. Та й не від самого Кулика, звісно, це походило — за всіма його стараннями стояв той, кому я власноруч передала Василеву працю. За мить я уявила, як мусив відреагувати Петро Іванович на сокиру в такій ситуації — і мене розібрав сміх. Може, навіть у цьому сміхові було щось істеричне.

— Чого ти, мамо? — занепокоївся Сергій.

— Потім розкажу.

Тим часом Кулик заговтузився на стільці.

— Мені пора, — процідив крізь зуби. Тепер засміявся Сергій.

— Куди поспішаєте? Ви ще не відповіли на моє запитання. Що ви робили в нашому сараї?

Наш сміх вплинув на Кулика доволі несподівано. Він підвівся за столом, наче раптом опинився в президії якихось зборів, де йому належало провідне місце. Руки з розчепіреними пальцями поклав на синю церату. Голос зазвучав владно, з генеральськими нотками. Мабуть, він у цю мить відчув, яка нездоланна сила стоїть за його спиною. Правду кажучи, я також це відчула — і мені вже було не до сміху.

— Смійтесь, смійтесь. Якщо хочете знати, я за радянську владу брата

рідного не пожалію — не те, що вас... Добре знаю, чим ви тут займаєтесь, і не тільки я знаю... Ану лишень подумайте, ким був Кулик учора? Еге, волам хвости крутив би... Змалечку й до смерті... А тепер я хто? Самі знаєте, хто Куликові руку подає. Не

вам рівня. А тепер геть з дороги! Ти... Ти... — захлинаючись люттю, зашипів він в обличчя Сергієві. — Знай, вбивця: повернешся туди, звідки тебе випустили. Це не хтось — це тобі Кулик обіцяє. А він, знайте, слів на вітер не кидає.

Петро Іванович окинув нас презирливим поглядом і набундючено вийшов з хати. Ми його не затримували — стояли мовчазні, скам'янілі. Реальність дихнула нам в обличчя зблизька — з її пащі тхнуло гидко, погрозливо. У мене затремтіли руки, по спині поповз холодний вужак.

— Він їх покличе, — чомусь напівшепотом звернулася до Сергія. —

А я ж знала Володьку Семичасного, якому Микита Сергійович КДБ передав. У волейбол з ним грали. На "ти" були... Семичасний, бач, малює сучасних чекістів з ангельськими крильцями.

— Якщо за релігію арештовують... А тут же такий букет... Сьогодні вони не прийдуть, але завтра...

Сергій взяв мене за руку й вивів з хати. Походив подвір'ям, придивляючись до темних кущів, а потім тихенько мовив:

— Де?..

— Там, де ти його спіймав.

Завела Сергія в сарай, освітила ліхтариком місце, де була схована Василева праця. Воно було прометене березовим віником, який лежав поруч, і густо поштрикане Куликовим шампуром. До болю у власних пальцях стиснула руку Сергія.

— Він знайшов!

— Це було не так важко, як тобі здавалося.

Взявши заступ, Сергій за кілька хвилин видобув із піщаного ґрунту ретельно запакований у товстий целофан машинопис, що був для нас дорожчий за життя. А я ж гадала: що моя кривка взагалі недосяжна.

Мовчки пішли в нічний березняк — у хаті боялись розмовляти, бо я була певна, що в ній тепер господарювала не тільки я. Тут Сергій сказав:

— Принеси й той примірник, що в скриньці лежить.

— А ти й про нього знаєш? — лагідно запитала я. — Може, й читав?

— Хіба ти моїх зошитів не читала? — з невидимою в темряві посмішкою, що бриніла в його голосі, запитав Сергій. А я подумала: яке це щастя — мати дорослого, розумного сина!

— Де ти їх хочеш сховати? — запитала я майже пошепки.

— Принаймні не вдома. І в лісі ризиковано. Відвезу в Семенівку, до Карпа Трохимовича. Зараз же негайно... доки вони похопитися не встигли. Як-не-як, а на обшук дозвіл прокурора потрібний.

— Хіба ти знаєш, де живе Осадчий?

— Ми з батьком колись були в Семенівці. Я добре запам'ятав його хату... Винось, я тут зачекаю. До ранку повернуся, бо завтра буде пізно.

Я вагалася. Потім сказала:

— Ні сину. Того примірника, що в скриньці — не дам. Це моє Євангеліє. Без нього

жити не зможу. Я час від часу перечитую.

— А якщо заберуть і його, й тебе?

— Хіба це можливо? Зараз же не сталінські часи. Зрештою... Зрештою сама знайду, де заховати.

— Ой, мамо!..

— Не дам! — крізь сльози, але доволі твердо мовила я. — Як же ти доберешся до Семенівки?

— На попутних, звичайно.

Я поцілувала Сергія — і він зник у темряві поміж деревами. Мимоволі я її перехрестила — оту темряву, що проковтнула сина.

Я вперше відчула, що це вже не юнак — це муж, до якого прийшла людська і громадянська зрілість. Ми часто сперечаємося про виховання, але нерідко уявляємо його оранжерейним. Батьківський егоїзм хоче убезпечити дітей від страждань, які випали на нашу долю. А природа кидає своїх улюбленців у суворі випробування, мов коваль, що для витвору власних рук має не лише сонячні жарини, а й холодну воду.

Власне, тільки зараз відбулася наша справжня зустріч після тюремної розлуки. Сергій повернувся о шостій ранку, сумовито посміхався, не поспішаючи наблизитись до мене. Ніби й сам розумів, що ці чотири місяці зробили його іншою людиною. Хотів, щоб я теж це усвідомила, бо вже, напевне, ні в чому не можна повернутись до минулого, — ні в думках, ні у вчинках.

Я мимоволі піддалась оцій стриманості почуттів. Не було сліз, ми спокійно, прояснено наблизились одне до одного, мовчки поцілувалися.

— Я так тебе ждала!..

Знаючи, що надмірна ніжність буде йому неприємна, я більше не сказала ні слова. Почала поратися біля газової плитки.

Не буду розповідати того, що зрозуміло й без слів. У мозок мій частіше стукалася думка: якщо Сергій довірив мені свої зошити, то яке ж я маю право приховувати від нього те, що пережила й передумала? Лякало мене тільки одне: правда про Марину поглибить його страждання. І все ж наважилась...

Я майже задихалася від хвилювання, а Сергій поставився цілком спокійно до мого прохання перечитати оці зошити, наче він чекав, що вони обов'язково потраплять до його рук.

Наступного ранку провів мене на роботу. Ми боялися розмовляти про те, що вже було позаду, але Сергій все ж таки не витримав — запитав про Надійку:

— Ти її не бачила?..

— Ні. Не бачила.

Але я добре уявляла, чим саме заклопотаний Сергій, тому вирішила поговорити про неї з Миколою Олександровичем. Напевне, Макариха вимагатиме, щоб санаторій відібрав кімнату — нехай Надійка додому вертається. Кімнату вона отримала тоді, коли санітаркою з нас працювала, потім звільнилася, до будівельників перейшла. Макарисі легко умовити: Кулика, щоб він "навів порядок". Та що ж то за життя буде в Надійки?..

— Не хвилюйся, — заспокоїла я Сергія. — Якщо виселять, я їй свою кімнату віддам.

— А де вона в тебе?

— Мені належить.

Дивилася на Сергія і надивитися не могла. Все життя моє було в ньому. Чи відчуває це Сергій? Чула, що в дітей немає такої любові до батьків, яка природою батькам дається. Це так усюди в живому світі — не лише в людей. То, мабуть, необхідність самої природи.

Знов і знов каралася отими зошитами, котрі він мав перечитати. Ні про що більше й думати не могла.

Відразу ж побігла до Миколи Олександровича — просто, щоб похвалитися. Він побачив на моєму обличчі все, що я хотіла йому сказати.

— Вітаю, Софіє Кирилівно. Дуже радий за вас. Так, він справді був радий — я в це вірила.

Навіть Поліна Костянтинівна привітала мене по-сестринському. Власне, чим вона завинила переді мною? Просто хотіла попередити хворобу. Може, дещо перебільшила, та не вона, мабуть, поширювала недобрі чутки про мене.

В корпусі намагалася триматися так, як лікареві належить. Та коли помітила Павла, радість моя назовні вихопилась, і я крикнула через увесь коридор:

— Вернувся!..

Він наблизився й стримано потиснув мою руку:

— Я ж казав.

Почав розпитувати про Сергія, але, помітивши, що в мені знову розростається тривога, увірвав розмову.

— Гадаю, він туди не повернеться, — сказав уже виходячи з кабінету.

— Куди?..

— На будівництво. Тяжкий спомин лишився. Та про це рано загадувати.

Павло вийшов, а я почала переглядати зошит, який прихопила, йдучи на роботу. Це те, що Сергій занотовував у в'язниці. Натрапила на виписки із Вернадського. Сергій роздумував про те, що земне життя — це, власне, трансформоване Світло. Так, так! Воно прийшло від Сонця...

Вернадський каже:

"Биосфера, по существу, может быть рассматриваема как область земной коры, занятая трансформаторами, переводящими космические излучения в действенную земную энергию. Мы улавливаем и создаем только ничтожную часть этих излучений. Солнцем в корне переработан и изменен лик Земли".

Як мало ми про це думаємо!..

Далі йшли виписки із Боратинського. І власні слова Сергія — гордість за те, що він народився в буремний вік, котрий мусить завершити формування земної людини.

То й було велике прийняття природи, яке невластиве тільки низьким, темним душам. Низькі душі завжди шукають для себе дрібненького заспокоєння, — навіть тоді,

коли природа закликає прийняти її такою, якою вона є насправді. Без компромісів, без казенного оптимізму, — суворо, гордо, діяльно!..

До своєї хати я наближалася так, ніби зараз має статися вибух. Я розуміла, що Сергій уже прочитав мої записи. Тепер він знає, що не я його рідна мати — мати його загинула під баштовим краном. Як він зустрине те, що я вважала найбільшою таємницею його і власного життя?..

Погляд мій упав на випадкову річ, і вона мимоволі зафіксувалася в пам'яті: стовпець під дерев'яними сінцями почав підгнивати. Ми живемо на піску, а він швидко переїдає дерево. Може, я звернула на це увагу лише тому, що мені страшно було глянути на двері? Ці двері треба зараз відчинити, — і я опинюся віч-на-віч з Сергієм. Мені було страшно, я нерішуче тупцювала біля порога.

Двері тим часом відчинилися. Спершу я побачила ноги, взуті в старі черевики, — Сергій у них виходив похазяйнувати, — і поволі, дуже поволі погляд мій підвівся до його обличчя. Яким я сподівалася його побачити? І сама не знаю. А проте воно було зовсім не таким, яким, на мою думку, йому зараз належало бути. Ні болю, ні смутку я не помітила в обличчі Сергія. Воно було світле, спокійне, трохи усміхнене. Відчинив двері, пропускаючи мене в хату, і тихо мовив:

— Ти стомилася, мамо. Зараз пообідаємо. Я борщу наварив.

Як я чекала цього слова: "Мамо!" Від нього залежало все. Або скаже, або не скаже. Все буде чемно, як і годиться, але слово випаде із його мови, — те слово, без якого я вже не уявляла свого життя. Боялася також надмірної чемності, запобігливості, — тобто всього неприродного, навмисного. Хотіла, щоб Сергій був таким, як завжди. Трохи ревниво поставилася до того, що він наварив борщу — а чи не навмисне? Потім подумала: так можна зіпсувати життя на дрібницях, — у кожному кроці вбачатимеш те, чого й близько немає.

Вирішила йти навпрошки. Зібравшись з духом, запитала:

— Ну як, прочитав?..

Сергій підвів на мене ясні очі й трохи лукаво відповів:

— Звичайно.

Я помовчала. Мене насторожила ота лукавість у його погляді.

— І що? — нарешті спромоглась вимовити. Сергій поворушив бровами, трохи подумав і сказав:

— Загалом згоден. Але подекуди ти надто обережна. Тут ширше мислити треба.

Мені здалося, що обривається серце й падає в якусь безодню.

— В чому обережна? — півголосом вигукнула я.

Обличчя Сергія було цілком серйозне, очі дивилися щиро, безхитрісно, — в них зникла та лукава посмішка, якої зараз я не розуміла.

— Обережна, коли про гумус пишеш. За Вернадським це... Ну, словом, дзеркало Космосу. Живий екран, на якому розгортається космічне дійство.

Не знаю, як я в цю мить виглядала, мабуть, очі мої розширились від надмірного

напруження нервів. Я була здивована й приголомшена: про що він говорить? Та хіба ж я про це в нього питаю?

— Сергію, — грірко промовила. — Тепер ти знаєш правду. Тітка Марина... Вона — твоя мати.

Сергій узяв мої руки, припав до них обличчям. Потім підвів голову, ніжно, з любов'ю заглянув у мої очі.

— Заспокойся, мамо. Я давно це знаю. Вона все розказала.

— Коли?..

Голос мій дрижав, якісь незрозумілі почуття заволоділи серцем. Мені хотілося і сміятись, і плакати. Все завирувало в моїй душі — і смуток, і радість, і надія. Те, чого я найбільше боялася, виявилось таким простим і природним, що мене тепер лякала сама ця простота.

— У Ніни. Але я знав це й раніше. Словом, догадувався... Вона дуже тебе любила... Ну, чого ти, мамо?

Я не могла утриматись — сльози потекли з моїх очей. Упала головою йому на груди, а він стояв посеред хати, боячись поворухнутись. Отак і прийшла розв'язка! І всі мої страхи виявились марними. І нічого небезпечного в цій простоті не було. Я так довго себе лякала, що й тіні на його обличчі тепер боюся. Та це минеться, бо в душу мою поволі входив спокій.

Вже за обідом Сергій запитав про свої зошити. Я висловила те, що вже відомо читачеві. Сергій слухав заклопотано, але без тієї гіркоти, яка властива моїм переживанням. Це добре, що в нього міцні нерви. А я... Я — тільки слабенька жінка. І нехай пробачить мені читач, якщо подекуди помітить у моїх записах щось болюче.

— Що ж ти збираєшся робити? — запитала в нього. — На роботу підеш?..

— Туди не піду, — твердо відповів Сергій.

— Так, поспішати не варто. Відпочинь трохи.

Уперше за чотири місяці заснула глибоким сном. Чомусь наснилися виноградні дерева, про які розповідав дядько Сашко. Не лози, а саме дерева. Так він бачив майбутню землю. Біля дерев поралися прекрасні люди, яких я ніколи не зустрічала на землі. То були променеві істоти, вони вільно плавали в повітрі, ніби для них не існувало тяжіння. І серед цих людей був Сергій. Він покликав мене й запитав:

— Бачиш, мамо, що ми — Живе Світло?.. Я сказала:

— Бачу, синку.

Розплющивши очі, справді побачила: кімната моя залита ранковим сонцем.

— Доброго ранку, мамо, — посміхнувся Сергій, що стояв серед хати в білій майці, з волохатим рушником на плечі.

Зошит четвертий

I. ПРО ГНОСИС І ЛЕЛЕКУ

Літо ніби й збігало, але календар просувався вперед якось повільно — буцім час їхав на волах. Я давно помітила: чим більше на тебе насувається подій, тим місткішим

робиться час. І тим довшим він здається, коли назад оглядаєшся. А дні одноманітні тягнуться ніби й довго, якщо брати кожний день окремо, та всі разом ніби сплющуються, меншають, перетворюючись на безлике сіре місиво. Такі відтинки часу губляться, ніби їх взагалі не існувало.

У мене подій не бракує — якраз навпаки: було їх аж надто багато. Та понад усе, безумовно, хвилювало й тішило повернення Сергія. Двічі він привозив Ніну, був приємно здивований, що ми в перший приїзд обнялися, мов рідні, — мабуть, Ніна промовчала про наше знайомство, готуючи йому сюрприз.

Що й казати, Ніна мені подобалася. Трохи непокоїло те, що вона росла серед високого добробуту та ще й по-міському. А Сергій, бач, почав задивлятися в бік Нової Семенівки. Проте я вірила, що в людині все вирішує міра її духовності, а тут вони обоє були варті одне одного. Про Ніниного батька думати не хотілося так само, як і про зухвале сексотство Кулика. Була переконана, що мені боятися нічого — адже ж істина на моєму боці. Точніше на Василевому, бо на його боці природознавство середини ХХ століття. Що ж до Маркса, то він тяжко грішив проти найголовнішого закону Світобудови — закону збереження й перетворення енергії. А за такі гріхи Всесвіт немилосердно карає.

І все ж переховала третій примірник Василевої праці на горище. Сергій мене картав за цей вчинок, але я звикла час від часу перечитувати дорогі мені сторінки — ото ж не могла погодитися, аби й цей примірник Сергій вивіз із дому.

— Віддай Ніні, — лукаво посміхаючись, переконував мене Сергій. — Вона вдома сховає. Серед своїх книжок. Там ніхто не шукатиме. А треба буде — привезе.

Може, це й справді була б надійна схованка, але я не погодилася — хотіла мати заповітний машинопис під рукою.

Одного разу полізла на горище і серед старих газетних вирізок зненацька наштовхнулася на сторінку із учнівського зошита, кілька років тому покреслену рукою Карпа Трохимовича. Будь-хто, трохи подивувавшись чудернацьким витівкам якогось тлумача Євангелій, відкинув би цей папірець геть та й забув про нього. Будь-хто, але ж не я. Мені він говорив так багато, що я аж здригнулася від несподіванки.

Було це тоді, коли Василь натрапив у БСЭ на статтю про фізіократів, ілюстровану "Економічною таблицею" Ф. Кене. Добре в ній розібравшись, Василь помітив ті ж самі закономірності, котрі вважав своїм власним відкриттям. Його це приголомшило: виявляється, двісті років тому у Франції жили люди, яких Василь мав право назвати своїми однодумцями. Він намагався пояснити це Карпові Трохимовичу, який, безумовно, також був його однодумцем, хоч і викладав свої переконання аж ніяк не науковою мовою. У Карпа Трохимовича був свій словник, своя система образів.

— Закрий оту грамоту, — сердився Осадчий. — Це зовсім не те.

— Чому ж не те? — спокійно заперечував Василь. — Тільки тому, що "Економічна таблиця" оперує тисячами ліvrів? Але ж ці тисячі можна записати як п'ять рівновеликих одиниць біологічної енергії, що надходить від землеробства. Фізіократи не знали, чому це так, проте П'ять Пальців

Космосу вони знаходили у грошовому обігові. І три економічні сфери, наче три струни, на яких грають Космічні Пальці. Ми можемо вдатися до інших образів, але справа не в засобах віддзеркалення схованих у Космосі енергетичних сутностей, а в самих сутностях. Вони існують вічно —

ось у чому справа! Космічні Пальці ліплять земні держави, а коли ці держави виходять за межі трьох економічних сфер — знов перетворюють їх на глину й ліплять заново. Біда в тому, що заміс виготовляється не на воді, а на людській крові. І в цьому, між іншим, винен не Космос — винні ми самі. Бо не розуміємо законів ліплення. Чинимо опір там, де не можна його чинити. Це однаково, що намагання зупинити тисячотонний потяг власними грудьми.

Не хочу запевняти, що Василь промовляв саме такими словами, як я оце передаю. Мабуть, слова були трохи інші, але зміст я відтворюю точно.

— Твоє пояснення приймаю, хай буде П'ять Пальців, — згідливо захитав масивною головою Осадчий. — Навіть п'ятикутну зірку приймаю. Але краще П'ять Хлібин Христових. У тебе є чистий аркуш паперу?

Вони сиділи за кухонним столом після помірної чарки. Я вирвала чистий аркуш із домашнього зошита, в якому Сергій записував чорнові рішення математичних задач, і, відсунувши полумисок з квашеними помідорами, подала цей аркуш Осадчому. Після тривалої полеміки поміж Василем і Карпом Трохимовичем помальований олівцем аркуш лишився на столі. Я прибрала його до шухляди, а потім не могла відшукати. Гадала, він загинув. Цей аркуш був мені дорогий тим, що я добре знала: так само бачив земну дійсність дядько Сашко.

Ось як виглядали креслення Карпа Трохимовича.

П'ять Хлібин Христових

Василь поставився до цього тлумачення євангельських істин так само спокійно, як Осадчий до П'яти Пальців Космосу. Було зрозуміло, що таємниче креслення не дивує Василя — Василь бачив у ньому вже відомі йому глибинні сутності природи. Що ж, це ясно: те ж саме викладав Василеві інший гностик — дядько Сашко. Потрібні були роки, аби Василь розпізнав спільну космічну основу поміж оцим записом євангельської притчі, "Таблицею" Кене і власним відкриттям, що ґрунтувалося на законах фотосинтезу. Уже оцей зв'язок історичних епох був сам по собі неабияким відкриттям — адже ж це було підведення під тисячолітній гносис сучасного наукового мислення.

Я дослухалася до полеміки поміж Василем та Осадчим, добре розуміючи, що перебуваю біля джерела, з якого народжується океан. Дозволила й собі взяти участь у розмові.

— А кого ви розумієте під Богородицею? — запитала в Осадчого. —

Це ж була діва Марія, а у вас...

— Трудність у тому, що ми начисто відкидаємо язичництво. Але виглядає так... Справа виглядає так, що в тисячолітніх віруваннях народів

ніколи не існувало нічого помилкового. Відбувалося перевдягання гносису.

Пригадуєте єгипетську Ізиду або грецьку Деметру? Зверніть увагу:

непорочне зачаття в діви Марії... Мабуть, пригадуєте, що Шевченко у своїй поемі поставив його під сумнів. І як не поставити? Або належить збагнути, що далекі предки натякають на ту ж саму Марію, яка вчора була Ізидою. Християнство надто олюдило природу. Щоправда, це робила більшість релігій.

— Виходить, Богородиця, — це просто земля? Осадчий сумно посміхнувся.

— Лихо людське сховане в отому "просто". Ні, дорога Софіє Кирилівно! Все це дуже й дуже непросто. По-перше, йдеться не про землю

взагалі, а про земний гумус. Це далеко не те ж саме. Гумус — то правдиве відображення жіночого начала в природі. І не лише в земній природі, а в космічній також. Він приходить із Космосу. Звідти і тільки звідти... Кам'яні баби на сарматських могилах — це, власне, те ж саме...

Ось чому на моєму малюнку з'явився отой напис — Богородиця. А немовля... Немовля на її грудях слід бачити як ціле людство... З другого боку... Це є відображення Світового Розуму. Всесвіт як Слово. Безсмертний Логос.

Пригадуєте: "На початку було Слово, і Слово було у Бога, і

Слово було Бог... "

Мені досить було отримати ключ від розуміння старовинного гносису — його образної структури в християнстві. Далі я спробую власними

словами пов'язати гностичне з енергетичним. Слід лише пам'ятати, що створене Осадчим віддзеркалення потойбічного в земному житті не лише

не спростовує релігійних істин, а наочно підтверджує їх. Це ж бо так само, як через існування земної біосфери (і передовсім людини) ми неминуче приходимо до уявлень про Сущого як Суб'єкта, Тоталіта, Пантократора. А в християнстві — Батька Небесного. Раз існує творіння, не може не існувати Творець — той, для кого всі ми є лишень об'єктом космічного ліплення. Тут просто слід пам'ятати, звідки ми дивимося на світ і на себе в світі. Можна дивитися з боку людини на Творця і навпаки — з боку Творця на людину. Безумовно, то є мобілізація нашого власного розуму для пізнання Сущого — і належить сказати, що людський розум за своєю природою здатний до такого пізнання. До речі, тут не завжди допомагає формальна освіта — у печерні часи людський розум так само (або навіть вищою мірою!) був здатний до спілкування з Сущим. Переходячи на філософські категорії, можна сказати так: гносеологічне має бути доповнене онтологічним — і навпаки. Коли ж ми кажемо про гносис, то само собою зрозуміло, що в цьому разі ми дивимося на Творця з боку земної людини. Творець десь там, у невидимому, потойбічному, а ми бачимо його П'ятипалу Руку на землі.

Гадаю, після попередніх пояснень зовні простеньке креслення Осадчого вже не виглядатиме ні чудернацьким, ні примітивним, і навіть такий предмет, як коров'ячий кізяк, не порушить євангелійної святості. Адже ж самозрозуміла фізіологія людського організму не перешкоджає духовним надбанням людини. Просто належить розуміти, що фізіологічне існує для духовного, а не навпаки.

Отож продовжу аналіз гносису в записі Осадчого. Ірод, як, мабуть, читач уже догадався, символізує державу. Космос для держави як такої (незалежно від характеру історичної епохи!) має у своєму розпорядженні лише одну хлібину, ніяк не більше. В цьому розумінні цар Ірод та Іосиф-Тесляр (представник ремісництва, з якого згодом виріс робітничий клас) абсолютно рівноправні. Але ж Іосиф володіє тільки вмілими руками, а цар володіє військом.

І тут вступає в дію іще один біблійний міф, що виник на тисячоліття раніше — міф про Адама, Єву та дерево пізнання добра і зла, з якого Бог заборонив зривати райське яблуко. Дерево пізнання — це, власне, і є креслення Осадчого, а заборонене яблуко на ньому — одна із хлібин, якої завжди бракує державі. Роль Адама тут виконує цар Ірод, роль Єви — Іродіада, яка вимагає піднести їй голову Івана Хрестителя. Голова пророка на блюді в цьому разі виступає в ролі забороненого яблука, котре супроти Божої волі зірвала Єва. Страшне яблуко, бо надійшли страшні часи. І чимдалі, тим більше пророчих голів падатиме з дерева пізнання добра і зла.

Як відомо, Іван Хреститель передував приході Месії, бо хрестив лише водою, а не Духом Святим. У цьому разі маємо одне із переодягань гносису, бо його наукове пояснення не дійшло б до наших часів — логічне у своїй популярності завжди поступається перед емоційним. Суть же цих міфів та ж сама: рід людський гріховний від свого початку. Ця гріховність закладена в можливості зірвати заборонене яблуко або з'їсти заборонену хлібину, що, по суті, віддзеркалює ту ж саму космічну істину.

Даруй мені, невідомий читачу, що я змушена звільняти гносис від міфологічного одягу, але ж для всього в світі приходить свій час. Іван Хреститель співвідноситься щодо Христа, як дядько Сашко щодо Осадчого. Дядько побудував єгипетське колесо, яке сприяло нарощуванню врожайності за допомогою води. Осадчий зібрав найбільший у світі врожай пшениці (нехай поки що на обмеженому полі) за допомогою оптимальної діяльності фотосинтезу — отже відбувалося хрещення Духом Святим. І сталося це не деінде, а в нашій Україні.

Добре пригадую, що дядько Сашко так і пояснював оті сто одинадцять центнерів з гектара — як прихід Христа. Та й самого Карпа Трохимовича бачив у цій ролі — цілком земні риси Осадчого такому баченню не заважали. Тут бо й справді небо на гумусному екрані земної кулі витворює містерію — треба лишень її побачити. Дядько Сашко її добре бачив, а також навчив бачити й мене.

Ось я знов пригадала один із його гностичних уроків.

— А чи знаєш, Сонечко, чому католики святкують Різдво двадцять п'ятого грудня? Православні також, але в них за багато років календар змістився. Через те їхнє двадцять п'яте грудня припадає на сьоме січня.

Справа в тому, Соню, що земна доба трохи більша, ніж двадцять чотири години. Фактично православні ієрархи бунтують проти астрономії. Неуцтво возвели в принцип... Ну як, знаєш?

— Ні, не знаю. А чому двадцять п'ятого грудня?

— Бо саме тоді день починає приростати. А ніч коротшає. На секунди й хвилини,

звичайно. Отже народжується Дитина-Світло. Це ж бо і є правдивий Христос.

Якщо підсумувати сказане, то П'ять Хлібин Христових (енергія зерна і соломи) розподіляються в такий спосіб: Богородиця — 1, Ірод — 1, Орач — 1, Іосиф — 1, ясла — 1. Це, власне, ідеальний розподіл. До речі, хто хоче переконатися, що я не містифікую гносис, а звільняю його від містицизму, хай візьме IV том "Капіталу" ("Теорії додаткової вартості") — там він легко відшукає "Економічну таблицю" Ф. Кене в записі К. Маркса. Згадані мною п'ять одиниць, що надходять від землеробства, виглядають у цьому записі основою космічної кібернетики, хоч Маркс дуже далекий від такого розуміння. Він кілька разів береться витлумачити глибинні якості "Таблиці", але йому це не під силу. Маркс затуманює проблему, спотворює істину.

Замість п'яти одиниць Маркс винаходить аж сім і критикує автора "Таблиці" за те, що той цього не бачить. Чи не дивовижа: у своєму власному творінні Кене не зумів правильно полічити величини, на яких заснована "Таблиця"? Насправді ж сліпим залишається Маркс, бо наділяє двома додатковими одиницями промисловість (безплідний клас, як називає цю сферу Кене), що абсолютно неприпустимо. Бо хіба ж не ясно, що промисловість не породжує продуктів фотосинтезу, а лише винищує їх: поїдає хліб, спалює газ, нафту, вугілля. І коли продукти фотосинтезу вичерпуються, промисловість помирає разом із людьми.

Не знаю, чи варто пояснювати, чому Богородиця (гумус) і ясла (скотарство) вимагають для себе по хлібині. Це добре видно з такого факту: американська корова з'їдає три тонни збіжжя за рік і натомість видає десять тисяч літрів молока. Гадаю, тут все ясно: можливість прогресу справді приходить через ясла. Цей елемент священного міфу добре пояснює, як старовинні гностики бачили прихід Христа.

Експлуатація гумусу вимагає капіталу на боротьбу проти ерозії (вивітрювання й вимивання) та винесення біологічної (сонячної) енергії через злаки. Повернення цієї енергії в гумус також відбувається через ясла.

Всі ці проблеми вирішуються дуже легко тоді, коли держава припиняє насильство над селянином — тобто дозволяє селянам і фермерам вільно використовувати зерно: вивозити на ринок, згодовувати худобі й птиці тощо. Про соломі не йдеться — нею держава майже ніколи не цікавилася. Це якось підтримувало саме існування села — не давало йому померти з голоду. До речі, йдеться не буквально про соломі, а також про сіно, деякі коренеплоди тощо. Словом, про те, що дозволяло якось утримувати корову, козу, порося.

А проте мушу уникати надмірної деталізації — чого я не сказала, читач додумає сам. Закінчу цю тему Василевою моделлю гносису — моделлю, якої цурався Осадчий:

держава — 20%,

промисловість — 20%,

сільське господарство — 60%.

Так має розливатися біологічна енергія тоді, коли держава не втручається в розподіл зерна. А взагалі земні люди займатися його розподілом не повинні, вони

обов'язково зривають заборонене яблуко. Ба, навіть замість яблук зрубують голови пророкам. Тоталітарна держава переліплює п'ять хлібин на шість, а шістка у гносіє належить князеві п'ятми. І тоді для Христоса не лишається місця. Саме таке становище створилося в нашій державі: переміг 666. Значення цього страхітливого числа можна відшукати в Апокаліпсисі...

Цього року на нашій повітці прижився лелека. Зрозуміло, я його бачила не раз. Навіть не одного, а в парі. Але ж, виявляється, бачити можна по-різному. Часом дивиться на тебе людина, а ти розумієш, що вона тебе не бачить — думки її десь далеко, перед очима інші образи стоять. Отак я на лелеку дивилася. Чи мені до нього було?.. Та Сергій, звичайно, відразу ж його помітив.

— Це ж той самий! — вигукнув радісно.

— Який?..

— Що завжди прилітав. Остапенки хату продали, а він нових господарів не визнав.

Остапенки жили на протилежному кінці нашого хуторця. Я чула, що вони продали хату, але й це пройшло повз мою увагу. Виявляється, всі хуторяни стежили за лелекою, котрий повернувся до свого гнізда, але не бажав у ньому селитися.

Дивно він поводився цієї весни. Було, йдеш на роботу, а лелека пролетить над самісінькою головою, сяде на стежці, потім рушає тобі назустріч. І дивиться, дивиться просто у вічі, ніби вивчає, добра ти людина чи зла.

Лише тепер я від Сергія довідалася, що так він з усіма хуторянами тримався, аж доки нового місця для себе не визначив. Тоді почав переносити гніздо.

Надійка з Яковом допомогли йому, їх він також не боявся — просто в руки йшов. Закріпили хрестовину на стрісі, щоб вітер гніздо не зірвав. Намостили гілок, навіть цвяхами поприбивали. А решту самі лелеки довершували.

Все те сусіди розказали Сергієві. А мені, бач, ні слова. Гадали, мабуть, що лелека мене просто не цікавить.

Тепер і я почала нового мешканця своїм вважати. Подумки вибачалася перед ним: даруй мені, друже крилатий, оту неухважність. І за довіру спасибі. Ти не помилився — жодної шкоди на моєму подвір'ї не зазнаєш.

А Сергій дивився на нього так, мовби він Якову належав. То байдуже, що на нашій повітці живе — видно, птах зрозумів: від Макарихи добра йому не ждати.

Лелека був старий, — може, він Сергія та Якова іще з їхнього дитинства пам'ятає.

— Невже справді цей птах характер людський розуміє? — інколи запитував Сергій.

Я також дивувалася: авжеж розуміє! Бо чого б йому обжите гніздо кидати?

Потім з'ясувалося, що нові господарі не для житла хату купили, а для дачі. Улітку високий паркан спорудили, стріху почали розбирати — видно, шифером крити будуть.

Але звідки ж лелеки про це довідались? Як вони їхні наміри розгадали? Коли вони повернулися з вирію, цього ще не було. Тільки й того, що нові люди на подвір'ї з'явилися.

Тепер, ідучи з роботи, я завжди задивляюся в небо. І радісно в мене на серці, коли

високо-високо, під самісінькими хмарами, помічаю широко розкинуті крила. Наче й небо ріднішим зробилося: наш там літає!..

Якось лелека зустрів мене на болотці серед молодого березняку. Ми стояли й дивилися одне на одного. Очі в нього гострі, допитливі. Я подумала: яке це щастя, коли природа очима розумного птаха в душу твою зазирає й нічого небезпечного для себе не бачить! То, мабуть, найвища нагорода для людини.

Що й казати, я вже не тільки лелеку помічаю — до квітів почала уважніше додивлятися, навіть до найдрібніших. От, скажімо, чебрець, — хіба ж не дивно він у нас росте? Треба Павлові показати — мабуть, і не впізнає. Степовий чебрець низенько по землі стелеться, а наш тягнеться догори. Кущик вирвеш — і то вже готовий букет, можна у вазу ставити: рясний та пахучий.

Тепер я не самотня — ось що світ для мене змінило!..

Повертаючись додому, зненацька потрапила на стежку, котра до цвинтаря виводить. Вийшла з лісу й одразу ж побачила Сергія: він фарбував ґратчасту загорожу на могилі. То була могила його матері.

Я зупинилася, не сміючи підійти, — серцем відчула, що зараз не слід йому заважати.

Аж ось помітила жіночу постать, що ворушилася за бузковим кущем. Та це ж Надійка! Вона також фарбувала загорожу. В тій могилі Ганнуса похована.

Тоді я все ж таки наважилася підійти. Надійка випросталась, напівзігнутою рукою, в якій була затиснута щітка, поправила русяве волосся.

— Здрастуйте, Софіє Кирилівно.

Це я вперше побачила Надійку після того, як її чоловік до в'язниці пішов. Схудла вона, очі позападали, але дивляться не сторожко — відкрито якимось, бо світ уже для них був не крадений.

Сергій мені розповів, що виконроб геть чисто все визнав. Він справді переховав стропи, їх, звичайно, відшукали. Цілі-цілісінькі, хіба що поіржавіли. Тому й відпустили Сергія: за відсутністю складу злочину. Можна сказати, силоміць випхнули з казенного дому.

Зупинилася біля Василеної могили, дивлячись на фото, де він зображений у парадному мундирі з орденами. Виглядав велично, навіть гордовито. В житті я його таким ніколи не бачила — завжди був простий, для кожної людини приступний.

Сергій зажадав, щоб на Василевому обеліску саме ця фотографія збереглася. Майстри перевели її на порцеляну і вмонтували в сірий мармур. Ні дощі не пошкодять, ні зимові морози.

Тепер я подумала: діти наші краще розуміють, як ми для майбутніх поколінь маємо виглядати. Вони вимірюють нас Перемогою.

А від Марини навіть фотографії не лишилося. Я потім їздила в Ірпінь, де жила Марина. Якась стара жінка тримала її у своїй хаті. Ні, не збереглося від неї нічого. Чи знають у Вязьмі, скільки вона людей від смерті вберегла? Сотні, тисячі! Та не зуміли вони з Федором себе зберегти — забракло їм сил і твердості духу для суворих буднів. На

один подвиг вистачило. Але ж на який!..

Сергій, закінчивши фарбувати, наблизився до мене. Стояли мовчки, очікуючи, доки закінчить Надійка.

Отак, не розмовляючи, й вирушили до хати. І Надійка пішла з нами.

Лелека застиг у своєму гнізді, наче то була не жива істота, а щось декоративне, музейне. Інколи він своєю непорушністю справді нагадував музейний експонат. Довго треба додивлятися, щоб якийсь рух помітити. Його присутність одухотворювала все довкола — мовби він став душею нашого подвір'я.

В хаті я чомусь розгубилася — не знала, що мені належало робити. А Надійка вимила руки й одразу ж взялася куховарити. В її кошику знайшлося все необхідне для обіду — шматок свинини, огірки, ба, навіть сметана. Невдовзі на столі парував зелений борщ.

Нам усе ще важко було почати розмову. Всі ми думали про Якова, але як про те заговориш?..

Надійка підійшла до вікна, задивилася на подвір'я Макарихи. На очах виступили сльози.

Та ось вона пересмикнула плечима й тихо мовила:

— Хай... Не вік його там триматимуть. Повернеться. Не знаю, чому це раптом у мене вихопилось:

— Живіть у нас, Надійко.

Вона підвела на мене вологі очі й сумно посміхнулася:

— Навіщо я вам здалася?.. В гуртожиток перейду. Вам і без мене клопоту вистачить. — Потім припала щокою до моїх грудей. — Софіє Кирилівно! Ви її не чіпайте, бо вона вам щось лихе заподіє.

— Надійко, — обізвався Сергій, — а чому б вам і справді в нас не лишитися? Удвох з матір'ю...

Я стурбовано глянула на Сергія. Мені видалося, що він чогось не наважується сказати, в собі ховає.

— Вам би удвох веселіше було, — закінчив Сергій знічено.

— А ви куди? — запитала Надійка.

Сергій промовчав. Я відчула, що в нього вже визріло рішення. Мабуть, у якусь дорогу зібрався, але знає, що я самотності дуже боюся. Рідний мій! Ти, мабуть, не розумієш, що твоя надмірна делікатність мене більше гнітить, ніж рвучка прямота. Будь таким, як усі, — ось чого я від тебе хочу! Яка ж мати за дорослих дітей чіпляється? У дітей свої шляхи, заважати їм не годиться. А самотність... Що з нею можна вдіяти? Така вже доля материнська.

— От бач, Надійко, — мовила я так, наче мені давно відомі плани Сергія. — Нам удвох справді було б краще. Вас іще не виселяють?

— Комендант приходив. Казав, щоб я собі домівку шукала.

— Є у вас домівка, — якомога бадьоріше мовила я. — Утрюх з лелекою заживемо.

Сергій почервонів, мовби вчинив якусь провину. І одразу ж почав пояснювати:

— Павло Михайлович до нас приїздив...

— Коли?

— Вчора. Він тебе питався... Ну, ми з ним познайомилися. Потім поїхали в "Сільгосптехніку". Просто щоб подивитись.

Сергій винувато кліпав очима, а я готова була засміятись, але стрималася.

— Як же ви встигли?.. Він нібито нікуди й не їздив.

— Встигли, — хитрувато примружився Сергій. Та ось він помітив тривогу в моїх очах.

— Не хвилюйся, мамо. Це недалеко. Ми до обіду й обернулися.

Трохи опанувавши себе, запитала:

— А чим же ви їздили?

— Павло Михайлович зупинив машину, що належить Сільгосптехніці". З Києва поверталася. Вони з шофером спершу заїхали до нас, потім... Ну, запросив мене Павло Михайлович. Мені цікаво було.

Я вирішила більше ні про що не розпитувати. Побалакаю з Павлом. Йому ще кілька днів лишалося в нас відпочивати. Змовники! Видно, щось серйозне задумали. Ну, зачекай, Павле! Я тобі покажу, як санаторний розпорядок порушувати.

— А ви не боїтесь? — запитала Надійка, думаючи про своє.

— Чого мені боятися?

— Вона й вікна може повибивати, — кивнула в бік Макарихи.

— Пусте. Нові вставимо.

Її очі враз посвітлішали. Метнулася до плитки, внесла гарячої картоплі, що була густо посипана зеленим кропом.

— Чого ви город не обробляєте?.. Щоб оце аж сюди картоплю на собі тягати... Тут і корову тримати можна. Свою!..

Вона вклала стільки натхнення в слово "свою", наче справді вже в нашій повітці, під лелекою, з'явилася рогата годувальниця.

Коли Сергійко був малий, ми з Василем деякий час тримали корову. Сільський побут власні закони диктує. Надійка також у селі виросла, любить господарство. Та, мабуть, остогидло їй на свекруху працювати — хочеться вільною господинею себе відчути. Легко мені стало на душі: значить, повірила Надійка, що в мене вона не буде наймичкою. Ще б пак! Вона ж бачить: розкішна садиба марно пропадає. А колись тут добре господарство було.

— Переходьте до мене, Надійко. Заводьте корову, якщо впораєтесь.

Від мене кривди вам не буде.

— Ніби я того не знаю! — видихнула радісно.

— А Яків повернеться... Він мені теж не чужий.

Надійка заночувала у нас. Вранці ми разом вирушили на роботу — вона до свого мотелю, а я в санаторій.

Відразу ж розшукала Павла. Він зустрів мене винуватою посмішкою:

— Усе приймаю — і кару, й амністію. Воля ваша. Я пожартувала:

— Не сподівалася, що ви такий спритний.

— Воно само собою сталося. Правду кажучи, я вас підстерігав. Потім подумав, що ви вже пішли додому. Вирішив доганяти.

— На засіданні місцевкому затрималась. Сільськогосподарські питання вирішували.

— Невже? Які ж саме? — сміявся Павло.

— Можна чи не можна тримати курей. Люди сарайчиків набудували, а начальство лається.

Потім похопилася: навіщо йому це знати? Але Павло, виявляється, все вже довкола санаторію встиг вивчити.

— Це отам за оранжереєю? Туди к бісу! Чого ж їх не тримати? До них тут хіба що лисиці деякі претензії матимуть. А начальству чим вони зашкодили?..

— Ми ж не радгосп, а санаторій. Відповідальні особи в нас відпочивають. Перед вами сам товариш Околиця лікувався. Третій секретар ЦК.

— Сам! — білозубо реготав Павло. — Ніби той "сам" лише до півоній принохується. Хто це у вас такий грамотний?..

Хотілося сказати: Кулик, звичайно. Хто ж іще? Добре його пропісочили члени місцевкому. Хоч це й міська смуга, але ж не Хрещатик. Ліси довкола. А, бач, прискіпується до людей, щоб владою своєю похизуватися. Та нічого з того не вийшло. Микола Олександрович нас підтримав. А щоб лісництво з протипожежних міркувань не заперечувало, треба цегляні сараї збудувати. Ото й уся проблема. Так і ухвалили: доручити тов. Куликові П. І. забезпечити співробітників санаторію цеглою та цементом...

Я, звісно, про це промовчала, а Павло не розпитував. Заговорила про інше.

— Скажіть, Павле Михайловичу... Йому там сподобалось? Замість відповіді він узяв мене за лікоть і повів у зимовий сад. Тут було багато світла, росли пальми, а поміж ними стояли лавочки та шезлонги.

— Софіє Кирилівно! Давайте серйозно поговоримо. Осадчий мені наказав, щоб я без вас не повертався.

— Оце ви називаєте — серйозно? — лукаво кинула, сідаючи навпроти.

Лавочка, на якій сидів Павло, була для нього низенька, підняті догори коліна здавалися надміру гострими, вся його постать виглядала трохи незграбно. Навіть смішно. Проте було в ній щось симпатичне — можна сказати, донкіхотське.

— Ну, — продовжував Павло, — лікаря немає. Не приживаються. А ми лікарню плануємо.

Я зауважила:

— Згідно з вашою теорією ніякого села не повинно бути. Для кого ж лікарня?

Його видовжене обличчя мовби скам'яніло. Мабуть, я вразила Павла в болюче місце.

— Лікарня конче потрібна, Софіє Кирилівно. Приїздіть до нас. Там усе зрозумієте. А проте... Це й так ясно. Село поки що існує. То як же людям без лікарні? У нас тепер пенсіонерів багато. Відіме село чи не відіме... То справа майбутнього. Кілька десятиліть потрібно, щоб це вирішилось. Хіба ви Карпа Трохимовича кудись виселите? Не поїде. Старі люди свого кутка тримаються... Планувати належить так, щоб нікому шкоди не було. Треба на природний процес розраховувати. Бо інакше... Інакше право людське постраждає. Отже, постраждає людина, її душа... Тоді хто ж виграє від нашого поспіху? Може, тільки спритні кар'єристи.

Із його мови я зрозуміла одне: Павло жив цим щоденно, то були питання його совісті. Майнула думка: напевне, саме в цьому й ховалося коріння його конфліктів з райкомом.

— Вирішили своє вербування з Сергія починати? — запитала я, надаючи словам веселої задушевності.

— Поки що це тільки екскурсія. Але...

— Продовжуйте.

— Та ви не так суворо, Софіє Кирилівно. Я ось що вам скажу. Сергій життя вивчити хоче. Його веде молодеча допитливість. Навіщо ж спиняти? Мене це трохи образило.

— Звідки ви взяли, що я спиняю? — Потім додала розважливіше: — Сергій так виховувався... Що ви думаєте про теорію Лібіха? Та, між іншим, і теорію додаткової вартості. Це питання доволі споріднені. Моє запитання здивувало Павла.

— Нд-да... Казав мені Карпо Трохимович, але щоб так ґрунтовно... Що думаю? Коли я вчився, різні викладачі по-різному все це тлумачили. Та й зараз поки що єдності не існує... Тут треба самому докопуватись. Ми ж бачили з вами... — То знову був натяк на те, що ми спостерігали на Дніпрі. — Винесення корисних речовин з гумусу — це, на жаль, гірка реальність. Суспільство має свою фізіологію. Енергетичний обіг... Треба бути сліпим, щоб цього не помічати. Але з Сергієм ми про це не розмовляли.

— Не встигли, — зауважила я. — Сергій про життя на планеті думає. Вивчає Тімірязєва, Вернадського. Прагне зрозуміти, що звідки походить... Тепер, мабуть, від роздумів до діла хоче перейти.

— Та-ак, — замислено мовив Павло. — Ми спершу життєвого досвіду набиралися, потім за книжки сідали. А вони з книжок починають... А може, в них менше помилок буде.

Розмову з Павлом я поки що сприйняла в тій частині, котра стосувалася Сергія, а не мене особисто. У моєму віці не так легко нове життя починати. А про Сергія доводилося роздумувати серйозно.

Культ гумусу в нашій родині, котрий ми з Василем від дядька Сашка перейняли (та й від Осадчого, до речі), завжди мав філософське забарвлення. Наші родинні дискусії

слухав Сергій — і це глибоко вкорінювалося в його душі. Але культ гумусу (якщо можна це культом назвати!) — то не є культ села, ось чого забувати не можна! По суті, це було глибоке переконання, що живе виростає із живої землі — там джерело всього, що рухається на планеті. Та ще в Сонці, як навчали Тімірязев і Вернадський. Проте звідси аж ніяк не випливало, що лише сільський труд заслуговує на пошану.

Я згодна з Павлом: прогрес полягає саме в тому, що землеробство все менше й менше вимагатиме людських рук. А це означає, що людство має перейти до міського способу життя.

Отож любов до землі, годувальниці нашої, не обов'язково повинна виявлятися на колгоспному полі. Ти щодня їси хліб (а м'ясо, яйця тощо — це також хліб!), через те щодня мусиш відчувати, що їси його даремно.

А Сергій, бач, вирішив, що цього замало, — його місце там, де трудиться земля. І люди на ній. Правда, він цього ще не сказав, але я вже бачила, що "Сільгосптехніка" заповонила всі його думки.

Чи Сергій часом не помиляється? Досі він жив у робітничому середовищі. Є в нього кілька професій: електрозварник, слюсар, електротехнік. Звісно, на селі для нього робота знайдеться. Та чи буде він задоволений нею?..

Надійка більше до нас не приходила. Мабуть, теж роздумує, зважує. А може, Макарихи боїться?

Запитала в Сергія:

— Яке відношення до будівництва має Павло Михайлович? Він же агроном, а не будівельник.

— І заступник голови колгоспу, — уточнив Сергій.

Мені навіть здалося, що в його словах прозвучала гордість за те, що він знайомий з Павлом.

А я, між іншим, не могла второпати, чому Павло так багато говорить про будівництво Нової Семенівки. Тепер ясно!..

Сергій знову схилився за столом — щось записував у своєму зошиті. Його тінь від настільної лампи різко окреслювалася на стіні. Я дивилася то на Сергія, то на сірувату тінь. Надходить такий час, коли діти більше потрібні батькам, ніж батьки дітям. У дітей починається самостійне життя. Тим часом батьки відчують наближення тієї межі, поза якою все кінчається — від себе залишиться тільки те, що ти посіяв на цій землі. А якщо не посіяв?..

Тоді не буде тобі жодного заспокоєння. Або ж навпаки: душею заволодіє лиха байдужість.

Зважилася заговорити з Сергієм про Ніну.

— Ніна — це дуже серйозно, — відповів Сергій якимось надміру статечно. Мені хотілося побачити гру емоцій на його обличчі, але воно

майже було незворушне. Потім зрозуміла: це просто з'явилася в ньому чоловіча стриманість.

— То ви вже вирішили? — прискіпувалася, подумки лаючи себе за

нетактовність. Але інакше не могла.

— Гадаю, вирішили. Але ж вона хоче університет закінчити.

— Отже, Ніна в Києві, а ти в Семенівці.

Сергій засміявся — і тепер на його обличчі з'явилася гра емоцій, якої я жадала.

— Якби ти її побачила на мотоциклі! Птах, а не дівчина.

— А взимку?

Сергій одразу ж спохмурнів.

— Автобуси ж ходять, — буркнув невдоволено.

На моїх очах виступили сльози. То були сльози радості. Дорослий! Душа в нього виросла й зміцніла. Все він уже розуміє. Це тепер не просто син, а друг. Справжній друг!..

— Як же ти житимеш? — запитала стурбовано.

— Так, як люди живуть.

— Ти ж знаєш, які там заробітки. На сільський побут розраховані. В кожного добрий город, корова...

— А Павло Михайлович... У нього ні городу, ні корови.

— Мабуть, квартирує в когось.

— І я знайду. Світ не без добрих людей.

— Коли ж ти збираєшся?

— Завтра.

Сергій заснув, а я не спала до ранку. Всі мої тривоги розвіялись, на душі було спокійно і навіть святково. Просто лежала й думала. В моїй уяві поставали різні обличчя. Та найчастіше бачила обвітрене, якесь ніби коструbate, але завжди усміхнене обличчя Павла.

Вранці склала валізу — білизна, сорочки, шкарпетки. Не забула покласти транзисторний приймач.

— Я ж не на полюс їду, — сміявся Сергій. — Там також вихідні бувають.

А я подумала: до Ніни вже тобі, Сергію, ближче, ніж до мене. Та не сказала цього, звичайно.

Вирушили лісом до шосейної дороги. Вона гула здалеку — кликала за небосхил. Так воно в житті ведеться, що всім замолоду треба за небосхил вирушати. Колись я з телицею виходила в дорогу, а Сергій, бач, вийшов з новеньким транзистором. І добре, що небосхил — це лише уявна межа, котра завжди перед нами відступає. І дорога наша ніде не кінчається — всюди маємо лише початки.

Сергій зупинив попутну. Поцілувавши мене, вскочив у кузов. Коли машина рушила, я чомусь глянула в небо. Воно було синє, на диво прозоре. З півночі на південь пролягла вузька біла смужка — її залишив реактивний літак. А трохи нижче — над тим шматочком землі, де серед лісу ховався наш хуторець, — широко розкинувши крила, плавав лелека. Здавалося, він добре бачив і мене, й машину, і постать Сергія в кузові.

Я мимоволі крикнула навздогін:

— Сергію!..

Він ляснув долонею по кабіні, машина зупинилася.

— Що, мамо? — долинуло здалеку.

— Бачиш? — показала я в небо.

Сергій щось пояснив водієві, який висунувся із кабіни, — і той також підняв догори усміхнене обличчя.

— Наш! — крикнув мені Сергій.

Машина подаленіла й незабаром зникла з очей. А я дочекалася автобуса й також поїхала на роботу.

II. ПОЖЕЖА

Побажала Павлові доброго здоров'я, він постояв трохи біля мого столика й хотів уже рушати. А проте завагався і, переминаючись з ноги на ногу, ніяково запитав:

— Що ж Карпові Трохимовичу передати?

Може, раніше мене б не вистачило на таке зухвальство, а тепер інколи щоки болять від сміху. Напевне, тому болять, що відвикла сміятися, м'язи на щоках розслабили.

— Передайте палкий привіт всім семенівським пенсіонерам.

Павло сторопів. Обличчя ще більше видовжилось, ворухнулися коліна — я знов помітила, що в нього вони гострі, а ноги тонкі, довгі. У величезних кулаках заповзято бгав солом'яного капелюха. Який симпатичний цибань! В такого й закохатися недовго.

— Гаразд, — посміхнувся присоромлено. — Пенсіонери справді мене уповноважили. А від себе додам: все одно ви до нас приїдете! Запам'ятайте моє слово.

Я провела його до виходу.

— Вам, Павле Михайловичу, не бракує певності, — сказала з відтінком доброзичливого лукавства. — Приїду, звичайно. До сина в гості.

Як же я була здивована, коли через дві години, повертаючись додому, на лісовій стежці побачила Павла! Він ішов мені назустріч з таким виглядом, ніби нічого особливого й не сталося — йому просто на роду написано мене сьогодні зустрічати.

— Здивовані? — оголивши білі зуби, запитав Павло.

— А як ви гадаєте? Ми ж попрощалися.

— Хочу виправити помилку.

— Яку?..

— Прошу не думати, що вами лише пенсіонери цікавляться.

Жінці завжди приємно, коли заради неї чимось жертвують. Щоправда, то була невелика жертва, але ж я знала, що за ним приїздила колгоспна "Волга". Відпустив, напевне. Тепер на попутках добиратись буде. Від шосе кілометрів шість пішки. А може, й більше.

— Видно, ліси наші сподобались, — не знаючи, як мені триматися, кинула бездумно. — Тут лісництво недалеко. В них є вакантні посади.

— То для мене був би справжній курорт. Я такого ще не заслужив. А ліс... Ви якось про довгожителів згадували. Може, покажете?..

Я справді розповідала Павлові про тисячолітні дуби, що ховаються серед зеленої гущавини на болоті. Місце там дике, навіть наші хуторяни про них не знають. Я випадково на цих велетнів натрапила — вже після війни — тому до мочакуватого острівця, на якому вони ростуть, ставилася так, ніби відкрила невідомий материк. Тепер до таких гігантів за тисячі кілометрів туристи їдуть, а тут живі ровесники Ярослава Мудрого причаїлися біля самісінької столиці — і ніхто про них не знає! Лісники не поспішають оту таємницю розголошувати — їм добре відомо, чим це інколи кінчається. Ось, бач, нещодавно в дуплі старого дуба — теж п'ятсот років! — котрий у лузі біля санаторію стоїть, серед ночі хтось вогнище розклав. Бавляться дітки — жахливо бавляться.

Отож і мовчать лісники. І я не всім розкажую. Одного п'яного телепня досить, щоб страшний злочин вчинити. Що ти потім із нього візьмеш? А в душі народній велика рана з'явиться.

Ми розмовляли про це з Павлом. Безперечно, він був моїм однодумцем. Тепер я подумала: а може, не заради мене він "Волгу" відпустив? Може, заради того, щоб тисячолітньому корінню вклонитися? То ж бо наше коріння!

Ця думка не образила мене ніскільки — вона перевела розмову на серйозне, бо вже не можна було словами бавитись.

Минули лісництво і, грузнучи у глибокому піску, вийшли на дорогу, яка вела через урочище до села, що біліло своїми хатами на зелених пагорбах. По цій дорозі лише в другій половині літа можна їздити, коли пересихали заболочені рівчаки й меншали зеленкуваті озерця, вкриті лататтям та осокою. Отож природно, що цю дорогу знали тільки лісники та колгоспні їздові.

Перейшовши місток, звернули просто в гущавину. Ясен, вільха, осика нічим не нагадували, що тут можна зустріти те диво природи, котре зненацька відкрилося нашим очам.

Велетень постав перед нами тоді, коли ми підійшли до нього майже впритул. Колись я мотузком його обміряла — близько восьми метрів в обхваті! В діаметрі — два метри двадцять сантиметрів.

А проте цей тисячолітній красень вражав не лише своєю могутністю: він був молодий — ось що вражало найбільше. Так, молодий, незважаючи на свій вік. Він зелено буяв, пишаючись власною силою. Кожна його гілка товстіша від старих дубів, яких ми називаємо лісовими патріархами. І серед них жодної сухої. Не було також помітно найменшого натяку на дупло. Вся його велетенська статура потужно сягала вгору, нагадуючи собою мінарет. О так, він був не тонший! І такий же стрункий. На висоті десяти метрів стовбур у нього майже такий самий, як біля коріння.

Зморшки в товстенній корі схожі на складені до купи долоні казкових велетнів — так складаються долоні, щоб зачерпнути джерельної води. І ніби весь він витворений з отих долонь — їх тут тисячі, десятки тисяч! Мовби люди, котрі століттями жили на цій землі, з роду в рід віддавали природі свої руки, а вона ліпила й ліпила з них оцей живий пам'ятник. То були порепані руки орачів — руки, що нагадували скиби переораної

землі.

— Та-ак, — протяжно мовив Павло, підвівши догори голову. — Він тут один?..

— Два.

— А де ж другий?

— Зараз покажу.

Другий стояв за густими вільхами та осиками на відстані двохсот метрів. Колись давно, може, років триста тому, його обпалило блискавкою. Широка смуга опіку тягнулася від вершини до самої землі. Вона вже встигла зарости новою корою. Дерево нагадувало ветерана, що вийшов із віковичного бою, але не покинув свого рубежу — стоїть на чатах, готовий заступити броньованими грудьми рідну землю.

Він був ровесником свого побратима — окрім опіку, нічим від нього не різнився. Але удар блискавки не минув безслідно — над його корінням можна помітити велетенську ґулю, котра колись випаде, а на її місці з'явиться дупло.

— До дупла йому років двісті, — зауважив Павло Михайлович. — А на дуплі він іще років п'ятсот стоятиме... Між іншим, ви помітили слід від пилки? Там, на першому.

Я бачила той слід. Він також давно заріс — нагадував тоненьку риску, котра лишається на тілі воїна від удару ворожої шаблі.

— Коли ж його пиляли?

— Давно. Може, в часи Хмельницького. Його вже тоді не могли подужати. Бачите, скільки тут пнів? На труху перегнили. — Павло підняв крихку деревину, розломив її, ніби шмат макухи, і замріяно мовив: — Увечері б сюди заглянути. Вони, мабуть, світяться. Цікаво, правда?..

Я промовчала. Павло зосереджено розгортав черевиками сипучу порохню, що лишилася від зрубаних дубів. Тут, напевне, колись шуміла діброва. Але яка ж то прірва часу!

Я була певна, що Павло думав так само і про те ж саме. Бо хіба можна тут про щось інше думати?

— Мурашем себе відчуваєш, — тихо мовив Павло. — А життя наше таке коротке... Софіє Кирилівно! Ви ніколи не думали про те, що життя коротке?..

Якби він зараз узяв мене за руку, наблизив до грудей і поцілував, я не відчула б у цьому нічого дивного. Бо життя наше справді коротке. Але Павло цього не зробив.

Ми поверталися з урочища через піски — я знала пряму стежку звідси до нашого хуторця. Вирішила мовчки: виведу Павла на пряму дорогу, котра до автобусної зупинки виходить, а сама за Солодким горбом поверну додому.

Сторонній людині невтямки, що кожний горб у лісі, кожна галявина мають власні назви. Кажуть, іще до революції підгорянський дідок цукор на горбі розсипав. А дітлахи звідусюди збігалися, траву язиками вилизували. Відтоді цей горб називають Солодким.

— Спасибі вам, Софіє Кирилівно, — мовив Павло Михайлович. —

Колотимось ми, в небо глянути ніколи. За метушнею забуваєш, що є на землі таке, без чого... Перспектива життя губиться.

Не хотілося мені з Павлом розлучатися — адже вдома на мене знову самотність чекала. Тепер вона була не така гнітюча, та все ж радості від неї небагато.

Несподівано південним вітром донесло гіркуватий дим. Ми тривожно презирнулися — десь горіло.

Павло вибіг на Солодкий горб. За мить я почула його тривожний голос:
— Ліс горить!..

В мене аж серце обірвалося. Метнулася до Павла. Звідси було добре видно, що діялося в нашому лісі. Десь там, недалеко від шосе, загорівся сосняк. Росте він щільно — ледве козуля продирається. Немає кращої поживи для вогню, ніж молоді сосонки. У вітряну погоду ніякою силою ту пожежу не спинити.

Від нашого хутора до шосе три кілометри, і всі оті пагорби густо вкриті молодими посадками. Лише тут, де ми з Павлом стояли, починався старий ліс. Корабельні сосни значно менше вогню бояться. Принаймні тут якось можна з ним боротися — відстань між деревами чимала, гілля високо, до нього вогонь доповзе не відразу. А там...

Вітер гнав полум'я на наш хутір. Воно бігло так швидко, мовби сотні полум'яних вершників нас оточували. Дим відставав від полум'я, його було небагато — соснова глиця згоряє майже бездимно. Подекуди серед соснової молоді височіли дуби та берізки. Зелені, напоєні вологою, вони не встигали загорітися — вогонь їх обминав і котився далі.

Мабуть, пожежа почалась недавно. Але при такому вітрі вона одразу ж охопила десятки гектарів. Ревло, гоготіло вогняне море. Повз нас промчалась перелякана козуля. Щось ніби пригадавши, зупинилася притьма й повернула назад — туди, де тріскотіло гілля й полум'яними гривами вимахував над землею розжарений вітер. За мить вона з'явилася з двома дітьми. Мабуть, спершу вибігала, щоб роздивитись, куди їх виводити. Тепер повела впевнено: далі починався листяний ліс, пожежа туди не дійде.

Поміж молодими сосонками котиться голуба "Волга" — поспішає до шосе. Та їй навперейми перебігають вогняні змії — за якусь мить машина опиниться в полум'ї, її зупиняє солдат, показує рукою в наш бік. Машина розвертається і зникає на лісовій дорозі. Іще одна "Волга", потім "Москвич". Пожежа застала автомобілістів тоді, коли вони безтурботно розважалися на зелених галявинах. Важко відразу визначити, куди слід їхати. Вони комусь відчайдушно сигналізували — невідомо, кому. Та їх чули: військові машини мчали до них через вогонь і спритно виводили на безпечні дороги.

У небі висів вертоліт. Інколи він опускався майже до самої землі. Тут і там ворушилися постаті солдатів. Пожежні машини викидали зі своїх металевих нутроців велетенські водограї, що падали у вогонь, не завдаючи йому жодної шкоди.

А вогняне пекло все ближче, ближче підступало до нашого хуторця.

Павло мовчав. Щось треба робити. Може, бігти до отих солдатів?..

Я також не могла віднайти свого місця в цій страшній боротьбі. Бачила: водою тут нічого не вдіяти. Та й де ж та вода? Пожежні машини виливали її за кілька хвилин,

поверталися до озер, щоб знов набрати, але все те ніскільки не допомагало. На великій площі горіла трава та сухі бур'яни у старих траншеях. Хіба всю цю землю можна залити водою? Вогонь легко переступав вузьку оранку між лісовими квадратами — перекидався по гілках, знову спускався до землі, біг по травах, щоб вихопитися в гушавині молодих сосняків і там загоготіти шалено, пожираючи все на своєму шляху.

Ось уже й вікові сосни займаються. Вони загоряються від кореня, язички полум'я повзуть по бурштиновій корі до зелених гілок. Якщо спалахне хоч одна гілка, полум'я побіжить по соснових вершинах і тоді вже нічим його не спинити. Згорить і наш хутір — не залишиться жодної хати.

Раптом чую за своєю спиною голос Макарихи:

— А ви чого стоїте? Роботи вам немає? Он ди-віть-ся... Мерщій, мерщій!.. Дивіться, що люди роблять.

Макариха стоїть на крилі пожежної машини, котрою правує Грицько, — наш хуторянин, який у лісництві шофером працює. Волосся в неї розпатлане, картата хустка за спиною тріпоче. Обличчя в сажі та в опіках. Воно зараз не люте, а якесь навіть натхненне. Голос її звучить владно, мов у старовинної жриці — в часи родового матріархату:

— Мерщій! Гілками гасіть, гілками. Вільху ламайте. Береза не годить ся. Вільшаних сюди тягніть.

Тепер я бачу сусідів — усі вони вибігли назустріч пожежі. Діти й підлітки, навіть старі бабусі. В руках зелені гілки, відчахнуті від листяних дерев. Б'ють ними по траві, щоб не підпустити язички полум'я до старого лісу. Тим часом Грицькова машина короткими водяними ударами збиває вогонь із соснової кори.

— Траву гасіть! — кричить Макариха. — У праліс не пускайте.

Макариха на червоній машині мчить далі — туди, де воюють з пожежею беззбройні солдати. Яка ж у них зброя проти вогню? Не краща, ніж у хуторян. Лопати, звичайно, були в кожного, але піском такого полум'я не засипати. Вже й звідти долинає її владний голос:

— Гілками гасіть, гілками! Вільху ламайте.

Сотні гілок замахали в солдатських руках. А Макариха, стоячи на крилі, командує лейтенантами та майорами:

— Траву, траву! Дерева без вас погасять.

Павло, відчахнувши велику гілку, орудує нею серед моїх сусідів. Сховавши окуляри, я також берусь за роботу. І ось диво: хвилин через десять пожежа зупинилася! Вона пожерла молодий сосняк, — там її ніщо не могло вгамувати.

Але біля старого лісу Макариха виставила десятки махальщиків, котрі топтали по траві та сухій глиці, збиваючи гілками метушливе полум'я. Тим часом пожежники зі своїх машин загасили старі сосни. На це їх цілком вистачило.

Найбільше опіків дістали лісники — вони кидалися в самісіньке пекло, їх обливали водою з пожежних машин — і вони знов та знов рушали в полум'я.

Всі ми були в сажі, Павло розпанахав піджак. У декого обпечені руки. І хоч

перемога була сумна — гектарів шістдесят молодняку вигоріло! — але ж до пралісу вогонь не підпустили. І головне: хутір наш не постраждав. За хутором починалися сухі торф'яники. Якби вони загорілися, вогонь неминуче перекинувся б на урочище, де стояли тисячолітні дуби. Ніхто б їх більше не побачив.

На випаленій площі подекуди вихоплювалося полум'я — догоряли купи хмизу, що лишався після розчистки. Тіли головешки, під ногами час від часу спалахував кущик трави. Люди не розходилися до заходу сонця: небезпека ще не минула, слід бути наготові.

Грицько загальмував машину, з неї вийшла Макариха. На зеленому всюдиході її наздогнав полковник.

— Спасибі вам, громадянко. Як це ви додумалися — гілками?.. Якби розливали воду на траву... Лугових озер не вистачало б. Спасибі, що бійців озброїли.

— Вік у лісі прожила, — запинаючись хусткою, буркнула Макариха.

— Чого воно загорілось?

— Хтось запалив. Може, просто необережність.

— А вони, бач, усі повтікали. Тільки й бачиш: на шосейку шмиг, шмиг. Машина за машиною.

— Спасибі, — вклонився полковник. — Я про вас доповім генералові. Можна взнати ваше прізвище?

— Навіщо мені твоя доповідь?.. У мене корова в хліві реве. Як запахло горілим — наче сказала. Ну, думаю, чи не ліс, бува, загорівся?.. Тварини раніше від людей пожежу чують. Ото їй піду зараз доповідати. Вона в мене головна начальниця.

Обернулася Макариха й повз обгорілі сосни важким кроком вирушила до хутора. А полковник, посміхаючись, кинув:

— Така з дивізією впорається.

Люди стояли біля вогнища. Над лісами, мовби також розпечений до червоного, котився низький, напрочуд великий місяць.

Сліпучими снопами майнули між деревами фари, біля вогнища зупинився "Москвич". Із нього вийшла молода жінка у спортивному костюмі. Вона була чистенька, свіжа — не така, як ми всі. З віконця машини висунулося сивобороде обличчя в окулярах.

— Даруйте, — звернулася жінка до полковника. — У нас цінна річ пропала. Може, ваші солдати знайшли.

— Яка річ? — запитав полковник.

Жінка, опустивши очі, мовчала. Розсипане по плечах волосся переливалося в одсвітах близького вогнища. Напевне, вона вагалася — казати чи не варто?

— Яка річ? — повторив полковник.

— Браслет, — мовила нерішуче. — Золотий.

Полковник стримано зауважив:

— Зараз не знайдете. — Потім додав: — А в солдатів я запитаю.

Подзвонить завтра.

Черкнув олівцем у блокноті — записував телефон — вирвав листок і подав жінці, її гнучка постать схилилася до бородатого обличчя, яке визирало з машини. Про щось порадившись, вона звернулася до хуторян:

— Якщо знайде хтось... Дуже прошу. Ми заплатимо.

В обсмаленому одязі, з обпеченими руками, дивилися на неї підлітки й сиві бабусі, як на щось чуже, незрозуміле, мовби вона прийшла сюди з іншого світу.

— Без грошей повернули б, — якомога лагідніше обізвався дід

Осика. — По чувствію людському. Та ви ж бачите, що тут скоїлось.

А коли червоні вогники "Москвича" зникли за деревами, наші баби дали волю гострим язикам.

— Браслет! Навіщо він мені? Хіба що Сірка прив'язувати. Кільце на ошийнику перетерлось.

— Ліс великий. Вона й сама не знає, де загубила.

— Дома знайде, що чоловікові збрехати. Хіба ж то вона зі своїм товклась?

— Про те не думає, що людям не до її браслета.

— Такі й палять, їм аби розвагу знайти.

Я наблизилась до Павла. Краватку він давно викинув, ліва штанина так пропалена, що з неї визирає литка. Пола піджака розірвана. Але він посміхається, як завжди:

— Це через мене. Якби не лишився, ніякої пожежі... То в мене таке везіння.

Зараз, мабуть, десята година вечора. Куди ж його в такому вигляді відпускати?

— Ходімо додому, Павле.

Він, звичайно, нічого іншого й не чекав. Це природно. Та все ж якось мені не по собі — щось тремтить у моїй душі. Може, я себе самої боялася?

Про пожежу не говорили. Бо що тут скажеш? Те ж саме: люди потягнулися до природи, але не розуміють вони, що зараз не дванадцяте століття. Тоді пожежа, може, й не була таким лихом — наші предки свідомо ліси випалювали. Нова хвиля, нове віяння серед людей. І нові небезпеки.

— Соромно, — каже Павло. — В степу, може б, і не розгубився... А сусідка ваша... відважна жінчина.

Так, Макариха не з лякливих. Мені те відомо. З часів німецької окупації слава про неї ходила. Добра слава! А завтра, дивись, другим боком до тебе обернеться. Лихої слави їй також не позичати.

Чим ближче ми до хати підходили, тим важче нам було про щось говорити.

Треба води нагріти, щоб вимитись. Опіків у Павла не було, але він, як і всі, з ніг до голови обшмарований густою сажею. І я, звичайно, виглядаю не краще.

Раптом я помітила, що вікна у моїй хаті світилися. Навіть на стовпі, що біля сіней стояв, лампочка горіла. Невже Сергій повернувся? Як доречно!..

Ще більше здивувалася, коли побачила під стовпом дзеркальну шафу для одягу, стіл, розібране залізне ліжко. І тоді догадалась: Надійка до мене переїхала. Слава Богу! В мене аж від серця відлягло: заходь, Павле. Тепер я зможу тебе спокійніше прийняти.

Надійка вибігла на поріг і сплеснула в долоні:

— Та невже й вам перепало? Ой, лишенько! А все через отих стиляг нещасних.

В неї також обпалена спідниця. І щоки в сажі.

— Драстуйте, Надійко.

— Та драстуйте... Я тільки згружатися почала, а тут свекруха біжить.

Це що за такі переїзди?.. Та й побігла далі людей кликати. — Надійка широко відчинила двері, пропускаючи нас у хату. — Я вже води принесла. Зараз на грубу поставлю... Якби не пожежа, влетіло б мені від неї. А

так не до мене їй було. Любить вона верховодити.

У комірчині, що була схована під сінцями, я розшукала баняк, налила в нього води до половини — повний навіть Павло не здужає підняти. Розпалила в літній кухні. Встановивши баняк на грубу, доповнила його водою, і гуртом почали заносити меблі в хату.

Спершу помився Павло. Оголений до пояса, він хлюпався над ночвами, а я підливала теплої води на його кістляві плечі, на довгу шию. Здавалося, що Павло навмисне зволікає — подобається йому таке миття. Мені теж підкочувалося до серця щось млосне, лоскітне.

Коли я подавала рушник, він узяв мене за руку, одвів за бузковий кущ, де світла було менше, — і так стояли ми, дивлячись одне на одного, не знаючи, що й сказати.

Якось воно сталося — нахилила його голову й почала витирати рушником. Довго терла, а він, розслабивши м'язи, покійно підставляв мені руки, зігнуту спину. Очі заплющені, губи стиснуті, але блаженна посмішка — якась хлоп'яча, трохи лукава, — пробивалася навіть крізь затулений рот.

Моя щока мимоволі торкнулася його мокрих грудей — та ніби й прилипла до них. Пригадала дуби, під якими людина мурашкою себе почуває, а також Павлові слова про те, що життя в нас коротке. Четвертий десяток у мене кінчається, а люди, бач, кажуть: бабин вік — сорок літ. Скільки ж мені залишилось? Якщо вірити отому прислів'ю, то я вже своє поле перейшла.

Але вірити не хотілося — жевріла надія, що не все позаду, десь там попереду й мені трохи сонячних днів одміряно. Навіть літо не кінчається притьма — є ще бабине, з летючими струнами сріблитої павутини, з ранковою памороззю на травах та чеканним золотом на вікових дубах.

— Софіє Кирилівно! — шепотів Павло. — Їдьмо до Семенівки. Кидайте санаторій. Тут є кому без вас... їдьмо. Вам простір потрібен.

Щоб золота нива колосками до грудей хлюпала.

— Говорите віршами, Павле, — стиха пожартувала.

— Може, й віршами... Я хочу, щоб ви мені повірили. Завтра вийдемо

на дорогу... Та й поїдемо разом. Хай вона буде одна. Вам же самотньо, Софіє Кирилівно. Хіба ж я не розумію? І я такий самий, як ви. Я вас іще й не бачив, а вже знав: рідна душа!..

— Не бачивши... Хіба можна знати?

— Карпо Трохимович... Він вас любить. Ми з ним також душами зійшлися. Це не часто трапляється, Софіє Кирилівно. А коли випадає таке щастя, то його цінувати треба.

Я відірвалася від його грудей. Взяла сорочку, щоб подати Павлові, але побачила: чорна від сажі. Збігала в хату, відшукала Василеву. Василь був широкоплечий, руки значно коротші, та що вдієш? Поплакала трохи в сорочку. Ні, Василь мене б не засудив. Добре він знав, що існує від самотності єдиний рятунок — рідну душу на землі шукати.

Раптом помітила: на Василевій сорочці чорна пляма з'явилася. Ой, лихо! Зовсім забула, що мені також помитися треба. Дістала другу сорочку, вибігла до Павла. На грудях у нього також пляма від моєї щоки.

— Стривайте, Павле... Яка ж я недотепа!

Хотіла знов його над ночвами прихилити, щоб груди вимив, а він регоче:

— Е-е, ні! Я цю печатку збережу. Ви її поставили, вам і змивати.

— Нахиліться, змию.

— Не дам. У Семенівці змиєте. Тепер мене сміх розібрав.

— Довго ждати доведеться.

— А ви не баріться, Софіє Кирилівно. Пам'ятайте, що людина страж дає.

Так він і не вимив моєї сажі. Вдягнув сорочку Василеву, підняв руки догори — рукави були короткі. Він, мабуть, думав, що то Сергієва, — стояв біля стовпа під ліхтарем і тихо сміявся в небо нічне. Я мовчала, не до сміху було — то ж Василева! Ніби мертва річ, а так вона душу мою сколихнула, що знову сльози виступили. Мовби під яблунею Василь з'явився — хитається на милиці своїй, дивиться то на Павла, то на мене і питає лагідно: "Невже тобі, Соню, темні кутки не набридли?.. "

Тим часом Надійка ліжко склала, чистою білизною застелила.

— Це я для гостя. Натомилась людина... — Ніби зміркувавши щось, зашарілась одразу й півголосом прошепотіла: — А може, дві подушки класти?..

Я так на неї глипнула, що вона зіщулилась, як мишка, й почала вибачатися. А мене те ще більше дразнило — хоча б уже не вибачалася!

Павло зайшов у хату, а ми з Надійкою вимились і приготували вечерю. В неї це швидко виходить — не встигла я озирнутися, як на столі з'явився оселедець, залитий олією та кружальцями цибулі обкладений. І картопля, звичайно, вона виявляється, вже готова на газовій плитці стояла. І чарки. І те, що в них людьми наливається...

— Щоб ліс більше не горів, — підняла чарку Надійка. — А людям щоб тепло було...

Очі в неї лукаво звужені — розуміє Надійка, що не може випадковий чоловік у моїй хаті ночувати. Вони з Павлом швиденько познайомились — вже розмовляли так, ніби

родичами були. І хоч невесело їй, та вміє Надійка лихо своє від людей ховати. Якась вона інша зараз — мовби сонячний зайчик упав на її обличчя. Вперше я помітила, що Надійка вродлива. І така ж молода! Дитина та й годі.

— Може, й справді в лісництво найнятися? — жартував Павло. —

Добре мені з вами.

— А чого ж? — щебетала Надійка. — Ми з Софією Кирилівною вам кілки допоможемо стругати.

— Кілки?..

— Молодняк проріджують — треба, щоб добро не пропадало. Продають людям на тини. Законно... А часом і на чарку перепадає. Або на сигарети.

— Скільки того молодняку лишилося? — вставила я до їхньої розмови. — Не було в нас такої пожежі.

— Стиляги, — резюмувала Надійка своєю звичною лайкою. — Хіба тепер їх знайдеш?.. Сам ніхто не прийде. Тільки мій... А якби не пішов, то й не любила б.

— За Якова, — піднесла я чарку, щоб своєчасно її смуток погамувати. — Таких, як він... Таких, Надійко, довіку люблять.

— Знаю, — струснула вона головою і одразу ж кинула: — Ми тут з вами, Софіє Кирилівно... Та в нас і будяки виноград родитимуть.

Зненацька рипнули двері й на порозі з'явилася Макариха. Надійка сторопіла, я також завмерла, очікуючи грози. А Павло підвівся їй назустріч, наче то була його давня знайома.

Макариха вбрана по-святковому, квітчаста хустка на груди звисає, очі сяють радісно. Лише опіки на щоках нагадують, що не з весілля вона повернулась. Я подумала: ось ти яка, Макарихо! Тобі треба себе виявити — у злі чи в добрі, як випаде. Десь тліє в тобі ота жадоба — ти й сама про неї не догадуєшся. Через те, може, й лютуєш інколи, що ніде силі твоїй розгорнутись. Для бурі народжена, а в рутинному житті немає для тебе щастя.

Та потім я Ганнусю пригадала — й відразу ж згасло добре почуття до Макарихи.

— Може, й мені в цій хаті чарка знайдеться? — кинула вона з порога.

Надійка наповнила чарку, Макариха випила. Не сказавши більше ні слова, почала співати, а Павло їй підтягував. Добре вони співали! А ми з Надійкою не наважувалися. Я взагалі не співаю, Надійка спробувала, та відразу ж змовкла. Може, від страху перед свекрухою, бо голосок у неї непоганий.

Довго вони співали. Макариха не звертала уваги на невістку — ніби так воно й годилося, щоб Надійка по сусідству з нею в чужій хаті притулок шукала.

Кутаючись у велику хустку, підвелась Макариха за столом:

— Спати пора. Завтра на жнива.

— Які жнива? — запитала я боязко.

— Ніби не знаєте. — Потім звернулася до Павла. — Ось чоловік розумний, одразу видно. В кожну хату по кілька душ набилося, мов у сорок першому... Може, в супрягу вступимо? Та ви не бійтеся, за мною не пропаде. Я вас удосвіта розштовхаю. Бо налетять, мов граки... — Лише тепер глянула на Надійку й похмуро проказала: — А ти як знаєш... Коли твоя ласка, то допоможи. Не схочеш... Як хочеш. Я ще й сама при силі.

Павло здивовано підвів очі на Макариху.

— Що тут у вас діється?

— Де?..

— На хуторі.

Макариха зміряла його непривітним поглядом.

— Побачимо, хто кого перехитрує. Я тут кожну деревину знаю. Раніше зайняти треба, зарубки поставити... Як ви без мене в темряві розберетесь? Хмизу скільки завгодно, а чогось путнього... Ну, спробуйте.

І вийшла з хати, не попрощавшись. Ми з Павлом презиралися безтямно, а Надійка, виявляється, все вже знала.

—Людей наїхало, по хатах ночують... Там же багато доброго дерева, на крокви годиться. Тепер його корчувати треба. Лісництво оголосило: хай забирає, хто хоче. Без грошей. Аби швидше викорчували. А таке

швидко між людей розноситься.

Ось воно що! І як тієї Макарихи на все вистачає?

— Та в неї ж є хата, — зауважила я наївно.

Надійка посміхнулася.

— Таке скажете!.. Через місяць з руками відірвуть. Добрий заробіток буде.

Я зрозуміла, що вона також туди збирається, де серед чорних пісків стирчать обгорілі сосни.

Надійка постелилася в запічку й відразу ж заснула. Я постояла серед хати, доки Павло біля ліжка шарудів, а потім і собі шугнула під ковдру.

Моє ліжко стояло в другій кімнаті, але я добре чула, що Павло не спить.

Вранці застала його на ногах. Рукава підкотив, то й не помітно, що вони короткі. Штани в нього знайшлися в чемоданчику. А піджак не обов'язково зодягати — зараз тепло.

Надійки вже не було й близько, ще вдосвіта, напевне, з Макарихою пішла. Чи, може, без неї — сама для себе. Дивись, до вечора повне подвір'я чорного дерева натягає. Може, й на корову заробить.

Дорога, по якій я недавно проводила Сергія, тепер бігла серед чорних списів, котрі вчора шуміли зеленим гіллям. Страшне видовище! Сергій буде тяжко вражений.

А люди працювали пилками й сокирами — сотні людей з довколишніх сіл. Ревіли навантажені обгорілими соснами грузовики. Вся площа була потовчена колесами, пісок на ній перемішався з попелом.

— Завтра й хмизу не лишиться, — сумно зауважив Павло.

На шосе він мене вже не умовляв їхати в Семенівку. Довго дивився в очі, потім тихо мовив:

— Даруйте, коли щось не так.

— Що не так? — прошепотіла я.

— Ну, сказав, може, зайвого...

Мені сподобалась ота стриманість. Я відчувала, що сьогодні його слова не могла б сприймати серйозно. Напевне, він це зрозумів. А може, нам на душі гірко сипався той попіл, що вітер над згарищем носить.

Серед суцільної чорноти зблискувало проти сонця пляшкове скло, — воно тепер оголилося, бо трави всюди вигоріли. Скільки ж його набито!

Сонячні зайчики не втішали ока — їх відкидали скляні різакі, що калічать не лише ноги, а й душі людські. Можливо, десь там зблискував золотий браслет.

III. ОСІНЬ НАСУВАЄТЬСЯ

Хуторець був завалений чорними колодами, довгим жердям та схожим на списи хмизом. Як і завжди, найбільш спритною виявилася Макариха — вона стільки лісу перед своїм парканом навалила, що майже загородила вулицю. Надійка теж не дуже відстала.

— Як це ви здужали? — допитувалась я у Надійки.

— Хлопців з гуртожитку покликала. Ми ще звечора умовились.

То був чималий прибуток, але хуторяни йому не раділи: тяжко переживали лісову пожежу. Любили вони дорогу до автобусної зупинки. З кожної хати хоч одна душа щоранку по ній на роботу поспішає. Чи на цегельний завод, чи на якесь будівництво. Баби та діди сторожування для себе знаходили.

У суботу приїхав Сергій. До нього також докотилася чутка про пожежу. Ні, Павла Михайловича він не бачив — "Сільгосптехніка" далеченько від семенівського колгоспу. Сергій через те знав про пожежу, що про неї всюди гомоніли по селах. Він не впізнав рідної дороги. Пройшов дощ, згарище вже не таке чорне. Там, де раніше молодий ліс шумів, лишилися зелені острівці. То були дуби та берізки з обпеченим листям. По них видно, що пожежа нагадувала вибух: якби вона довше тривала, то и листяні дерева не змогли б вистояти.

Посумували ми з Сергієм та й про інше заговорили. Він був переповнений новими враженнями. Квартиру знайшов одразу — у якоїсь вдовиці. Я їй позаздрила трохи — бач, неждано-негадано випало жінці щастя. Сергій і в господарстві допоможе, і добрим словом душу порадує. Та й сам, звичайно, без жіночого піклування не залишиться. І гарячий сніданок йому приготують, і вечеря не забариться.

Це мене трохи заспокоїло. Але все інше глибоко турбувало.

Сергій, мабуть, справді ставився до своєї нової роботи, як до вивчення світу. Бачити, знати, власними ногами землю міряти було його потребою з дитинства.

— Тепер усе інакше, — пояснював мені Сергій. — Техніку передали колгоспам. В нас вона тільки ремонтується.

— Це хіба краще?..

Сергій відповів не одразу. Я розуміла його вагання: хіба ж він знає, як було раніше?

— Що тобі сказати? Хліб як забирали, так і забирають. Щось там сплачують. Але то більше для годиться.

— А в тебе ж яка робота?..

В це запитання було вкладено більше, ніж Сергій догадувався. Мене ось що непокоїло: чи припаде йому до серця нова професія? Баштовий кран він любив. "Сільгосптехніка" покликала його не тому, що іншої стежки в житті не бачив. То були, можна сказати, внутрішні настанови, пов'язані зі ставленням до природи взагалі та до землі зокрема. Але про природу можна роздумувати й сперечатися далеко за межами "Сільгосптехніки".

Тут ось що важливо: чи полюбить він людей, серед яких йому доведеться жити? Вони вже не селяни, але ще й не робітники. Це серединна ланка, яка є провідником між селом і містом. Промислова енергія через них передається землі. Але чи зуміє Сергій відчутися там своєю людиною?

Очі в Сергія засвітилися. З радістю й гордістю він почав розповідати мені про свою роботу. Працює електрозварником на "летучці". Так називають ремонтники свою пересувну майстерню — великий автофургон, заповнений верстатом з лещатами та різним слюсарним начинням. З погляду лікарського їй можна назвати швидкою допомогою, хоч лікуються не люди, а степова техніка. Окрім усього іншого, на ній встановлено потужний генератор, котрий виробляє струм для електрозварювання.

Та поки що його захоплення стосувалися не стільки самої роботи, скільки тих можливостей, котрі вона відкривала для вивчення сільського життя. Ніби Сергій збирався стати журналістом або письменником. Про такі його наміри я ніколи не чула. Через те й рано було щось висновувати. І взагалі рано: за тиждень небагато можна побачити.

Сергій дуже зрадив, що в нас поселилася Надійка. В неділю вони обрубували сучки з навезених сосен, відпилювали вершини — словом, готували "товар", щоб Надійка могла його краще продати. Сергій допомагав їй у тій справі, яка належала Якову.

За обідом Надійка запитала:

— Софіє Кирилівно! А що, коли я привезу матір? Вона в мене тиха, зайвого слова не почує. Ми з вами на роботі, а вона... Де ж ви бачили, щоб така земля марно пропадала?

Я мимоволі посміхнулася: отож бо і є різниця між теорією та практикою! При всій своїй "гумусній" філософії я останнім часом лінуюся за сапку взятися. Захопила мене оця писанина. Так багато передумано, що немає сил у собі тримати — хочеться на папір вихлюпнути. Почала тоді, коли ніщо інше не могло мене втішити, а тепер, бач, спинитися не можу.

— Давайте спробуємо, — відповіла з деякою обережністю.

Раніше мені здавалося, що не існує такої людини, з якою не можна зжитися. А тепер обачнішою стала. Почала думати про свою матір та про сестру. Як вони живуть?

Мало ми бачимося — треба з'їздити. Матуся вже старенька.

Надійка догадалася про мої вагання.

— Я її спершу в гості запрошу. Нехай поживе в нас трохи. Можна?..

— Місця в хаті вистачить, — відповів за мене Сергій.

Я подумала: якщо він готовий був до в'язниці піти за товариша, то чого ж я оце мудрую? Навіть соромно стало.

— Привозьте матір, Надійко.

— Вона й сама приїде.

— Скільки ж їй років?

— Сорок.

— Виходить, ми ровесниці... Вона в колгоспі працює?

— На сезонних... Хата в нас поганенька. Батько з війни не прийшов.

Сумно їй без мене.

Так, це зрозуміло. Вдовину самотність я добре вивчила — знаю, що то за лихо.

Сергій поїхав надвечір. Наступного ранку голова місцевкому нагадав мені про громадське доручення: я мусила погодити з архітектурним управлінням будівництво сараїв для співробітників. Ділянка вже визначена, лишалося її узаконити.

В архітектурне управління ми виїхали з Куликом на його машині. Петро Іванович усю дорогу мовчав. Машину він водить сам. Це допомагало нам "відмовчуватись — все ж таки людина при ділі. Важка то була поїздка.

Літо кінчається, ночі вже холодні. Дуб, який розвивається рано, на вершинах потроху жовтіти почав. Школярі позавчора до школи побігли.

А проте вдень іще тепло, інколи можна й позагоряти. Прощання з літом завжди породжує в душі той трепетний смуток, який з радістю товаришує. В такі дні з особливою гостротою відчуваєш, що твоє життя не відокремлене від природи — вона тебе на своїх хвилях несе. Людське волосся згодом так само вкривається памороззю, як прив'ялі трави вересневого ранку. Це сумно, бо життя минає. І це радісно: ти — частка природи, отже у твоєму народженні була якась потреба, бо в природі немає нічого зайвого. Так само, як у матері ніколи не буває зайвих дітей.

Отож і поспішають люди до річок та озер, щоб попрощатися з літом та про своє життя-буття поміркувати.

Сергій у суботу не приїхав. Надійка вирішила вибілити хату. Мене вона звільнила від цієї роботи — запевнила, що сама впорається. А я, бач, і рада.

Її свекруха якось ніби посмирнішала. Я гадала, Макариха лаятись буде, що Надійка в мене поселилася, аж воно вийшло навпаки: відчула, мабуть, що повна самотність їй загрожує. А проти такого ворога, як самотність, з сокирою не вийдеш — іншу зброю треба шукати. Мабуть, Макариха через те й вітатися зі мною почала.

Територія, на якій містилася "Сільгосптехніка", мені дуже сподобалася. Про неї можна сказати: обжита! Старий яблуневий сад, довжелезний гараж із великими боксами на десятки машин. Далі, за водокачкою, тягнулися майстерні. Дахи цих капітальних споруд побудовані так, що на них більше скла, ніж шиферу.

А проте, мені зараз не до оглядин. Сторож, який сидів на лавочці біля контори, показав хату, в якій квартирував Сергій. Тут усі добре знають одне одного — новенького одразу ж запам'ятали.

— Бачите акацію?.. Там Борщенчиху питайте. Ото він у неї квартирує. А ви хто йому будете?

— Мати.

Сторож вийшов аж за ворота і довго мені пояснював, як треба їхати. Не прямо по вулиці, — там бруківку ремонтують, — а звернути за магазин, потім через місток, а далі вже люди покажуть.

Борщенчиху я застала, але Сергія вдома не було — він іще зранку до Києва поїхав. Так воно й мусило бути! Чого б оце йому в хаті сидіти? Мабуть, з Ніною гуляють по місту.

Довідавшись, що я мати Сергія, Борщенчиха виявила безмір гостинності. Хата, в якій тепер жив Сергій, була схожа на нашу. Велика сільська піч тут також займала майже половину площі. На стінах висіли фотографії, серед яких найпочесніше місце належало парубкові з довоєнними значками на грудях, котрі я добре пам'ятала. Це, зрозуміло, чоловік Устини Прохорівни. Давно вже його немає серед живих. Одружилися перед самою війною. Дітей не встигли нажити. У двадцять років Устина залишилася вдовою, їй ще й поталанило: вдова фронтовика! А хіба краще жилося її ровесницям, які не встигли собі цього почесного звання добути? Залишилися старими дівками. Зовні жодної різниці, а чомусь до Устини і люди, й сільські власті з більшою пошаною ставилися. Декотрі швидко зміркували: раз таке лихо, то гріх у дівках пропадати. Матері-одиначки тепер також у пошані. Сестра Устини Прохорівни, Марія, народила собі доньку, вже й десятирічку кінчає. Яка гарна дівчина! Звісно, у Марії більше щастя, ніж в Устини Прохорівни. То що тут можна вдіяти? Заміжня жінка мусила чоловіка ждати. Знала, що не вернеться, а серце не мирилося. Ніхто б її не засудив, звичайно, якби й вона після війни дитинку собі придбала. Як же те судити? Кожен розуміє, що війна мужиків покосила, а рід людський все одно продовжуватись повинен. Одне її стримувало: вдова фронтовика. На тобі слава його лежить, ти мусиш заради його пам'яті навіть материнства зректися.

І саме це тримало її на світі. Та й зараз тримає. Кожній людині потрібна визначеність у житті. Або, як тепер кажуть, суспільний статус.

Але я добре бачила: справа не лише в її вдовиному статусі, а в чомусь більшому — в тому, що святістю людською називається. Якби трапився добрий чоловік, вона б, звичайно, вийшла за нього заміж. А дитина без шлюбу...

Та вона ж прізвище загиблого чоловіка мусить одержати! Ні, то вже зрада. Чоловік у землі лежить, а тут, через кілька років після його смерті, дитина з його прізвищем з'являється. Що ж на це люди скажуть? І що сама дитина мусить про матір думати? Як це вона від мертвого батька народитись могла?..

Чомусь мене оці терзання вдови фронтовика лише зараз по-справжньому схвилювали. Материнство для неї було можливе лише в новому шлюбі. Якось раніше я

про це й не думала.

І хоч Устина Прохорівна говорила про сумні речі, але сама вона, здається, не вмiла сумувати. Було помітно, що ця жінка володіє тим щасливим характером, за який всі її любили.

— Та ви не сумнівайтесь, — сказала Устина Прохорівна. — Він тут у мене, як дома.

Показала ліжко Сергія — воно було завалене пуховиками. На столі, що стояв біля вікна, лежали його книжки й зошити. У старомодній шафі — такі ще до війни виготовлялися — висіли костюм, краватки, сорочки. У сiнях, біля умивальника, лежали помазок та бритва. Він справді тут був, як дома. Та й характер Устини Прохорівни не дозволяв у цьому сумніватися.

Раптом мені зробилося дуже боляче. Чомусь виникло таке враження, мовби я віддала Сергія чужим людям, а він ніскільки не протестував — пішов від мене легко, навіть не задумуючись. Справді ж бо: Устина Прохорівна тепер заміняла йому матір. Ніхто, звичайно, не міг замінити Ніну. Ну, що ж, це природно.

Тим часом до хати вбігла струнка, гостроока дівчина років шістнадцяти, не більше. Зодягнена по-святковому і, можна сказати, по-дорослому. Туфлі на високих каблуках, гарненька сукня. І коли б не коса, зібрана в корону по-сільському, її не можна було б відрізнити від київських дівчаток. Та ще, може, виглядала вона якось певніше, ніж її міські ровесниці. То була певність, в котрій немає нічого нескромного — вона походила від життєвого досвіду. Було помітно, що це дівчисько всього вмiє, нічим не поступиться перед дорослою жінкою — ні в хатньому господарстві, ні в полі, і це давало їй право триматися на рівних.

Вона, мабуть, догадалася, хто я й звідки, — привітно посміхаючись, вичікувала, доки Устина Прохорівна її відрекомендує.

— Оце ж моя небога, — мовила Борщенчиха. — Донька моєї сестри. Вони в Семенівці живуть. Теж на нову хату стягуються. Куди кiнь з копитом, туди й рак із клешнею.

— Чого це ви так, тітко Устино? Хіба ми гірші від людей? — стріляючи веселими очима, защебетала дівчина.

— Ох, Тетянко! Чи ваших заробітків вистачить? Тепер тільки трактористи та комбайнери будуються, їм під силу.

— А доярки?.. Вони теж будуються.

— Про доярок не кажу. Але ж мати твоя стара для такої роботи.

— Хіба мене не візьмуть?

— Ти, голубонько, до книжки потягнулася. Чого ж тобі коровам хвосту крутити? Свого щастя пробуй.

Дівчина нахмурилась.

— Побачимо.

Коли Устина Прохорівна розказала їй про мене, Таня одразу ж зашарілася.

— А він поїхав, — розчаровано зиркнула на стіл, де лежали зошити

Сергія.

В її погляді, у виразові обличчя, в голосі відчувалося: дуже вона засмучена тим, що не застала Сергія.

— Вони тут про таке говорять, — з материнською посмішкою пояснила Борщенчиха, — що я вже й не тямлю. Як почнуть сперечатися з

Сергієм, як почнуть... І про хролофіл всякий, і про сонце. Я тільки дослухаюся — ото вже розумні дітки вирости!..

— Хлорофіл, — поправила Таня. — Що ж тут розуміти? Це ж ботаніка. Ми не про те сперечалися. Сергій каже, що колись люди взагалі Землю покинуть.

— Як то? — здивувалась я. Такого від Сергія мені не доводилось чути.

— В Космос перейдуть. Заводи, каже, й там будувати можна. А пшениця тільки на Землі росте. Тому люди всю промисловість згодом на Місяць та на Марс перенесуть. Атомні електростанції там побудують, підземні міста. А Земля... Вона всю Сонячну систему хлібом годуватиме.

Бо іншої такої планети в нас немає... На Землі тільки хлібороби залишаться. Сергій каже, що їх буде зовсім небагато.

Я себе пригадала — хіба ж у Таниному віці ми про таке мріяли? А Сергій, виявляється, й тут "гумусну" філософію не кинув. Та й чому, власне, він повинен її кидати? Коли через гумус на земне життя дивишся, воно одразу ж зрозумілішим робиться.

— Ще, Тетянко, океан існує, — спробувала я взяти участь у їхній дискусії. — Люди й там будуватися почнуть.

— Недоцільно, — впевнено заперечила Таня. — По-перше, це важче, ніж у Космосі. А по-друге... Океан також для фотосинтезу треба

зберегти. Самого лише планктону скільки можна збирати! На всі планети вистачить. А з нього і молоко, і м'ясо... Все, що завгодно, можна виробляти.

Я засміялася:

— Це Сергій вам такі теорії викладає? Таня ображено закопилила губку.

— Хіба ж я сама не розумію?

— А штучна їжа...

Дівчина, мабуть, гаряче вірила у власну фантазію — увірвала мене на півслові.

— Для штучної їжі планктон будуть виловлювати. А може, нафта залишиться, їжу з мінералів виготовити не можна — органіка потрібна.

Я дивилася на Таню — і щось тепле, радісне тріпотіло в моїй душі. Господиня Сонячної системи! На менше вона не погоджувалась. Так, це Сергій почав їй заповітні ідеї передавати, а вона їх своїми встигла зробити. Та коли б не було в ній тієї потреби — до живого коріння всюди докопуватись! — не змогла б вона так швидко в його віру перейти.

Чимось ця дівчина нагадала мені Ганнусю. Така ж сама допитливість, жадоба до

знань, палка любов до всього живого. І гарненька, просто красуня. О-о, Ніно! Ти ще, мабуть, не знаєш, що в тебе неабияка суперниця з'явилася. Справді, дуже нагадує Ганнусю. А то було перше кохання Сергія. Бережись, Ніно!..

— Далеко до Семенівки? — запитала я.

— На велосипеді близько, — відповіла Таня. — Він у мене з фарою.

Навіть увечері можна їздити. — Несподівано вхопила мене за руки й радісно защебетала: — Я про вас давно знаю. Ще тоді, коли Сергія тут не було. Мені Карпо Трохимович про вас розказував. І про вашого дядька...

Який у концтаборі загинув. Іншим допоміг визволитись, а сам загинув.

Таким теплом на мене повіяло від отого милого щебетання, мовби я у власну родину потрапила.

— Хіба ти знайома з Осадчим?

— Звичайно. Я йому допомагаю аналізу робити. Давно вже, з сьомого класу.

Я ледве не розплакалась. Мовби зненацька у власну юність повернулася. То ж колись моя мрія була! Це ж звідти до мене прийшло те, що я потім "гумусною" філософією назвала. Або культом гумусу. Та не слід мене критикувати за це — критикуйте Сонце!..

Тепер мені цілком зрозуміло, чому Танюша так швидко Сергієве світобачення "привласнила": обоє вони дивилися на світ очима Осадчого. Духовна родина гностиків розросталася.

Додому мене не відпустили — змусили заночувати. Автобуси ходять з міста до другої години ночі. Власне, останній автобус приходить сюди о першій, а з автовокзалу рушає об одинадцятій. Сергій, безперечно, приїде — о сьомій ранку йому на роботу.

Десь о дев'ятій вечора Таня на своєму велосипеді поїхала в Семенівку. Устина Прохорівна лягла спати, а мені поставила настільну лампу — я хотіла діждатися Сергія.

Сівши за стіл, почала переглядати книжки. Шевченко, Тютчев, Олесь — його улюбленці.

Розгорнула зошит. Сергій продовжує досліджувати себе. Він уже встиг зрозуміти: вивчаючи кожен порух власного серця, ти вивчаєш людство. Життя його цікавить лише тоді, коли напружено пульсує думка.

Ось він пише про Ніну. Так, вони тепер часто бачаться. Вона ждала його із в'язниці. А це щось важить!..

Довго я просиділа над книжками та зошитами, але Сергія не дочекалася — він не приїхав.

О сьомій ранку попрощалася з Устиною Прохорівною й, заспішивши до "Сільгосптехніки", почала розпитувати про Сергія. Вусатий водій захлюпаного багном грузовика повідомив:

— Горинь?.. Вони вже виїхали, їх сьогодні у Красному ждуть. Іще в суботу замовили.

Отже, Сергій побіг на роботу просто з автобуса. Де ж він ночував?..

Я також поїхала на службу. А вже дома дізналася від Надійки: Сергій прождав

мене до ранку й дуже бідкався. Чого тільки вони не передумали!..

Ну, та це біда невелика. Борщенчиха розкаже йому про мої відвідини — то він і заспокоїться.

А тим часом я зробила з його зошитів деякі виписки для себе. Якщо раніше він мені цього не боронив, то, напевне, й зараз не засудить. Покажу йому те, що виписала, запитаю дозволу. Виписки неповні — робила наспіх, намагаючись взяти найістотніше.

Поміж нами стихійно виникла та форма розмови, яку мені вже й руйнувати не хочеться: так ми кажемо одне одному значно більше, ніж можна висловити без паперу. І головне: до цього завжди можна повернутися — воно для нас не загине...

Щирості не боюсь. Нічого в мене на душі немає такого, що б я мусила від Сергія ховати. Не вірю також, що таке коли-небудь з'явиться в нього. То б для мене була найбільша трагедія!..

IV. СЕРГІЙ ПРО СЕБЕ

Все, що я пережив, не лягає на папір — це дуже важко! Та є тут і радість велика: я, здається, починаю розуміти науку, котра не має власної назви, але володіє доброю якістю. То є наука любити людей.

Я любив Якова. Ми разом росли, не було в нас жодних таємниць. Все хлоп'яче робили спільним. Чому ж чоловіче мусимо розділити нарізно? Хіба ж у тому лише зрілість людська виявляється, щоб дитячу щирість у собі зломити? Тоді краще лишатися підлітком до самої смерті. Бо то ж не до світлого людина посувається, а до темного...

Там, у в'язниці, мені часом здавалося, що Яків змінився, — зникло те, за що я його любив. Я не мав права докоряти Надійці, що вони погодилися мою версію прийняти — сам підбив їх до цього. І все ж...

І все ж не кидала мене потайна думка: коли б я опинився на місці Якова, нізащо б на таке не погодився.

Але те вже позаду. Страшне, гірке, жорстоке. І в чомусь таки ж святе! Нікого я в підлості не можу звинуватити — навіть виконроба. Щось у ньому опиралося, але недовго...

Тепер я часом думаю: добре деяким людям чеснотами вихвалитися, коли їм ніщо не загрожує. Вони й самі вірять у власну порядність. І, може, вірять не безпідставно — все життя їй зберігатимуть, якщо не випаде лихо на їхньому шляху. А якщо раптом випаде? Ходило ж страшне лихо по нашій землі, та й не раз! Чи вистачить у них мужності лишатися чесними та порядними в грізні дні їхнього життя? Адже ж це дорого коштує. Ох, як дорого!..

Ну, гаразд...

Про це або цілі томи треба писати, або для себе зробити коротенький висновок: світ, у який ти прийшов із небуття, заслуговує на твою любов — у ньому живуть світлі, мужні душі.

Слідчий по-різному до мене ставився — то він був суворий, то аж занадто лагідний. А на прощання сказав:

— Ніколи я не мав такої замороки. Але й навчився дечому. Все ж таки ви добрі хлопці. Просто ще градом життєвим не обстріляні — через те й лиха накоїли. Того вже не виправиш. Над минулим ми не владні.

А мати... Тітка Марина...

Вона лишилася в душі моїй — так лишилася, як цілий світ, у якому ще мені доведеться жити і про який належить багато думати.

Випустили мене після обіду. Зайшов у сквер — діти граються, бабусі щось в'яжуть. Біжать тролейбуси та автомашини. Двірничка якогось довгов'язого телепня мітлою огріла — він водою із шланга на вікна бризкав. А звідти дівоче обличчя визирнуло...

І все те на мене якимось так напливало, ніби не зовні воно лишалося, а в груди мої входило. Захмелів від повітря й каштанової зелені, від голосів людських.

Не знаю, чому й навіщо подзвонив по номеру, котрий вихопився із хаосу, що в голові моїй шумів і пінився, мов хвилі під берегами. Я навіть не розраховував, що мені хтось відповість, — тому подзвонив, що автомат виявився поруч.

Несподівано почув голос Ніни...

Мовчав, боявся власне ім'я назвати. Яке їй діло до мене? Ну, зустрілися. Ну, розмовляли. А ота гірка зустріч, коли моя нещасна ненька плакала й виплакаться не могла... Що це могло сказати серцю випещеної дівчини, котра життя лише з книжок знає?

І все ж наважився подати голос. Хіба я міг подумати, що там, у заваленому книгами кабінеті, її ніжний голос зломиться, мов очеретяна тростинка, і заплаче від радості?..

Дома в неї нікого не було — батьки на дачі, приїдуть через кілька днів. Всі умовності відпали самі собою — ми відразу ж переступили через них, як переступає природа.

Ніно, люба моя! Спасибі тобі за все. Чомусь мені страшно писати саме про те, що хвилює найбільше. Нічого такого я не знав — це вперше в житті. Колись Ганнуса такого просила, а я не зважився. Прости, Ганнусю, пробач... І так багато того, що прийшло вперше, — так багато, ніби доля мені все це навмисне приготувала...

... А що ж далі? Кран розмонтували й вивезли, мотель уже готовий до здачі. Нашу бригаду переводять на будівництво будинку відпочинку — Надійка вже туди виходить на роботу...

Блукаю лісом і роздумую: що ж ти є для мене, робото? Не для кожної людини робота означає те ж саме. Ні, я не засуджую людей, котрі працюють лише для того, щоб якимось прожити. Це природна необхідність. Та, напевне, існує щось вище від цієї необхідності — мета! Якась висока мета, котру намагається досягнути людський розум, але він поки що не зумів її досягнути, бо для цього треба відповісти на так звані прокляті питання: хто ти є, Людино? Які завдання поклала на тебе природа? Чого вона хоче від твоїх рук і твого мозку?..

Ми цього поки що не знаємо, як слід. І все ж існують речі, сенс яких нам уже відкрився. Так, скажімо, нам відомо: життя не можна тлумачити лише як земне явище — воно має космічний характер.

У минулому столітті вважалося, що рослини породжені самою землею. Сонячне світло дає їм лише тепло, а більше не виконує жодної ролі. Після Тімірязєва й Вернадського такий погляд на земне життя — це вже неучтво, куряча сліпота. Сонячний промінь не лише гріє — він ліпить! Так, ліпить сам із себе — і в цьому вся його незбагненність.

"Ну й що з того? — міг би запитати в мене хтось вельми практичний. — Яке це має відношення до вибору професії?"

Ніякого. І все ж у цьому світі існує нездоланна прірва поміж мертвим і живим. Наше око несхибно визначає цю різницю, хоч мозок поки що й нездатний відповісти на запитання: чому це так?

Але є матеріальне середовище, котре ми помилково вважаємо мертвим — гумусний шар планети. Ми добре бачимо, що без нього ніщо не росте, але нам усе ще здається, що то якась хімічна суміш, — не пізніше ніж завтра ми зуміємо витворити її в лабораторії.

Я кажу не про мінеральні домішки, котрі необхідні рослинам, як для нас необхідна сіль. Ні, йдеться про ту органічну речовину, котра завжди лишається органічною — і в рослині, і в нашому організмі, і в землі. Придивіться уважніше: вона ж не вмирає! Міняються форми живого — і тільки...

То Сонце, то Космос — їхня променева субстанція! — саморозкриваються в надрах мінерального світу, але не змішуються з ним, бо у формах матерії є свої шаблі розвитку: вище й нижче. Земний мінерал так само далекий від грудочки черкаського чорнозему, як і від твого організму. Ніколи вони не стануть близькими — адже ж їх розмежовують мільярди років розвитку! Одне мертве, друге живе...

Що ж звідси випливає? А те, що ми не зможемо штучно створювати гумусу — це вміє робити лише сама природа.

Нам лишається єдине: берегти! І нарощувати його за рахунок фотосинтезу...

Що ж до моєї роботи, то це вирішується так: мені хочеться бути серед людей, котрі допомагають живому народжувати живе. Все я розумію, все шаную — і мертву цеглину, котру людські руки змушують служити живому, і крани та велетенські молоти, де працюють люди, які справедливо пишаються своєю робітничою славою.

Та розуміючи це, кажу: хочу в поле!..

... Наша "летучка" ремонтувала маленький екскаватор, змонтований на тракторі "Беларусь". Цим екскаватором риють траншеї для фундаментів та ями для підвалів на будівництві Нової Семенівки.

Секретар райкому і Павло Михайлович пройшли повз нас, про щось запально сперечаючись. Я почув лише кілька реплік.

— Із двох ромашок вінка не сплетеш, — кинув Павло Михайлович.

— Що ти хочеш цим сказати? — трохи роздратовано запитав його секретар райкому.

— Ну, Ксаверівка, Семенівка... Це ж крихітні острівці. А море лишається тим самим. Якісно не міняється.

— Хіба ж маяки не на острівцях ставлять?.. Самолюбства в тебе немає, Павле.

— Ти гадаєш, що це великий недолік?

— За певних умов — так!.. Недолік, який байдужість породжує. Яке ж без самолюбства змагання? Як сало без солі.

— Ми давно вже не юнаки, Гордію. Не самолюбством, а розумом керуватися повинні. Економічним розрахунком.

Схоже було на те, що Павло Михайлович і секретар райкому десь іще парубкували разом. Але ж не це мене цікавило.

... Хто з них правий? Іще в Будинку вчених виникла ця ж сама дилема — коли я біля макета стояв. Там сперечалися не секретар райкому й заступник голови колгоспу, а лише студенти.

Поволі я схилився до думки, що з погляду економічного правда на боці Павла Михайловича. Якщо протягом кількох десятиліть більшість сільського населення перейде в місто — а це неминуче! — то навіщо ж марнувати сили на капітальну перебудову села? Адже кожному новому будинкові належить простояти мінімум сто років — інакше він не виправдає вкладених у нього коштів. В масштабах країни це фантастичні втрати! Цілий океан збитків. Нам поки що це невідомо, як виглядатиме сільське господарство через кілька десятиліть. Ясно лише одне: воно буде повністю механізоване. До чого ж прикладуть свої руки сотні людей, котрі живуть сьогодні в Семенівці? Доведеться кидати хати заради пошуків роботи. Щоправда, я чув таке: будемо розвивати місцеву промисловість. Павло Михайлович заперечує: у вік телемеханіки безглуздо повертатися до кустарного виробництва. Тут же йдеться майже про половину нашого народу! То невже ми відмовимося від прогресу лише заради того, щоб не забивати вікон у порожніх хатах?..

Словом, господарська логіка на боці Павла Михайловича.

Та є інша логіка — логіка серця.

Якось ми з напарником вирішили заночувати в Семенівці — все одно вранці сюди їхати. І тут сталася подія, котра змусила мене глянути на будівництво Нової Семенівки з іншого боку.

Де моєї господині часом приїздить небога. Ми з нею подружили — гарна дівчина! Розум чіпкий — просто з повітря знання висмоктує.

Живуть вони з матір'ю в Семенівці. І ось диво: така ж вона розумниця, а чомусь дуже болісно сприймає, що в нужденній халупі жити доводиться. Інколи мені здається, що Таня цим трохи навіть травмована. Якось вона призналася:

— Ото в школі тільки й почуваєш себе людиною. А додому прийдеш... Хіба так можна жити? Як мені хочеться дерев'яної підлоги!.. Коли

б ти знав, Сергію, скільки я поплакала, що в людей хати як хати, а в нас курінь старезний. Може, саме тому й відмінницею стала. Мені здавалося, що всі на мене дивляться як на... Ну, на якусь нещасну. Жаліють... Мені не хотілося, щоб мене жаліли. А відмінників не жаліють — їм заздять.

Таня бачила, що ми свою халабуду на колесах біля річки поставили. Ба, навіть палатку нап'яли. То чому б нам не погуляти увечері?

Вечір був тихий, зоряний. Ми хотіли з нею до клубу сходити, а тут мати її покликала. Було це недалеко від їхньої нової хати — там поки що лише стіни стоять.

Зайшли вони з матір'ю до свого майбутнього котеджу, а я сів на колодах, Танюшу чекаю. Добре мені чути, про що вони перемовляються. Здається, навіть обличчя бачу — такі радісні були їхні голоси.

— Ну як, доню? Не лаєш матір?.. Ось тут газовий балон стоятиме. А тут кран буде... Водиця сама в хату прийде... Чи гадала твоя бабуса, що ми до такого щастя доживемо? А вже ж недовго. Павло Михайлович, спасибі йому, з нашого боку звелів стіни класти. Це ж я його просила.

— Ой, мамо!..

Напевне, Таня впала на груди матері, й так вони стояли, обнявшись, бо довгенько я не чув їхніх голосів. Потім мати сказала:

— Гадаєш, я не бачила, що тобі домівка немила?.. За книжку та й у бур'яни... Я, доню, теж колись наплакалась — як маленькою була. Долю свою проклинала. Одному все дається, а другому... Нічого, Таню! Тепер і в нас буде не гірше, ніж у людей.

Довго вони обговорювали, куди шафу поставити ("гардероп", за висловом матері), де стоятимуть ліжка і в яких вікнах квартирки поробити, а які глухими залишити.

Весь вечір Танюша світилася від щастя...

То як же до цього ставитись? Самі, без колгоспу, вони б не побудували нової хати. І разом з тим виникає запитання: невже через оцю хату, а вона справді буде гарна, майже на європейському рівні! — Танюші доведеться від інституту відмовитись? А раптом у її особі наука втратить видатного вченого!

Ці питання зіштовхувалися в мені, вимагали якоїсь недвозначної відповіді, але такої відповіді я не знаходив — напевне, тут не існує одного рішення на всіх. Приходила й така думка: чи можна жертвувати добробутом людей заради віддалених перспектив? Людина сьогодні хоче влаштуватися затишно — через кілька десятиліть її вже не буде на світі. То невже солдатські вдови мусять доживати віку в халупах?

... Мамо, пробач! Пробач, матусю, що я проскакую автобусом ту дорогу, котра до нашої домівки веде. Ти, може, гадаєш, що я про тебе забуваю? Ні, мамо! Ніколи я не забуду твоїх рук, що стягували з мене мокрі чоботи, коли я на примерзлому болоті провалився; твоїх щік гарячих, до яких я так любив припадати спітнілим чолом. Який же я був щасливий, коли ти пригортала мене до своїх грудей! Мені здавалося, що в такі хвилини десь народжуються нові зорі, а наша Земля наближається до Сонця і всю її солодкий трепет поймає — так мені було радісно...

Знаю, мамо, скільки тобі довелося пережити. Розумію, що заради мене ти готова зректися і сну, і спокою, і особистого щастя. Та якби ж ти розуміла, рідна моя, що не треба тобі нічого зрікатися, бо...

Ну просто через те, що я вже дорослий, а ти ще в мене молода. Хіба ж я не бачу,

які почуття Павло Михайлович у собі носить? Та він цього й не ховає — при кожній зустрічі про тебе розпитує. Для батька ти все зробила, що могла, — без тебе, мамо, він був би зовсім нещасний. Бо яке ж то щастя лишитися інвалідом на старість? А ти ж була не старша від Ніни, коли ви побралися й мене усиновили...

Тепер я почав розуміти багато такого, про що раніше і не догадувався. Ти вже для мене не тільки мати — ось у чому справа! Людина, жінка, світла душа. В тебе дуже гарне обличчя. Ти цього, мабуть, ніколи не помічала. До речі, на твоїх дівочих фотографіях ти виглядаєш не так привабливо, як зараз. Мабуть, не всім жінкам випадає розквіт у юності — ти, бач, розцвіла під осінь. Як мені хочеться, щоб оте цвітіння збереглося! Тоді й совість моя спокійніша буде: адже ж молодість свою ти подарувала нам із батьком. Хіба ж він не розумів, що то була жертва? Хоч ти, може, так і не вважала, та батько не раз на це мені натякав...

... З Ніною ми ні від кого не криємось. Її мати розуміє, що це вже не просто дружба. А може, Ніна сама їй про все розказала? Я того не знаю. Мати до мене ставиться добре, а батько чимось невдоволений.

Якось він запросив мене до свого кабінету, виставив пляшку коньяку, і ми з ним проговорили цілий вечір. Ніна потім призналася: мати зустріла її на вулиці й порадила поїхати до подруги. Це для того, щоб ми з батьком довше побалакали. Я не знав тієї хитрості — гадав, що Ніна справді забарилася, а батько мене розважає. Або, може, йому просто захотілося випити.

Розпитував про мої наміри — чи не збираюся до інституту вступати? Я йому пояснив, що досі ще не визначив, який саме інститут мені до вподоби. Ось поживу на селі, тоді видно буде. Цілком можливо, що подам документи на заочне відділення сільськогосподарського — на факультет механізації.

До мого захоплення селом він поставився досить несхвально.

— Що з вами сталося? Робітничий клас — це становий хребет суспільства. А село... Ми ціле літо прожили у вашому районі. Ніна вам не

розказувала?.. Це будинок мого друга, там батьки його живуть. Прекрасне місце... Але зрозумійте: без-пер-спек-тив-но!.. Моя вам порада: подавайте документи на філософський факультет. У вас є здібності. А я вам допоможу.

Я намагався його переконати, що філософія — не моя стихія. Власне, я не проти філософії, але не за рахунок механізації сільського господарства.

— Слухайте! — засміявся Юрій Тихонович. — Як це у вас виходить?.. Ви ж зраджуєте робітничий клас... Я жартую, звичайно. Але щоб отак ні сіло ні впало перекинутись на протилежний полюс... Люди із села їдуть до міста, а ви навпаки. Треба жити духом сучасності. Там ви зарієтесь у землю. І здібності свої зарієте.

Коли вичерпались усі його аргументи, він запитав:

— З Ніною у вас серйозно?

— Звичайно.

— То невже ви гадаєте, що вона вам буде біля свиней ходити?

Я навіть образився:

— Які свині?.. Літературу викладатиме. В Семенівці нову школу будують.

Юрій Тихонович роздратовано махнув рукою.

— Знаю. Але це не для неї. Познайомтеся з життям сільського вчителя. Чи здатний він прожити без корови та без городу?.. Тут спустився ліфтом у гастроном — і вся рахуба. А там що ви будете їсти?.. Ми з дачі аж у райцентр на базар їздили. Вісімнадцять кілометрів. Так у мене ж "Волга"...

— Мотоциклом привеземо, — простодушно випалив я, відповідаючи свою давню мрію.

— А взимку? А коли дороги розквасить? Е-е, молодий чоловіче!

Село поки що не для інтелігентів. То здалеку на нього дивитися приємно.

Та, може, влітку відпочити. А жити в селі... Не раджу.

Я потім усе це переповів Ніні.

— Нехай не лякає, — сказала вона, нахмурившись. — Є дещо важливіше від смаженої телятини.

Припала щокою мені до грудей.

Ось вона яка, моя Ніна!..

Отож не ображайся, мамо, що інколи в неділю проминаю зупинку, де ти махала мені на прощання. Ніна дуже хороша. Я її люблю!

V. МІРА ЖИТТЯ

Задощило в наших лісах. Інколи падають такі тумани, що далі, ніж на відстані протягнутої руки, серед білого дня майже нічого не видно. Правда, дещо побачити можна, але невиразно: замість дерев проступають їхні розмиті обриси. Таке враження, мовби світ щойно почав творитися. Колись оці обриси стануть соснами і дубами, а поки що стовбури та гілки лише ледь-ледь означені — вони швидше нагадують сіруваті, напівпрозорі тіні, аніж реальні дерева. Як дитячі хрящики іще не кістки, так оці тіні ще не дерева. Лише підійшовши впритул і торкнувшись пальцями кострубатої кори, ти помітиш, що творення вже відбулося — просто треба світ оцей трохи протерти, як вологу шибку — і все стане на свої місця. Те буде зроблено, звичайно: ось подме з півночі холодними вітрами, і тоді туман обернеться на волохатий іній.

Якось Поліна Костянтинівна, стоячи на автобусній зупинці, бачила: я звернула з шосейної дороги та й зникла в лісі. Вона живе в місті, на роботу їздить автобусом. Для неї ці ліси виглядають дикими і страшними. Отож наступного дня вона мені сказала:

— Це неможливо! Щоб у наш час... Невже вам не страшно? Чому ви до людей не перебираєтесь? Там же, мабуть, і звірі є.

— Є.

— Які?..

— Козулі, дикі кабани.

— Ой, Софіє Кирилівно!.. Я на вашому місці померла б від страху.

Самій серед лісу... Та ще в такий туман... А раптом щось станеться? Хто ж вас почує?

— Ніхто не почує, — відповіла я, сміючись, бо добре знаю, що нічого не станеться.

І все ж одного разу могло й статися.

Було це надвечір. Дійшла вже до Солодкого горба, як раптом бачу: назустріч мені сунуться дві велетенські постаті. Що то були тварини, я швидше зміркувала, ніж розгледіла. Попереду заворушився туман. Так, просто сизий туман ворухився, та й годі. Ледь-ледь вгадувалися контури — не розбереш одразу, що то за істоти. Не люди — це добре видно. Може, коні з лісництва. А може, корови. Тільки чого ж вони такі великі?..

А коли вже лишалося метрів десять, я побачила: лосі!..

В наших лісах вони з'явилися нещодавно. То були перші посланці північного племені лісових мешканців — мирних, але не таких уже і безпечних, як дехто гадає.

Звір є звір. З лосем жартувати не можна — він цього не любить. Його зброя — ноги. Але яка ж то зброя! Зевс не вмів так орудувати своїми блискавицями, як лось орудує ногами.

Та всі ці застороги я висловлюю на тверезу голову, а в ті хвилини моїм серцем заволоділо зовсім інше почуття: незбагненна радість! Чи, може, захоплення. Але то було щось високе, не буденне. Мені хотілося, щоб ці лісові велетні (два метри заввишки!) іще хоч трохи постояли на дорозі — туман заважав їх розгледіти. Я навіть підійшла ближче — і тепер ми непогано бачили одне одного.

Темно-брунатна шерсть, рухливі, насторожені вуха. Попереду стояла безрога лосиха. Голова самця ховалася в кущах, тому я не зумію описати, як зблизька виглядають лосині роги.

Самець на мене, видно, не звертав жодної уваги, а лосиха трималася так, як належить триматися звірові, коли він іще не знає, хто перед ним — друг чи ворог. Напевне, вона зрозуміла, що в мені немає нічого

ворожого — я стояла непорушно, всім виглядом намагаючись показати, що хочу лише привітатися та й піти собі далі.

Лосі відступили з дороги, але недалеко, — стояли серед дубів і пильно наглядали за мною.

Що ж мені було робити? Іншої дороги немає. Пройшла просто перед їхніми мордами — якби лось того захотів, він міг би дістати мене копитом. Але вони вивчали ліси, котрі прийшли обживати. Я була для них лише сусідкою по території — отож вони спокійно зважували, чи можна жити зі мною в доброму сусідстві.

Я не зумію висловити того почуття, з яким повернулася додому. Про страх не було й мови — він був цілком відсутній. Я переживала щось схоже на пробудження. То було пробудження серця: воно збагатилося чимось новим, незвичайним...

Минали дні. До нас уже приїздила Надійчина мати — добра сільська жінка, яка чимось мені нагадала тітку Параску. Все їй у нас подобалося — і те, що хмизу скільки завгодно, і особливо те, що корові є де

напастися. То нині чималий клопіт.

Про переїзд вона обіцяла подумати, але наказала Надійці, щоб уже зараз побалакала з лісниками, аби хтось із них город виорав. Такого там бур'яну розвелось, що його тепер за кілька років не вибереш. То ж руками вибирати доведеться, бо у пирію таке люте коріння, що картоплину наскрізь прогризає.

Мені запропонували відпустку, бо вона пропаде, — адже ж рік уже кінчається. Я погодилася її взяти, а тепер не знаю, як із тим бути: надворі мокро, а в хаті нудно.

Та якось неждано-негадано взулася в гумові чобітки, зодягнула плащик поверх вовняної кофти і, залишивши Надійці коротеньку записку, вирушила на шосе.

Сергія не застала ні вдома, ні в "Сільгосптехніці": на те ж вона й "летучка", щоб літати.

Ну то куди ж тепер? Тільки не додому. Хоч я там уже й не самотня, та все ж мені чогось не вистачає. У Надійки свої клопоти — земні, господарські. Я їх шаную, звичайно, але сама не про те думаю.

Я майже була певна, що Павло навідається до мене, а він лише привіти передає через Сергія. Що це — чоловіча дипломатія? Чи, може, так завантажений роботою, що й про друзів згадати ніколи? А можливо, тоді, коли ми прощалися, він таке в очах моїх прочитав, що й надія в його душі зломилася. В ті хвилини я справді була далеко від того, щоб подавати йому надію: після пожежі днів зо три ходила сама не своя.

Повернулася на шосе, не знаючи, куди ж мені їхати. Знов і знов Семенівка спокою мені не давала — все чомусь перед очима з'являлася. Давненько я її не бачила — невдовзі після війни. То було велике село, схоже на інші українські села. Починалося воно рідким дубовим пралісом, що заводив тебе в широке межигір'я, де текла річечка, яку вже тоді збиралися загатити. Осадчий розказував нам із Василем, що вся низина в межигір'ї буде залита водою — колгосп збирався створити кілька великих ставів.

Отже, Семенівка тепер повинна бути вельми мальовничим селом. А де ж будується Нова Семенівка?..

Проте межигір'я було не повністю забудоване — воно таке велике, що там кілька сіл розмістити можна. Нова Семенівка, напевне, будується нижче або вище...

Доки я про це роздумувала, біля мене спинилася біла "Волга". Я впізнала: це ж та сама, яка за Павлом колись приїздила, а він її відпустив. Водій, вийшовши із машини, привітався зі мною, мов з родичкою.

— Куди вам, Софіє Кирилівно?

— Та, може, в Семенівку.

Не знаю, чому я так вирішила. Дорогою потім виправдовувалася перед Степаном — так звали водія.

— Можливо, син туди поїхав. Я його не застала в "Сільгосптехніці".

— Це недалеко, — заспокоїв мене Степан. Грейдерна дорога була розквашена дощами й розбита машинами, які возили буряки. Але хлопець так вправно перескакував калюжі, що міські таксисти могли б лише позаздрити його майстерності.

Ставок у Семенівці виявилось тільки два, але вони були великі, повноводні. Хати

збігали до них терасами. Деревя ще не скинули пожовклого листя. Особливо багато було тополь. Я не звикла до цього дерева — наші хуторяни тополь не садять, бо в нас і так зелено.

— То вам до колгоспу? — запитав Степан. Я завагалася. Трохи подумавши, запитала:

— А де ж будівництво?

Степан, розвернувши машину, зупинив її, потім показав:

— О-он... Бачите?..

Там, де починався верхній ставок, стояла майже готова водоканалізація. Це було кілометрів зо три від старого села — вгору по межигір'ю. Я пам'ятала опис макета у Сергієвому зошиті, але тут, на природі, нічого не впізнавала. Готових будинків іще не видно — подекуди можна помітити лише цегляні стіни, виведені під дах. Але крокви поки що не ставили.

— Ви часом не знаєте Осадчого? — запитала у Степана.

— Хто ж не знає Карпа Трохимовича? — засміявся водій. — Його далеко знають.

— Якщо можна... Давайте заїдемо до нього.

— Глина розмокла. Забуксуємо, Софіє Кирилівно.

— Тоді не варто.

— А! Будь що буде! Трактором витягнуть. — І, хитрувато примру жившись, додав: — Я скажу Павлові Михайловичу, що ви приїхали.

Я зіщулилась від такої прозорливості. Тіпун тобі на язика, лукавий кмітливцю! Ти пояснив мені те, чого я й сама про себе іще не знаю. Хіба ж я до Павла приїхала? Просто сина розшукую. Та, може, Карпа Трохимовича провідати хочу. А до чого тут Павло? Ну, звичайно, ми знайомі. Так то ж завдяки Осадчому.

Хата Карпа Трохимовича стояла по той бік межигір'я — на самісінькому белебні. Хоч це було й нелегко, але ми, переїхавши греблю, все ж таки якось до неї видерлися. Машина час від часу буксувала, я радила Степанові вертатися, але він мене запевнив, що йому також треба побачитися з Осадчим.

Карпа Трохимовича застали за роботою — сажу трусив. Все ще міцний, кремезний, він стояв перед нами з віником, обмотаним чорною ганчіркою, і відром у другій руці. Рукави старого піджака по лікті засукані, руки та обличчя в сажі. Лише козацькі вуса білили первозданно та мудрі очі сяяли молодо.

— Софіє Кирилівно! — зрадів Осадчий. — Та невже ви? Очам своїм не вірю. Ну, проходите, голубонько, в хату. Ото вже радість!

Степан про щось пошептався з Осадчим — та й одразу ж вирушив геть. Я подумала: чим же тепер звідси виїхати? Але заспокоїлась на тому, що Карпо Трохимович якось про мене подбає.

Не стану марнувати слів на опис хати Осадчого — вона в нього така ж сама, як у більшості сільських людей. Крита шифером, підлога дерев'яна. Велика піч ділила її на дві половини. Оце, власне, й усе, що можна про неї сказати.

Лише те було незвичайним, що це ж таки хата старого вдівця, а тут все в доброму порядку — хіба що піч треба побілити, бо лишилися на ній сліди від сажі. Та ще стояв у кутку високий пшеничний сніп — стебла на очерет схожі.

— Це довоєнна? — запитала я в Осадчого.

— Ну що ви, Софіє Кирилівно? Де вже їй зберегтися? Цю пшеничку я в себе на городі виростив. Скидайте плащ. Ось я тільки вмиюся... У печі запалимо. Я, мабуть, на старого чортяку схожий.

— Ми недавно теж...

— Павло мені розповідав. Шістдесят гектарів вигоріло! Спробуй те пер виростити. Чи хоч знайшли, хто підпалив?

— Ні, не знайшли.

— В старі часи люди паліям самосуд влаштовували. Тоді це сім'я бісівське менше плодилося.

Карпо Трохимович, залишивши мене в хаті, кудись вийшов. Незабаром з'явилася літня жінка й почала поратися біля печі. Жінка виявилася неговіркою, та все ж я дізналася, що вона двом мужикам жити допомагає — Павлові й Карпові Трохимовичу. А вони, слава Богу, їй в біді не залишають: із хвороб витягнули, хату відремонтували.

Карпо Трохимович повернувся виголений, зодягнений у білу вишиту сорочку та в трохи старомодний костюм. Штани заправлені в хромові чоботи.

Помітивши, що я переглядаю книжки, — а їх тут чимало, — Осадчий сказав:

— Розумно люди пишуть. Далеко наука пішла. Одного розжувати не можуть. Ну, скажімо, що таке копійка? Ніде я про неї путнього писання не помічав.

— Про гроші?..

— Так. Воно ніби все зрозуміло, а не дуже. Те, що копійкою труд міряється, тепер і школярі знають. А я гадаю, що її справжня природа ще не досліджена.

Осадчий виглянув у вікно, що зарябіло від дощових краплин. Заклопотано пошкрібся пальцями в потилиці.

— Чи догадаються хлопці за Павлом грузовика вислати? Степан вчасно вискочив. Наші дороги не для такого тендітного транспорту.

Я несміливо подала голос:

— Мені теж треба.

Осадчий рвучко обернувся, його обличчя на якусь мить застигло від подиву.

— Що це ви таке сказали? Щоб я оце вас відпустив... І не думайте!

Влаштуйтеся, як дома. Ось наша господиня хатні черевички принесла.

Скидайте чобітки. Бо то для ноги вредність велика.

Я підкорилася. У печі спалахнула солома, відразу ж хата мовби ожила — в її грудях живий дух пробудився.

— Може, відпочити з дороги хочете? Ось ваше ліжко. Не буду вам голову морочити. Відпочивайте. А Павло повернеться, то вже й повечеряємо.

— Я не стомилася. Ви про гроші почали говорити. Продовжуйте, Карпе Трохимовичу.

Він дістав тютюн, понюхав зі смаком.

— Раніше нюхали... А воно, я вам скажу, хоч іншим не шкодить.

Тільки тобі самому. Оце б такого диму вам напустив... — Пересвідчившись, що я вже нікуди не поспішаю і готова слухати, Карпо Трохимович

почав говорити, мовби роздумував уголос. — Копійка, Софіє Кирилівно,

— це таємниця велика. Відстань сантиметрами міряється, вага — грамами... Але візьміть так: грам масла і грам заліза. Ніби одна мірка...

— Для фізики — одна, — уточнила я.

— Отож! Я все життя про перенесення енергії розмірковую. Ось хто мене добре розумів — дядько ваш!.. Тепер Павло Михайлович допомагає. Він наукову роботу пише. Може, й кандидатську захистить. Ми з ним

інколи до третіх півнів засиджуємось... То ви, Софіє Кирилівно, звернули увагу на оцю різницю: грам масла і грам заліза?... Мені освіти бракує.

Ейнштейн — не для моїх зубів. А без нього тут не обійдешся. Це вже для Павла Михайловича шматок роботи. Я йому все своє передав, а він сучасну наукову базу підводить. Тімірязєвська академія — не фунт родзинок. Велика сила!..

— Разом пишете, чи він сам? — запитала я, маючи на увазі авторське право на працю.

Осадчий посміхнувся.

— Хто автор?... Павло Михайлович досвід нашої хати-лабораторії підсумовує. Фактично про мене пише. Але то не просто історія Чорного поля. Так земля зветься, де я перед війною сто одинадцять центнерів з гектара зібрав. За тридцять років аналізу маємо. Не та земля, зовсім не та!.. Є ще в ній сила, звичайно. Не всю висмоктали. Але вже такого врожаю не візьмеш...

Осадчий увімкнув електрику. Ще не вечір, але дуже хмарно. Карпо Трохимович стояв посеред хати, високий, ставний, чимось дуже схожий на того дуба, якого ми оглядали з Павлом. Обличчя в нього натхненне, кожна зморшка світилася радістю пізнання — адже ж те, що він зараз говорив, сягало так глибоко в Сонце й Землю, як сягає коріння тисячолітніх велетнів, їхнє гілля — це ж бо також коріння. Коріння, котре вростає в Сонце. А могутній стовбур є провідником поміж космічною і земною стихіями.

Таким двоєдиним, двосязним — Сонце й Земля! — виглядав зараз і Карпо Трохимович Осадчий.

— А життя?... Енергія життя... Енергія рослин, тварин, людей. — Обидві його руки були підняті догори й час від часу торкалися невисокої

стелі. — Справжнім носієм енергії на планеті є тільки життя. І ось, бач, у науки немає іншої одиниці виміру для цієї енергії, окрім копійки... Так чи

ні, Софіє Кирилівно?

Я змушена була погодитись:

— Так, Карпе Трохимовичу.

Я знов повернулася думкою до Василевої праці. Меркантилісти виводили всі суспільні багатства із грошового обігу. Це, звичайно, сліпота: гроші самі по собі нічого не творять — творять люди, використовуючи сонце, гумус та законсервовані в глибоких надрах біологічні залишки попередніх епох — вугілля, нафту. Все це не що інше, як сонячна енергія, в різні часи захоплена земною кулею й перероблена на живі організми.

І наш труд, і зусилля природи, котрі ми використовуємо для розвитку земної цивілізації, вимірюються центами та копійками. Ерги, джоулі — то одиниці виміру, котрі можна застосовувати лише у мертвій природі. Для виміру біологічної енергії вони непридатні. Отже, можна сказати, що гроші — то є міра земного життя.

Осадчий потягнувся до снопа, зірвав колосок, зважив його на долоні. Такого могутнього колосу я ще ніколи не бачила.

— Ось яка одиниця ніколи не відіме, — посміхнувся Карпо Трохимович. — Єдина рушійна сила всього живого. Вона й карбованцеві надає ваги. А синок ваш... Він у мене якось ночував. Дуже ваш Сергій мене

порадував! Ясна голова в хлопця. Вони тепер легко науку засвоюють.

— Ви давно його бачили?

— Кого? Сергія?... Минулого тижня. Він себе летючим голландцем називає. Нині тут, завтра там. — Трохи стомлений від бурхливої мови, Карпо Трохимович присів до столу й майже зашепотів: — Знаєте, скільки ми енергії за тридцять років із Чорного поля вибрали?... Всі наші стави на гарячу пару перегнати можна. А там водиці чимало... Якби греблю розмило, то й села б унизу позносило... То ж їстівна енергія! Не для казанів, а для шлунка. А від шлунка — до мозку. Отоді вже вона стає енергією духу. І книги, й винаходи — все, все від неї походить. А ми її ні за цапову душу — в море, в океан!.. Ось у чому вся заковика, Софіє Кирилівно. Як її тепер повернути в землю? Без карбованця не повернеш. Та не туди ми колгоспні карбованці витрачаємо. Через те Павло й завівся з секретарем райкому. На ножах живуть...

Павло зайшов у хату о десятій вечора. Він був до того схвилюваний моїм приїздом, що не міг вимовити слова. Так виглядав, ніби наскрізь промерз у дорозі. А може, й справді промерз? Людині не тільки того тепла треба, котре від печі струмує. Добре, хоч Карпо Трохимович близько — є з ким думками поділитися.

Так мені жалко його зробилося! Я наблизилась до Павла й зашепотіла перше, що впало в голову.

— Знаєте, я недавно в тумані на лосів наштовхнулася.

— Лосі? — перепитав Павло.

— Вони недавно прийшли в наші ліси... Із Білорусії, мабуть.

— А-а...

Грілися вишневою наливкою, вечеряли пряженою та вареною куркою. Карпо Трохимович почував себе якось незручно — ніби він зайвий. Зодягнувся й хотів уже було кудись втекти — мовляв, у хаті-лабораторії забув електроплитку вимкнути, — але я його зупинила. Та й Павло так на нього глянув, що Осадчий одразу ж відкинув свою недоречну вигадку.

Я провела Павла Михайловича до воріт. Постояли трохи під дощем. На прощання він поцілував мою руку — все ж таки не лише сільське заховання одержав, а й у столиці вчився. Так я пожартувала після його поцілунку.

— Софіє Кирилівно! Лишайтеся. Назавжди лишайтеся... Я вам завтра наше село покажу. Ви його полюбите. Шкода, що погода зіпсувалася. Ми б з вами коропів наловили... Лишайтеся, Софіє Кирилівно. — І несподівано додав: — А про те, що Сергій привіз... Пригадуєте? Не хвилюйтеся.

Швидше Семенівка крізь землю провалиться, ніж сексоти знайдуть.

Довго не могла заснути. Все мені вчувався голос Павла: "Лишайтеся!" За вікном хлюпотів дощ. У печі тліли головешки, освітлюючи хату червоним світлом. І в тому домовитому світлі вчувалися мені інші голоси — далекі, нетутешні. Отак моя хата була освітлена тоді, коли я вперше побачила Василя. Вони з дядьком Сашком розмовляли про землю, про сутність душі людської.

VI. ПОКИДАЮ САНАТОРІЙ

Наступного дня в автобусі я відчувала, що не здатна погасити посмішку, — і це, гадаю, з боку виглядало вкрай дурнувато. Озиралася на сільських жінок, що везли на київські базари всіляку живність та зеленину, і навіть подумала: чому ж це вони не помічають, що серед них їде особа не сповна розуму? А в мене губи самі розтягувалися з посмішку, не підкоряючись наказам розуму.

Знала ж бо: Семенівка мені не чужа — там є рідні душі — а чомусь це сприйнялося, мов несподіване відкриття.

Це ж, мабуть, лише Карпо Трохимович міг отак приймати жінку, що приїхала до нього в гості: тільки-но переступила поріг, як він звалив на її голову одне із найскладніших запитань сучасної цивілізації: що таке гроші? Яка їхня субстанція?

Але й Василь зі мною був такий самий. І навіть дядько Сашко. Це "навіть" слід прикладати не до дядька, а до мене самої: я ж бо тоді була дівчиськом, а дядько зі мною розмовляв про такі таємниці природи, які чомусь обминав у розмовах з тіткою Параскою.

Цікаво, якими були в реальному житті олександрійські гностики? Мабуть, гносис приходить на землю тоді, коли має впасти велетенська імперія, що своїм падінням здатна порушити витворену на той час цивілізацію. Так було, коли гинули Вавилон і Єгипет, так було в епоху загибелі Риму. Звідси висновок: має незабаром упасти найбільша і наймогутніша імперія — можливо, остання в світі.

Чи існував Христос як реальна історична особа? Мабуть, найліпше шукати відповідь в Євангелії від Іоана. Там ясно: Бог — це Логос. Але Логос прийшов на землю у вигляді людини і приніс гносис — те знання, котре пояснює, за яких умов рід людський

здатний жити й набирати могутності, а коли й чому він посувається до занепаду або навіть до загибелі.

Гносис не вдається передати наступним поколінням в оголеному вигляді — він і в двадцятому столітті з боку раціонального рідко сприймається як щось поважне, високонаукове. Ось приклад: як науковий інструмент гносис прийшов на землю у вигляді "Економічної таблиці" Ф. Кене, а хто його там розпізнав, окрім мого Василя? Та й Василь розпізнав тільки тому, що повторив те ж саме відкриття. Отже, у гностиків не було іншого виходу, як зодягати цю справді небесну науку в міфи, — майбутні гностики його впізнають і зуміють пояснити сучасникам... Що ж до самої особи Христа, то Людина-Логос цілком закономірно злита в Євангеліях з самим гносисом. Для цього реальне було переплетене з міфічним — ну, скажімо, той епізод, де Христос п'ятіркою хлібин нагодував кілька тисяч голодних, а хліба не лише не поменшало — навпаки, його все прибувало й прибувало. До речі, саме цей епізод є ключовим для пізнання гносису через Євангеліє. Лише семилітнім дітям можна пробачити, коли вони цей епізод розуміють буквально.

А хто ж ти сама, Софіє? Чому до тебе прийшло це знання? Хто ж вони, твої найближчі душі, — дядько Сашко, Осадчий, Василь? А тепер ось, бач, Сергій, Ніна, Павло. І навіть юна лаборантка Осадчого. Ціле гроно гностиків! Ой, не обіцяю вам легкого життя, не обіцяю.

Повернувшись до санаторію, чомусь вирішила зазирнути в палату-люкс. Ще біля дверей помітила слід від вапна або гіпсу й подумала, що треба зауважити санітарці. Постукала, як робила завжди, двері відчинилися — і я наштовхнулася на Петра Кулика, що керував тут цілком несподіваним ремонтом. Чомусь у люксі білили стелю й переклеювали шпалери, хоч такої потреби не існувало — шпалери тут обновили кілька місяців тому.

— Що сталося, Петре Івановичу? — запитала я, вимушуючи себе до розмови з людиною, з якою поза службою розмовляти б не стала. — Тут же зовсім нові шпалери.

— Даруйте, Софіє Кирилівно, але це вас не стосується, — відвернувши голову, процідив крізь зуби Кулик. Це вже було неприховане хамство

— бодай ремонтників посоромився. Але в хамстві відчувалася певність власного становища і навпаки — хисткість моїх службових позицій.

— Люкс належить до моїх палат.

— Належав, — виразно поправив Петро Іванович, вихлюпнувши на мене з-під низько опущених брів стільки ненависті, скільки там її могло вміститися. Промовивши це, загородив двері своєю огрядною постаттю, буцімто я збиралася брати люкс штурмом.

Спантеличена поведінкою Кулика і його колючими репліками, вирішила відвідати Миколу Олександровича. Головлікар підвівся за столом і пішов мені назустріч, як робив завжди.

— Як почуваетесь, Софіє Кирилівно? З сином, здається, все гаразд.

Не люблю пустопорожніх фраз для годиться, навіть тоді, коли їх виголошують

люди, яких я шаную. А може, особливо тоді. Відразу ж запитала:

— Ви передали люкс іншому лікареві?

То, безумовно, було виявом недовіри — отже, промовчати я не могла.

— Хто вам сказав? — трохи занепокоєно перепитав головлікар.

— Кулик.

— Завжди влізе не в свого воза, — гнівливо мовив Микола Олександрович. — Я сьогодні після обіду вирішив поговорити з вами... Ми, знаєте, можемо це якось компенсувати.

— Що компенсувати? — засміялась я в'їдливо.

— Ну те... — знічено й непевно почав пояснювати Микола Олександрович. — Те, що довелося забрати від вас люкс.

— Повірте, Миколо Олександровичу, — якомога лагідніше сказала я, аби заспокоїти головлікаря, що виглядав жалюгідно. — Повірте, я не честолюбна. Але ж я розумію, що таке рішення не могло бути безпричинним. Саме оце мене й цікавить. Причина... Буду вдячна, якщо ви її повідомите. Тоді я принаймні знатиму, що мені належить робити.

Микола Олександрович відклав олівець, який механічно крутив у пальцях.

— Притиснули ви мене, Софіє Кирилівно. — На його губах з'явилася ніякова посмішка, що відразу ж згасла. — Правду кажучи, я не маю права цього розголошувати. Та що тут лукавити? Таке розпорядження надійшло з Ліксанупру.

— Та-ак. А скажіть, Миколо Олександровичу, чого це раптом взялися ремонтувати люкс? Його ж недавно ремонтували.

— Ну, це в Кулика питайте. Щоправда, йому, здається, також не пояснювали. Просто видали шпалери й наказали замінити ними старі. А навіщо це треба... Про це, мовляв, на тому тижні самі дізнаєтесь.

— Гаразд. Ждати не довго. Потерплю.

Та вже через день чиїсь невидимі руки завертіли мене на такій шаленій каруселі, що в мене потемніло в очах. Після нічної зміни попід високовольтною лінією я поверталася додому і ще здалеку побачила біля трансформаторної будки чотирьох добре зодягнених мужчин, які мовби когось виглядали. Вони були дивовижно схожі між собою, хоч не відразу можна визначити, чим саме. Здається, і плащі на них різнилися, й капелюхи неоднакові, і обличчя різні, а мужчини в чомусь невловимому скидалися на близнюків.

Я вже їх проминула, коли один із них мене покликав:

— Софіє Кирилівно! Чого це ви знайомих не впізнаєте?

Озирнулася на голос, що видався справді знайомим, і одразу ж упізнала Євгена Марковича. Він виступив із четвірки й стояв біля сосни, примаючи лискучим черевиком кущик ковили. Мій погляд чомусь прикипів до отого кущика та ретельно наваксованого черевика, ніби я боялася підняти очі вище й поглянути йому в обличчя. У минулій зустрічі він був для мене бажаним гостем — я тоді поклала на нього великі

сподівання. Тепер я вже знала, хто він є насправді. Догадувалася також, хто були троє інших мужчин, ніби спущених на мене з перукарняно-кравецького конвеєра. Я намагалася зміркувати, чого їм від мене треба. А тим часом Коробов, наблизившись до мене впритул, зі штучною лагідністю в голосі запитав:

— То, може, до хати запросите?

Відповіла стомлено:

— Я повертаюся з нічного чергування. Невдалий час для прийому гостей. Мені треба виспатися.

Коробов не без іронії кинув:

— У компанії таких лицарів до вас одразу ж бадьорість повернеться.

Він дістав із кишені на грудях червону книжечку й простягнув мені.

Подавивши в собі щось бридке, нудотне (може, то був страх?), якомога впевненіше мовила:

— Я знаю, де ви працюєте.

На його обличчі з'явився вираз розгубленості. Відсмикнув руку з книжечкою і тримав її перед власним обличчям, обмірковуючи, як йому належало діяти далі. Відтак набрав офіційного вигляду, міміки на обличчі враз поменшало, нижня щелепа відвисла.

— Відчиняйте хату. У нас робота, а не розваги. — Показав на ставного, білявого молодика. — Це наш працівник, старший лейтенант

Капшученко. — Потім представив інших двох: — А це поняті. Ми зобов'язані провести у вас обшук.

Його слова мене не приголомшили — я вже встигла зрозуміти, чого ці люди з'явилися в нашому хуторці. Не знаю, чому так, але усвідомивши, з ким маю справу, одразу ж відчула в собі певність. Правда була на моєму боці — і в ній моя сила. А це правда не якась там дрібненька — це правда Всесвіту! Чого ж я мушу дрижати, мов тополиний листок на вітрі? Не діждетесь, Євгене Марковичу!

— Ви завжди понятих з собою привозите?

Обличчя Коробова пересмикнулося. Який він був не схожий на того галантного кавалера, що пригощав мене біля лісорозплідника!

— Ведіть до хати. Там поговоримо.

— А як не послухаюся, що ви зі мною зробите?

— Вас ми не зачепимо. Але двері зірвемо.

— Ви маєте на це право?

— Маємо таке право, — намагаючись надати своєму голосові державного звучання, відповів Коробов. — Є ордер на обшук. Цього з вас досить?

— Покажіть.

— У хаті покажу.

А в мене наче бісеня вселилося — чимось таки хотілося насолити Коробову. Розуміла, що тримаюся по-школярському, але спинитися не могла.

— Покажуйте тут, бо сяду отам під сосною і не зрушу з місця. На

руках нести доведеться.

Ніскілечки я не насоліла — навпаки, розвеселила.

— Вчотирьох якось упораємося, — засміявся Коробов і подав мені прокурорський ордер.

Я зняла окуляри — дедалі моя короткозорість відступала. Що ж, ордер був оформлений бездоганно. Це вони вміють. Покірно повела їх до двору.

Зайшли на подвір'я від лісу. Ворота й хвіртка були по той бік городу, з боку хутірської вулиці. Я кинула туди погляд і побачила там "Волгу" малинового кольору та міліцейську машину. Це мене трохи здивувало, бо нікого з міліції не було й близько.

Здивувало також те, що хата на замку. Надійка занедужала, вона перебувала на лікарняному. Тож, мабуть, пішла в поліклініку.

Зайшовши в хату, непрохані гості відразу ж розділилися попарно: поняті засіли в протилежних кутках, а Коробов і Капшученко, познімавши піджаки, розпочали трус. Я хотіла сісти за столом біля вікна, звідки через ворота видно невеликий відтинок вулиці, але Коробов не дозволив. Мене посадовили в кутку біля печі, яка давно вже не виконувала своїх прадавніх обов'язків — я в ній не пекла й не варила. Отож, мені не лишалося нічого іншого, як споглядати вправну, досконалу працю людей, чийм фахом я ніколи не цікавилася. А виявляється, що це також можна робити віртуозно, їх, мабуть, довго навчали. І цілком можливо, що тут була своя романтика — певно, вони уявляли себе спритними детективами, а цей фах здобув романтичний ореол.

У мене не було права поскаржитися, що офіцери КДБ вчинили безладдя в моїй хаті: кожна річ і кожна книжка були поставлені туди, де їх брали. Але вчувалося в їхніх рухах, що вони нічого не чекають від огляду Сергієвої етажерки з книгами й механічного перегортання його конспектів. Та ось я помітила, як переморгнулися Капшученко й один із понять. Понятий, не повертаючи голови, спрямував погляд у бік ліжка. Капшученко, ставши на коліна й зазирнувши під нього, легко витягнув звідти заповітну Василеву скриньку. Коробов одразу ж полишив звичне перегортання книг, що, мабуть, провадилося для годиться, й метнувся до скриньки.

— У вас є ключі від неї? — якось квапливо кидаючи слова, запитав Євген Маркович.

Наглядаючи за гебістами, я вимушувала себе думати про особливості їхнього фаху. Десь попід цими думками, наче вода під кригою, текли інші — я думала про те, що, знайшовши скриньку порожньою, вони зрештою полізуть на горище. У мене не лишилося надії, що Василева праця не потрапить до їхніх рук — і від цієї думки мене душили невидимі сльози.

— Ключ, Софіє Кирилівно,—повторив Коробов.—Дайте нам ключ. Ви ж, мабуть, розумієте, що ми й без ключа зуміємо її відкрити.

Я порпалася в запічку та в шафі для одягу, час від часу повторюючи:

— Куди ж він запропастився? Може, квартирантка в інше місце переклала. Ви не могли б трохи почекати? Вона ось-ось повернеться.

Я й сама не тямилася, навіщо зволікаю — все одно це мені нічого доброго не обіцяло.

Єдине, що трохи втішало, — примірник, який зберігався в Семенівці. Я твердо вірила, що його не знайдуть — отже, те, що було моєю святинею, дійде до нащадків.

— Що ви зберігаєте в цій скриньці? — дратівливо запитав Коробов.

— Ну раніше... Раніше зберігала відомий вам рукопис. А тепер він у вас.

— Даремно ви не здаєте нам іще двох примірників. Принаймні двох. Менше бути не може, а більше... У нас є висновок експертизи. Повірте, це серйозно. Навіть дуже серйозно, Софіє Кирилівно! Ми працюємо на науковій базі.

Я подала йому ключ від Василевої скриньки, а відтак на душу накотилася свинцевої ваги хмара — я впала головою на карниз печі й заплакала.

Зненацька біля хати почулися чоловічі голоси. Серед них я чітко вирізнила голос Сергія. А за хвилину двері навстіж відчинилися, і двоє дебелих міліціонерів заштовхали мого сина в хату. Тут вони відпустили його руки. Сергій знічено розминав пальці, що задерев'яніли в міліцейських стисканнях, і винувато поглядав на мене. Я поки що не розуміла, що було в тих поглядах.

— Товаришу майор! — доповідав один із міліціонерів Коробову. —

Підозрілий тип. Він до подвір'я не йшов, як люди ходять, а просувався короткими перебіжками... Заляже в кущах, озирнеться — і знову... Спершу до сарайчика забіг. Там трохи посидів — і шмигнув у сіни. Що він у сінях робив, нам не було видно. В хаті не був, це ясно, бо ви б його не випустили. А через десять хвилин вискочив із сіней і так чкурнув... Ледве наздогнали.

— Обшукати, — наказав Коробов Капшученкові. Відсторонивши про стягнуту до нього Капшученкову руку, Сергій твердим тоном промовив:

— Не маєте права. Раніше покажіть ордер на персональний обшук.

До нього майже впритул підійшов Коробов і засміявся глумливо.

— Бачу, ви провели своє камерне дозвілля не без користі для себе.

Дещо з процесуального кодексу засвоїли. Дещо, але не все. У нас є ордер на обшук цієї хати. А раз хати, то й усього, що в ній міститься. Разом з людьми, звичайно...

— Але за яким праву мене затримали? — не здавався Сергій.

— Ви встигли побувати в сараї, в сінях. А може, не тільки в сінях. Та й взагалі ваша поведінка... — Повторив наказ Капшученкові: — Обшукайте!

Сергій пручався, але не довго: міліціонери заломили йому руки за спину, а Капшученко без будь-яких труднощів намацав за поясом доволі товстого рукописа. Коли гебіст відкинув полу синтетичного дощовика, відразу ж з-під светра проступило прямокутне черево, яке навіть інопланетянин не міг би визнати природним.

— Що це у вас? — аби не мовчати, запитав Капшученко.

І я, і всі інші вже зрозуміли, що було в Сергія під светром. Сергій промовчав, бо говорити було нічого. За мить на столі опинилася Василева праця, котру намагався врятувати син. Як я себе картала! Та й було за що: я не тільки втратила те, що цінувала

понад власне життя, а й підштовхнула сина на вчинок, який компетентники (так ми часом називали гебістів) йому не пробачать. Саме про це й натякнув Євген Маркович, ніби навіть співчутливо звертаючись до Сергія:

— Вам позаздрити важко.

Я хотіла продовжити цю розмову:

— А що може бути?

Та Євген Маркович уже замкнувся:

— Там побачимо.

Не буду марнувати слів на те, що й так зрозуміло: протокол усілися писати аж під вечір, коли було добре вивчене горище, ляда до якого містилася в сінешній стелі. Та й не тільки горище — пильно були обстежені сарай, повітка й льох. Гебісти вгамувалися лише тоді, коли навіть поняті вибилися із сил. Вони недовго грали роль безсторонніх осіб — було ясно, що це штатні або позаштатні працівники КДБ. Поняті час від часу допомагали офіцерам — їх, напевне, підштовхував шукацький інстинкт.

Та, зрештою, непрохані гості покинули подвір'я, від сусідів повернулася Надійка, і ми, гамуючи збудження, почали обговорювати те, що сталося. Звичайно, мене болісно хвилювала загадка, звідки під час обшуку взявся Сергій, — адже ж він мусив бути на роботі. Виявилося ось що. Два тижні він зі своїм напарником працював у якомусь колгоспі без вихідних — ремонтували техніку. Тепер йому належав відгул — тож цілком зрозуміло, що Сергій не міг не провідати Ніну.

З Надійкою вони зустрілися в автобусі. Сергій сказав, що на зворотному шляху збирається заїхати додому. Коли Надійка повернулася з поліклініки й побачила біля двору такі незвичайні для хуторця машини, до хати вона йти не наважилась, — сховалася в сусідів і через кухонне вікно наглядала за своєю новою домівкою. Сусіди зрозуміли, що діялося в моїй хаті, розтлумачили також Надійці.

— Полковник, мабуть, щось заборонене писав. Недовольний він був державними порядками. Ні-ні, та й вихопиться в нього щось проти влади.

Особливо колгоспи йому не подобались.

Надійка вирішила попередити Сергія про обшук — повернулася на зупинку автобуса, щоб там його діждатися, її досвіду не вистачило, аби зрозуміти, що моя хата перебуває під наглядом, а по кущах причаїлася засідка. Щоправда, Сергій про це й сам догадувався, але вибору не було — вирішив ризикувати.

— Краще б ти цього не робив, — зі сльозами на очах докоряла я Сергієві. Та вже за хвилину похопилася. — Пробач, сину. Я дуже караюся, що тебе не послухалась.

Сергій, намагаючись мене заспокоїти, статечно, мов старший, мовив:

— Не варто каратися. Всього передбачити не можна. Та й у чому ми винні? Наукову працю хочемо зберегти. Люди протягом століть храми будували, аби врятувати нас від загибелі. Та, мабуть, ми того не варті.

— Не кажи так, сину, — прошепотіла я, припавши головою до його грудей. — То гріх великий.

Поснули пізно, а вранці кожен вирушив своєю дорогою. Сергій поїхав до "Сільгосптехніки", Надійка—в поліклініку, а я заквапилася до санаторію. Моя зміна сьогодні починалася зранку.

Перед роботою в адміністративному корпусі Микола Олександрович проводить п'ятихвилинка. В його кабінеті поки що нікого не було — мені поталанило з автобусом, я прибула перша. Микола Олександрович вийшов із-за столу з газетою в руках.

— А ви знаєте, Софіє Кирилівно... З люксом усе з'ясувалося. Ось погляньте.

Він подав мені "Радянську Україну", і я на першій сторінці побачила портрет Юрка. Тут же була надрукована постанова пленуму ЦК КПУ, в якій сказано, що Ю.Т.Смоковського обрано секретарем ЦК КПУ — замість Околиці, якого переведено на іншу роботу.

Таки ж справді все з'ясувалося — і хто наказав поміняти шпалери в люксі, і хто звелів поміняти лікаря. Юрко досяг вершини й хоче володіти всім комфортом, який належить його новій посаді. Моя персона пов'язана з дискомфортом бодай тому, що нагадуватиме Юркові про мародерство й дрібненько порваний партквиток лейтенанта Горбаня. А до того ж... О так! І це, мабуть, головне: Юркові було відомо про обшук, який готувався. Все йому відомо. Навіщо ж ризикувати? Він виявив стільки конспіративного хисту під час нашої зустрічі біля Рогульки! То невже відтепер мусить користуватися своїм правом на санаторний люкс у супроводі все тієї ж конспірації? Чи, може, повинен інструктувати мене, щоб я в присутності сторонніх не називала його на "ти"? А якщо в мене зірветься мимоволі?..

Саме життя змушувало мене попрощатися з санаторієм. Взяла на столі аркуш паперу й написала коротку заяву: просила звільнити з роботи за власним бажанням.

Микола Олександрович докірливо похитав головою.

— У всіх нерви, але такі рішення... їх не приймають зопалу. Я вам раджу взяти відпустку. А коли відпочинете — поговоримо.

— Дякую, Миколо Олександровичу, повірте, вам я справді вдячна.

Але відпустка не допоможе... Проте якщо можна... Я прошу оформити відпустку, а за цей час ви на моє місце підшукаєте лікаря. Гарзд?

Микола Олександрович зміряв мене тривалим поглядом.

— Невже через отой люкс?

— Справа не в люксі. Та ви, мабуть, розумієте, що не все піддається поясненню.

— Ну то напишіть заяву про відпустку.

Сіявся дрібний холодний дощ. Наші ліси зробилися незатишними. Додому повернулася в мокрому одязі, бо забула прихопити парасольку. Переодягнувшись, накидала в піч дров і довго сиділа біля живого вогню. Настрій був тяжкий, гнітючий — підкочувалися до серця лихі передчуття. Та все ж я не сподівалася, щоб оці передчуття так швидко виправдались.

Надвечір почула торохтіння мотоцикла, що ревно востаннє й зупинився біля мого

двору. Вбігла Ніна, схожа на юну амазонку: в чобітках і вузьких штанах, у шкіряній куртці та захисному шоломі. Без слів припала мені до грудей, плечі затряслися в плачі. Я злякано відірвала її від себе.

— Що сталося, Ніно?

Не здатна погамувати схлипування, вона ледве спромоглася вимовити:

— Сергія арештували.

Отак і палить зі своїх гармат немилосердна доля. Не встиг один снаряд розірватися, як другий уже його доганяє. Ніну треба якось заспокоїти, аби довідатись більше. Накрапала в склянку валер'янки, налила води й змусила дівчину випити. Хвилин через кілька Ніна трохи спокійніше заговорила:

— Мені його напарник зателефонував. Сергій дав йому мій телефон — знав, мабуть, що візьмуть. Взяли просто з летучки... Я вже з батьком встигла поговорити. Він, звичайно, умиває руки. Але дещо все ж таки дізналася. Батько каже, що сьогодні невідгідно політичні статті навішувати. Йому stare поновлять. Нібито якісь нові обставини з'ясувалися.

Я подумала: а таки ж, мабуть, Нінин батечко теж до цієї справи руку приклав — без нього тут не обійшлося. Відтак думка метнулася в інший куток мозку: хто б не сидів у його кріслі — результат був би той самий. Насправді винна ти, Софіє: треба було послухатися сина й вивезти з дому Василеву працю.

Ніна заквапилася до свого мотоцикла тоді, коли вологий морок обгорнув землю й хуторець засвітив свої вікна. Біль і тривога нас поріднили — я відчувала, що дівчині не хочеться розлучатись зі мною. Провела її

до воріт, але Ніна спинилася у відхиленій хвіртці й продовжувала розмову.

— Додому не поїду. Там зараз батькове секретарство обмивають.

— Ну то лишайся в мене.

— Та ні, я маю де заночувати. Я ще була в дев'ятому класі, як батьки мені однокімнатну квартиру придбали. Вчора тихенько ключі поцупила. Тепер там і житиму.

— А як не дозволять?

— Їм уже зі мною не впоратися. Важко мені з ними під однією стелею. Ніби й рідні, але чужі. — Після паузи боязко запитала: — Як ви гадаєте, його надовго засудять?

Поклала руку їй на плече.

— Розумію, Ніно, про що ти питаєш. Але немає в мене для тебе відповіді. Шукай відповідь у своєму серці.

Ніна мовчки пригорнулася до мене, трохи так постояла й побігла до мотоцикла. За мить він спалахнув своїми вогнями й покотив Ніну в незатишний, налитий вологим мороком, лісовий простір.

Розмовляючи з Ніною біля воріт, я вже зрозуміла, що серйозно застудилася. Те, що вимокла до останньої нитки під холодним дощем, не минуло безкарно.

Надійка няньчилася зі мною, мов з дитиною, готова була серед ночі бігти під дощем

на шосе, аби з'їздити по ліки, але я її спиняла. Це ще не відомо, звідки ота пропасниця — може, й не від простуди, а від лиха, яке впало на мою голову. Найбільше катувало те, що я сама спричинилася до цього лиха.

Ніна щовечора прилітала до мене на своєму рогатому торохтію. Якось привезла список продуктів, які вона передала Сергієві в Лук'янівську тюрму. Це була копія, написана її рукою, але чомусь підписано словом "Мати".

Ніна щебетала:

— Забула у вас запитати, як ви підписувалися — "мама" чи "мати"?

— Навіщо це тобі? Чому власним іменем не підписалася?

Ніна струснула білявим волоссям і з лукавинкою у волошкових очах мовила:

— Невеликий психологічний етюд. Нехай він думає, що ми удвох до тюрми прийшли. Мій почерк, ваш підпис — отже, нас двоє. Бо Сергій почав би думати: а що сталося з матір'ю? Може, її також...

Я погодилася з Ніною: таке й справді може скоїтися. Але ж мені неодмінно довелося б інкримінувати політичний злочин. А мій знайомий по волейбольному майданчику Володимир Семичасний запевняє світ, що в нас немає жодного політв'язня.

Приїздили Карпо Трохимович і Павло. Сергій розповідав їм про те, як загинув примірник Василеної праці. Знали вони й про арешт Сергія. Співчуття цих людей було мовчазним — більше поза словами, ніж у словах. Павло знову почав умовляти:

— Переїздіть до нас, Софіє Кирилівно. Лікарню ось-ось закінчимо.

Хочеться, щоб ви її відкривали.

Не без лукавства кинула:

— Я вам знайду лікаря кращого від себе. У мене є на прикметі. Карпо Трохимович кахикнув багатозначно, а Павло почервонів, наче рак в окропі.

— Нам саме ви потрібні, — сказав розгублено.

Мені сподобалась його здатність червоніти — за нею чиста, не зіпсована душа вгадується.

— Кому це вам? — домогалася я свого. І таки ж домоглася —

Павло, чомусь піднявши очі до стелі, ледь чутно відповів:

— Мені.

Я вдоволено засміялася.

— Ой, не знаєте ви мого характеру, Павле. Іще наплачетесь від мене.

Павло аж зіскочив з табурета.

— Ага! То я завтра вантажівку прижену.

— Дайте хоч видужати.

— Вас ми "Волгою" доставимо. Загорнемо в ковдри, на кокон будете схожі. Ще й подушками обмостимо. Видужаєте, Софіє Кирилівно.

Обов'язково видужаєте.

Суд відбувся серед зими. Виконроб, не наважуючись підвести очі на людей, завчено твердив, що Сергій з ними раніше випив, отож усі вони однаково винні. Яків це

заперечував — він намагався запевнити, що Сергій горілки і в рот не бере, та на оті його свідчення суд не звернув уваги. Прокурор для всіх вимагав однакового покарання — по вісім років таборів суворого режиму. Суд лише виконробові призначив вісім як головному винуватцеві. Яків отримав сім років таборів, а Сергій — п'ять.

Ми з Ніною приготувалися до гіршого — тому сприйняли вирок із деяким полегшенням. Ніна крізь сльози шепотіла:

— П'ять — це ще по-Божому. Я встигну університет закінчити... А ви як гадаєте, Софіє Кирилівно?..

Я ж гадала ось як: безневинну людину на п'ять років кидають у страхітливе рабство — такого і в Древньому Римі не знали! — а ми, найрідніші люди, радіємо: "Це ще по-Божому". Що ж то за світ такий настав? Що ж то за державу ми витворили?

Але Ніні цього не сказала. Навпаки, підбадьорила її:

— Так, Ніно. Шлюб у студентські роки — явище не типове. Буває, звичайно. Але розумні люди утримуються.

В Семенівку переїхала відразу ж після суду. Дуже на тому Сергій наполягав. Перед тим, як його мали відвезти в табір, нам дали, можна сказати, телефонне побачення: ми бачили одне одного через товсте скло, а розмовляли за допомогою телефону. Сергій виглядав доволі бадьоро — мабуть, він давно привчив себе до думки, що доля приготувала для нього оце випробування. Сміявся, жартував і навіть мене настроїв на оптимістичний лад. Дуже був задоволений, що ми подружили з Ніною.

— В Семенівку, мамо, в Семенівку. Там твоя родина.

Воно й справді так: гностики з давніх часів гуртувалися в родини не за кривими ознаками, а за духовними. Зимовими вечорами я запалювала в печі, бо ми всі троє любили погомоніти біля живого вогню — і я, і Павло, і Карпо Трохимович. Це й була наша духовна родина.

Десь уже в березні, коли сніг зійшов, ми сиділи біля печі. Електрику вимкнули, бо вона заважала відчувати нашу зріднілість з живим березовим вогнем. У хаті панував затишний, ніби навіть одухотворений, напівморок. На стінах і стелі вигравали рухливі одсвіти полум'яних язиків.

Раптом я побачила у вікні якесь незнайоме обличчя. Воно було не старе, оздоблене акуратними вусиками. Я наступила Павлові на ногу й тихо шепнула:

— Поглянь на шибку.

Павло рвучко обернувся до вікна — і обличчя одразу ж зникло. Павло хутко метнувся до дверей, я ледве спіймала його руку.

— Не ходи!

Але він не послухався — зник за дверима. Хвилин через десять повернувся й розчаровано сказав:

— Втекло, бісівське насіння. Це не з наших. Видно, з київських топтунів.

Тоді Карпо Трохимович сказав такі слова, яких я не забуду до кінця днів моїх:

— Держава ця впаде незабаром. Впаде обов'язково. Може, років

двадцять протримається, не більше. Як це в Біблії сказано: Бог з-під неї забере хлібну основу. Доки ж цього не сталося — нас ніхто не зрозуміє. Але треба, щоб потім зумів хтось пояснити людям, чому це сталося. Бо то ж таки йо-йо-й як не просто! Мого пояснення не приймуть — тут сучасна наука потрібна. Василь це здужав, царство йому небесне. Бережіть його працю, благаю вас. Бо якщо наука цього не досягне — рід людський на землі увірветься.